

он/Мер/б
И-85

М. Усаева

ИРСАН ОРАМ

Глаголеву &:-
верному сыну
своего народа
искреннему расправителю
нам! Начеда Маран

28/6/60

ЛИСТОК СРОКА ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

~~23/1 - 2201~~

~~17/1 - 2248~~

~~28/1 - 5544~~

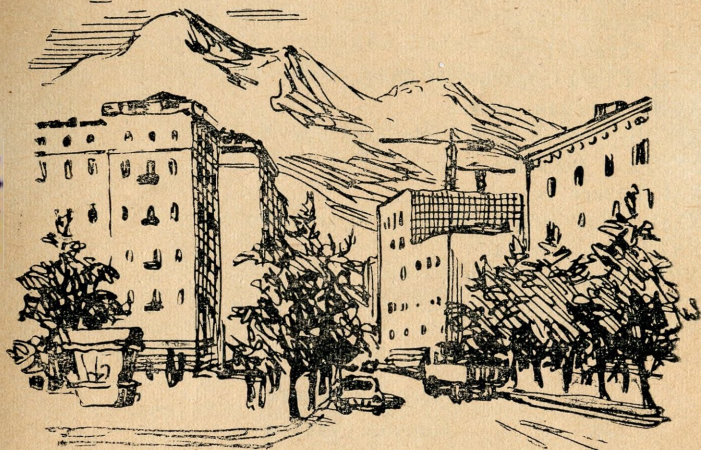
~~16/1 - 6220~~

7/11 - 1386

84(244)/6
И 85

М. Исаева

ИРСАН ОРАМ

ЧИТАЛЬНЫЙ ЗАЛ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ ГОРОДСКОЙ
БИБЛИОТЕКИ г. ГРОЗНОГО

НОХЧ-ГИАЛГИАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО

1964

ЧУЛАЦАМ

I. Вуоха мегар дац	3
II. Дог ца Ийна	11
III. Нанас йинарг хилла	16
IV. Доккха инзар	22
V. ДIадевлларш	31
VI. Кхаъ	41
VII. Тешнабехк	55
VIII. Дош — болат	60
IX. Йолайо Фосфоритогорск	70
X. МостагI хьуламехъ	80
XI. Цинцаш	92
XII. Юха а кIуркIамане	99
XIII. То-отург	108
XIV. Ирсе хуьлда керла шо	117
XV. Талла! Лаха!	127
XVI. Тахана гIулч	132
XVII. Кхана дуккханийн болар	140
XVIII. Толаман дуьхъа	149
XIX. Берриге а ницкъ тебахийтича	159
XX. Хала некъаш	171
XXI. Кхъвса левси!	182
XXII. Шена луьучу хьовзайо бухгалтеро смета.	191
XXIII. Почта еана	197
XXIV. Некъ буьллуш	203
XXV. Говра тIера луналла	213

Марьям Исаева

Корень счастья

(на чеченском языке)

Редактор *Гайсултанов У. Э.*
Худож. редактор *Магомаев М. Б.*
Художник *Токарев Е. М.*
Техн. редактор *Кузьменкова Н. Т.*
Корректор *Вагапова А. Б.*

*

Сдано в набор 7.XII 1963 г. Подписано к печати 30.III 1964 г.
Формат 84x108₃₂. Объем 6,875(11,55) + 3 вкл. Уч.-изд. л. 10,65
Тираж 1000 экз. СФ05105.

Чечено-Ингушское книжное издательство,
Грозный, 21, улица Ленина, 14.

Цена 60 коп.

*

Заказ № 164.
Типография имени И. Н. Заболотного
Грозный, проспект Революции, 22/3.

1. ВУОХА МЕГАР ДАЦ

Бассин са метта деара тийначу гуьйренан дийнахь.

Доккхачу корехула зударийн палата самукъане йоккхуш, дезчу дийнан битамах кхуллуш чу яьржинера комаьрша серло.

— Со мичахь ю? ХIара хIун ду?.. — нуьцкъаша багара мотт керчош, халла хозуьйтуш, ша-шега санна, хаьттира Вассас.

Аркъал йижинчуьра ха харца йиш а, гIор а доцуш, дукха зама яьллера иза кху чохь Iуьллуш. ДегI а, корта а бинташца луьста дихкина — даI хилла Iуьллура дархо, цхьа бIаьрггий, бетан юьхьиггий бен гуш йоцуш.

ХIара шабарца хиллашехь а, и йистхиларх тамаша а, баккхий а беш бисира кхуьнца цхьаьна палатехь Iохку зударий.

Йиттина, ведийна, деллачу жIаьлел башха кхин тергал ца еш, йитина хилла Васса гестаповцаша Волгоградан арахь. Ткъа вайчара, и са дIадалаза а хилла, кеманна тIехь кху Красноводскерачу госпитале ялийра.

Велларг денва дуккха а атта хир дара, хIара вовшахдаьккхина дегI тадечул, аьлла хетара массарна а. И метта еана аьлла кхаь кхаьчна лобраш, сестраш цу сохьта схьахьаьлхира. Амма улло гIорта а, бистхила а ца баьхьара воккхачу лобрах. Меттахьхьера Васса, ткъа шега ха ца харцаделча, халла корта баьккхира агIор.

Сингаттаме набахтне чуьра ара — малхехьа ваьлчунна хIун хетар дара? Иштта хийтира хIокхунна шега бовхачу безамца хьобжу ши бIаьрг хаабелча. ТIаьхьо-м, шега схьахьобжучу, дуьхьал маьнги тIехь

Дуьллучу дархочун юьхь а евзира (цкѣа а ца йицѣян) Вассина.

— ХІун до ахѣа? ХІун оьшу хѣуна, хѣомениг? — аьлла, и эсала бѣаьргаш берг шега йистхилча, цуьнан аз а дезаделира.

— Вай... стенга доьл...ху? — юха а хаьттира, бѣагор хѣйзаш йолчу Вассас. «Стенгга долхахь а, хѣо ма яла-хѣара уллора дѣа», — бохург тесира дага.

— Цхьанхѣа а ца доьлху. Хѣо-м Советски госпиталехь яй.

— ХІа-а, — аьлла, снитеме са а даьккхина, дог гѣелделлачу кепара, корта гѣайби тѣера охѣа а богІуш — и-м оцу минотехь, уллохь лаьттачу сестран эсалчу куьйгаша дѣалаьцнера, — бѣаьргаш хѣаббеш наб озийра дархочунна.

Чохь болчийн дайн маьхѣарий девлира. Сестрас каде Вассин коьрта кѣел жима гѣайба гѣортийра, ткѣа лоьро тѣе а хилла, цо доьлчу снѣ ладуьйгѣира. Тапп аьлла дѣатийра массо а. Лоьро-м, хѣала а айавелла, самукѣане массаьрга бѣаьргаш а кхарстийна, элира:

— ХІинца кхоччуш таялар магар доллу кхуьнца! ХІокхунна кхетта наб, шел дарбане хІума хила йиш йоцуш, дика ю.

Воккхо-о, гѣехь сирдиллича санна, кѣежбелла корта а болуш, хийлазза яйинчу набаро гѣелвина, юьхь озийна волу лор цѣеххѣана векхавеллера, кѣонвеллера. И дархо цуьнан нана я йиша ю моьттур дара.

— Ткѣа хѣо муха ю, Дарѣя Петровна? — Вассина дагайоьхначу дархочунна тѣе вирзира лор. Маьнгина улло гѣант а хилийна, сестрас бинташ йосттушехь, цѣийн пхене хѣаьжира иза. Реза хилла корта лестабора, дог деттадалар нисса долуш. Цу меттехь сестрас меллаша аьрро агІонна а, пхѣаьрсана а хѣарчийна бинташ дѣа-схѣа листира. Елакѣежаш хѣаьжира иза Дарѣе Петровне — йирзинчу новкѣа ю хѣо-м, бохучу дагахь.

Бакѣду, кховра а лаьцна, тѣехѣаьжна йирзина аьлла йоллушехь, хѣаьжа тѣехь боккха шад беш лоьран юьхь сингаттамо кхолийра. Цецѣяьлла, шен сирла боьмаша бѣаьргаш кѣарзийна, лоьре хѣаьжира Дарѣя Петровна. «ХІун дуьйцу ахѣа? ХІинца а реза вац хѣо?» — бохург дара цуьнан юьхѣа тѣехь гург.

Вацара ванни а иза-м реза. Хирурган шен нуьцкѣала а, сема а пѣелгашца кІорге кхийдаш дархочун

пхъаърсан пхенаш, зуда лаза а еш, юх-юха зуьйра цо. ТIаккха цхъа кIеззиг ойла а йина, саца а велла, куьг тесира, дийцаза дер дац хIара, бохучу дагахь.

Ала а элира-кх лохха, амма хаддош — юха а пхъарс этIо безар бу.

— Ой-й! Ма алахь! Ма хьийзаехъа со! — дикка новкъа а деана, эккхийтира Дарья Петровнас. Чохь берш а реза боцуш хьобжура лъоре.

Къа хийтира сестрана дархочух. Цул совнаха, шен хьекъалца, ца оьшуш лело воллу аьлла а моьттура.

— Цо-м хIума а ша юу хIинца, юьхь-куьг а...

Вон хъаьжира сестрага лор. ТIаккха сакхо еш ша тергал веш болчаьргахъа а вирзина, къаьхъа батт а саттийна, кхобссира:

— Лъбрашна бежанан чарх йоручул башха ца хетаххи адам этIош!

Массара а бIаьргийн неIарш охьадахийтира. Ткъа лор дархочун пхъарс дIа а хьоцуш, хъала а гIаьттина неIарехъа велира. Дарья Петровна а тIехь, бехкала а бахана, цхъа а йист ца хилира. Юха а хъаьжна, сапаргIат элира лъоро:

— Къинхетам бер вай хьох, Дарья Петровна. Сайн сакъерлахь а, — аьлла, Iоттар а йина, — ца ер вай хъуна операци. — Йоккхаш Дарья Петровна шегга дIа-хъаьжча тIетуьйхира: — Гой хъуна, ма дарра аьлча, хьобга хIума а яалур ю, дегIана Iуналла а далур ду...

— Ткъа болх? Болх?

— Болх а балур бу.

Дарья Петровна йоцург, чохь берш белш сеттош, лъоро лелочух ца бешаш, вовшашка хъаьвсира. Цхъаммо-м, лохха, амма хозуьйтуш, элира шена уллохь Iуьллучуьнга:

— Гой хъуна, цо хьийзориг? Царна-м бен а болх ца хетий хьо лазаварх, урс литта. Iема-кхи уьш цу... тIехь.

Ткъа Дарья Петровнас, синтем хилла ела а къежна, — болх бабелчхъана, оллушехь, шен къамел чекхдаьккхира хирурго:

— ...архитекторан боцург.

Иза а аьлла, неIаран тIам лецира лъоро.

— Ойн, и хIун ду ахъа дуьйцург!? — ирча цIогIа де-лира дархочун: — аса хIун дийр ду кху дуьненах, сайна беа болх ца бабелча? Иза а Даймохк денба оьшучу меттехь! — Вукхо неI йиллича тIаьхъа мохь туьйхира:—

Ой, собар дехъа ткъа, Ахъмед Абдурзакович! ДІа ма гІохъа иштта къинхетамаза! — Аьтто куьйга аьррониг хъалаайана дІа а кховдош: — Ехъа, хъан массо а везаш мел волчун дуьхъа, эшахъ итт операци а!

Іуьйрре кеманан гудок йийкира, Каспийски хІордан бердан йистехъ йолчу госпиталехъ мел верг сама а вокхуш.

— Билггал дархой балийна вайна, — элира корехула ара а хьожуш Дарья Петровнас.

— Сталинград паргІатъяьккхина ца бахара ахъ? — бежк боккхуш санна хаьттира са метта деанчу Вассас.

— И-м сецца бакъ ду. Делахъ а Турпал-гІалина дІа-нехъа а бу тІемаш, хІунда аьлча...

Эцца неІ елла а елла, барми тІехъ жимо йоІстаг еара кху чу санитараша. ДергІехъ мел долу цІий дІа а даьлла, докъан базе йирзина яра иза. И са чохъ хилар билгал-доккхура наггахъ бесачу, кІайчу бето бечу узамо.

Чохъ мел ерг дог лозуш хьожура йоІе. Вовшийн бІаьра олура: «Цуьнан дерг-м дІа дера даьллера... итт лор хъаьвзича а».

Бакъду, де-буьйса далале, денъелла, чІерІардиг санна, екаш яра къона дархо. Шен бунастарна йинчу чевне хъажа палате веанчу хирурге: — Варий, варий дика хьовзалахъ, — бохуш, хъехарш дора йоІа. — Маггане а мегар дац хъуна со лаьнкъа йитар.

Моьттур дара — лобраша шайна дага деъ-деанарг до дархочух. ХІара хирург-м вела а къежий Іадда Іара. Ткъа и араваьлча Дарья Петровнас цкъа, Іа а ца елла, хаьттира йоІе забарца:

— Ма чІогІа дихкина ахъа цунна хьо лаьнкъа йитар. ХІунда ца лаъа хъуна иза?

— Ойн, айхъа ойла ел ахъа! — аьлла, хъалакхоссае-лира йоІ. — Сан фамили хІун ю хаьий хъуна? — Дарья Петровнас ца хаъа бохучу уьшарца корта ластийча, дозаллийца санна элира. — Косолапова ю хъуна! ХІинца кхетий хьо?

ГІадбахана бийлабелира чуьрнаш. И йоІ ца ялийне-хъара еа йиш ца хиллера палатехъ болчу зударийн — оццул сакъерлора массеран а, цхъана дагаххьий, сакмукъаненний йолчу цуьнца. Вассина а чІогІа езаелира

йой, цо ша ерзийча санна хеташ. Ткъа Косолапова ша-м бѣаьстенан малхехъ денло зийдиг санна, дено-дено та-луш дѣаьодура. Кѣира зама ялале, хъарса човка а хилла, данкъ-дѣонкъ бохуш шен Іаса а луьйзуш, чухула кхийсалуш лелара иза.

Цкъа кхоссалой Вассина тѣейодий цунна хлума яайора, тѣаккха операци йинчу Дарья Петровнина тѣехьодий, аьрро куьг цуьнан зовпарш тоьхна долу дела, книжкин кехаташ хоьрцура (даим йоьшуш хуьлура иза-м). Кхечуьнан юргѣа тадора. Цу тѣе хаддаза цхъацца къамелаш дора я эшарш локкхура.

Бакъду, суьйренгахъа лестича къарлора. Пхьор дууш йоллушехъ наб а озайой, Іайг-хлума охъа а йожош, дѣатаѣлара ша Іаччохъ. Тѣаккха-м яккхий зурманаш лекхча а хезар дацара «човкина». Хѣетте а массара а вовшийн сецадора, гѣовгѣанаш ма йие, бохуш. Эццахъ — «ХІан, сан гѣоьнча а дѣакхетта хІинца», — олий, сестрас, пиллиг санна, йин йой, кѣра а оьций, шен метта охъаюьллура.

— Кхана-лама хІара цѣа яха а мегар ду, — элира цхъана дийнахъ Дарья Петровнин маьнги улле а хіъна локро.

— Косолапова юьйций ахъа?

— ХІаъ. Хъо а дукха хъелур яц хІинца-м, вуьш а. Суна юьсу ерг хуььлларниг ю. — Цкъоцкъамийн эшарехъ ша Васса юьйцийла хаййтира локро.

— И-м хІинцале кога а яхана, Тамарин накъосталлийца палатн чухула йолало, — там бира локрана сестрас. Ткъа лор хІоранна дан дезарг а хъехна араваьлча, шена хеташ дерг алаза ца Іийра сестра.

— Ахъмед Абдурзаковичан мостагІ ву-кх и йоккха стаг, кхоччуш та а елла, адам хилла дѣагІур яц аьлларг, — Дарья Петровнин лере а хилла дуьйцура сестрас, цунна дан догІу дарба а деш. — И-м тѣехула танк аьлча санна ярий тхуна еача. Денъелла дѣагІур яц иза-м. Цуьнан-м хъаха ирс ма дара дийна-елла а йоцуш Іазап хьоьгучул, елла дѣаьлча.

Сов собарен, эсала йолу архитектор, хІинца гуттар чуьраелира:

— Баха а бохий ахъа и санна дерш!? Цунна-м ловзаргахъ ца хиллий чевнаш. Капитана дуьйцуш ца хѣзира хъуна, и зуда чІогІа хъоме хеташ хилар шайн полкехъ? Хъо а ма яра цо и хастош. Масийтта фашист хІаллак-

веш, дуккха а вайн советски адамаш кӀелхъара даьхний цо-м...

Дарья Петровна карзахъяьлла, тӀаьхь-тӀаьхь а з ойуш дийца йоьлча:

— Эс-с, ма дестийна дуьйцу аша цо лелийнарш! — ца ешаш бат саттийра сестрас. — ТӀом хъан ца бина? ХӀокху йоӀа а бина иза-м. — Дарья Петровнин ойла хийцайлитархъама, улле еанчу Тамаре: — Дийцахь, Човка, хъан хӀун кхиамаш хилла тӀам тӀехь? — аьлла, хаьттира.

Шен лаамехь яхана хилла йоӀ тӀамтӀе. Цо дийцарехь, ша жима бер долуш шех хаьдда наний, ваший дагахь доцуш гучу а даьлла, Москва уьш болчу йоьдуш, Волгоградера немцой малхбузехьа ловхкуш, дакъалаца йоьллера (Берлин гар а хир ду-кх бохург а дара дагахь).

Ткъа дӀа-схьа хьаьвзина ша ялале и ца оьшу чов а йина юкъахъяьккхира ша, бохура йоӀа.

Бийлабелира чурнаш. Цхьаммо бӀаьца йира архитекторе кхидӀа а леехьа и, аьлла. Корта таӀийра Дарья Петровнас. Хаьттира:

— Фамилина-м реза яцара хьо, делахь цӀе-м хаза ю!

— Ойн, баха а бохий ахьа ишттаниг! — ши куьг вовшахтоьхна хьалакхоссаелира йоӀ. — ЦӀе хаза ю тов! Товш хир яра иза цхьана хазачу гуьржецух терачу йоӀанна тиллина елхъара. Ткъа со? Сох хуьлу Тамара?! — Цхьа жимма метта а еана: — Хьажал ларрий соьга: месаш — хьаьрса-беса. Ледарчу колхозниккийн Ӏай лайн кӀел нисделла дахкаделла, макхделла ча санна. Цу тӀе йоца, пхьагалша шайн ирчу цергашца цистича санна... — Кера эцна шен юьйцина жима ши кӀажа, гӀунжара бӀаьргаш санна дӀа-схьа гӀоьртина йолу, схьаоьхура цо. — Гой хьуна, хӀара дехкийн цӀогарчий? Ткъа бӀаьргаш?! Къаньеллачу хъан уьш дуккха а хаза бу сайнчарел!

Дарья Петровнин ткьей кхойтта шо бен дацара. Делахь а кегийчарна цхьа жимма шел воккханиг къанвелла хетий хууш, дегабаам ца бира архитекторо. Мелхо а:

— ДӀаялахь, йоӀ! — аьлла, сацийра иза Дарья Петровнас, цо дӀа-схьа туьйсу куьйгаш эсала шен кара а дерзийна. — Хъан бӀаьргашна ала хӀума дац. — Шена уьш хӀинцца бен ца гича санна, леррина церан сурт даккха хӀоьттира архитектор. — Гой хьуна, бос а хаза бу церан. Томкин басахь — гуттар а хаза хетара суна. Беза

тIулгаш санна кьегаш бу уьш. Ткьа коьртаниг — церан хазалла хIун ю аьлча...

— Ма барра хIокху догцIеначу йоьлан кийра гучу-баккхар! — эькхийтира цхьамма.

— ХIете, хIете! — тIетайра важа: — цу тIе шен мах-кана а, адамана гIоьнна а...

— Берлине кхаччалц гIур йолуш, — забар йира кхе-чу цхьамма, йоIана эхь хетий хиьна.

— Цига-м ца кхечира со... — бехкала яхара Тамара, цIарула цIий а елла.

— Ма хьийзаейша и йоI, цул а, Дарья Петровна, ахь дийцахь хьайн дахарх дерг. Муха йолу ца хууш зама а дIайолу, цу тIе хьоьца тхо эвхьаза девллачуьра цхьа хIума хаа лаьара тхуна...

— ХIун ханий? Дера дуьйцур ду-кх хIумма а лачкьа а ца деш.

Чуьрчарна хаа лууш дерг и архитектор штукатурах хилар бакь дуй, бохург дара.

— Бакь ду иза-м, — аьлла, коьрт-коьртаниг хьахош, Дарья Петровнас, кхо класс бен чекхьаккха йиш а ца хил-ла, вуьрхIитта шо кхаьчча штукатур балха яхар нисде-лира шен, бохург дийцира. Маре яхча, декьала ца хил-лера иза, хIунда аьлча, ши шо а далале кхетта тIера цIийнда велира.

Штукатур болх бечу заманахь, архитекторша хIит-точу проекташна реза йоцуш, ша еш елхьара дикахо хир яра, бохург хеташ хиллера иза.

ЧIогIа сатеснера ша, бохуш, дуьйцура Дарья Петровнас, архитекторан Илма Iамо.

— Iамийнехьара, — чугIертара Тамара. — Вайн мах-кахь хьо куьйгаш тIе а яьккхина лелор ма яра!

Корта ластийра Дарья Петровнас, йоIа дуьйцург бакьдеш.

— Хала-м дара, делахь а...

— Аша хIуьу дийцахь а, цхьа хан дIаяьлча, коьрто схьа ца лоцу дешар, — халла кьастош элира леррина ла-доьгIуш Iуьллучу Вассас. Iаламат дика хийтира архи-текторна Васса кьамела юкьаяьлча, хIунда аьлча дуь-ненах дог даьлла тIех сингаттаме яра иза. И хьоме, сий-лахь хеташ, цуьнан ойла екхаялийта дукха гIиртира Дарья Петровна. Мелхо а, шех хийрчуьнан бIаьрг кхет-ташехь, корта чу а узий кIохцалийн буьрка хуьлуш дIа-хIутту зу санна, худалора Васса.

Ткъа тахана и ша къамеле ялча, теша а ца тешаш вукхарна а гайтам хир-кх, бохуш, дийцира Дарья Петровнаш ша дешар. Цу тѣхъ хуѣлчу кхиамаша тѣха а еш, дѣа-йѡѣдура ша, бохура цо. Иштта ѣеминарш бийца а ѣѡѣлла, уггар хѣалха Горький хѣахйира цо. Паччахъан заман чохъ гуттар инзаре дара-кхи «университеташ» чекхъяхъна воккха яздархо цунах кхиар.

И хестор хедарг а ца хилла, юкъанккхира чолакх юьсу ерг:

— ХІан, доьшур-м дара... ХІун дийр ду дешарх со санна ѣолчо?

Вассина а изза хета хир ду-кх, дагахъ бохуш, шен ма хуѣллу церан дегнаша тѣѡѡцучу тайпана кхето гІиртира архитектор.

— Болх бийр бу-кх!..

— Хѣайна безаш, хазахеташ болх, — тадира Тамарас, Дарья Петровне а хѡѡжуш — нисса лѡѣй ша? — бохуш.

— ХІета, — корта тѣийра архитектора. — Безачу балхах-м боккха синкъерам боллий!

Шаьш кѣелбисина моьттучарех, тѣдало цаьрга деша а дешийтина гІарабевлла Іилманхой, сийлахъ яздархо Островский хилар дийцира Дарья Петровнас.

«Дош дан а ма дацара иштта деша а дешна, стаг хилла, вукхунна, хѡх пе бетташ хиллачунна дуьхѣал ца хѣѡѣттича!» — бохуш, кІорггера ойланаш ѣора Вассас. Юха, догдаьттѣа ша-шен чѡвхйира цо. «Елла яла со, Тамарех тарлуш ѣоллийца цу туьйранашка ла а дегІна».

Пенехъа а ѣирзина дѣатйира Васса. Амма дика хезара дуьйцург. Тамара яра хІинца екаш:

— Ахъа сатийсинчу кепара проекташ хІиттош, цѣнош дойла хилирий хъан?

Шерра хаъара архитекторна Вассин дагахъ дерг. Цундела дѣа хІумма а ца бохуш, аз кхин а айдина, жоп делира цо:

— Со дешна яьлла дукха хан а яц-кхи. Тхешан юьртахъ сан дог реза долуш школа а ѣира аса, Москварчу выставкехъ Казахстанан павильѡн а хІѡттийра...

— ЭхІ! Ахъа ѣира и! — гІадъяхара Тамара. — Суна гира-кхи иза. Ма дика а ѣина! Массарел хаза хййтира тхуна и...

— Шек ма яла, Дарья Петровна! — забар ѣира чолакхчо. — ХІинца хѡ болх боцуш юьсур яц. ХІокхунах,—шен деге пѣлг лецира,—ѣоккха хѣаькам ма хилла-

нехъ гІап юьллуш, тІаьхъа «Эмка» а яийтина, и дІа-хІотто хъо юьгур ю!

Доггах чуьрнаш бийлабелча, хъоьстуш, Тамарин белш тІе куьг а диллина элира Дарья Петровнас:

— Иза а хир дац аьлла дац. Цкъа а дог дилла а я вуоха а мегар дац!

Дикка сингаттам баьллера зударшна Тамара та а елла, дІаяхча. Бакъду, и «хъаьрса човка» дІаяхана цхъа кІира даьллачу хенахъ кехат деара цуьнгара Дарья Петровнин цІарах. Ша Джамбул гІалина уллохъ йолчу кІотарахъ ю, бохуш дара и. Цу Чолак-Тау бохучу кІотарахъ чехка кхехкаш белхаш бу маьлданахъ йохуш. Цигарчу начальнико Акаевс ша а ийцира балха, — аьлла дара. И шайн хъаькам вийцина а ца йолура Тамара. Цуьнан хъуьнаршлахъ коьртаниг, йоІа схъадийцарехъ и хъаькамех тера воцуш, ийна ву, бохург дара. ДІадерзош, хъан даго ма лъохху йоккха майда а ю кхузахъ, гІап хъовха, итт гІала ян шорто йолуш, шех «Бетпак-Дала»¹ а олуш, яздора Тамарас.

Чохъ мел ерг са а кьералуш ладугІуш яра. Кест-кеста Тамарин ша тайпана къамелех бийла а луш.

Синкъерам бохийра Вассас. Кехат чекхдоллучу меттехъ, Тамарас начальникан фамили яьккхича, ой-й! аьлла цхъа вон цІогІа туьйхира цо, массо а цец а воккхуш.

II. ДОГ ЦА ИЙНА

Іаьнан де дара и, амма Казахстанан лекхачу стиглара сирла лепара малх. Цуьнан зІаьнарша суйнаш лъолхуьйтуш къегайора йист йоцу лайн аре. Шера гора го баьккхина лаьттаху Тянь-Шанан раьгІнийн баххъаш.

Хаза дара де. Амма шийла дара. Делахъ а и шело ца хаалора дог дика хилла йоьдучу Вассина. Шех кхо шо хъалха къаьстина майра Чолак-Таухъ вуйла а хиьна, цига йоьдура иза.

Джамбул станцера Чолак-Таухъа доьдуш ду цІерпоштан некъан га, шовзткъей шийтталгІачу разъезде кхаччалц дІа. Циггахъ поезд тІера охъайоьссина йоьдура Васса. Иза тІехъ сов беркъа яра: бамба биллина ти-

¹ «Бетпак-Дала» — (казахийн дош) — Мецан аре.

Доккха садаьккхира зудчо: баркалла-м хъаха бохура ша, дагахь олуш, сонта хлума шегара даьллий а хъара. Делахь а Тамарин и кехат деачхъана синтем байра.

Йо!а вийцина Акаев Руслан кхуьнан цийнда хилла. Кхо шо хьалха ша новкъа юйла а хиъна, изий шен сил дукха езаш йолу жима йо! — Седий йитина, цера едда т!амт!е яхара Васса. Ехь юьйр ю ша, дийна йисахь а цкъа а гучу ер яц ша, бохучу дагахь. Амма ца Ийра дог. Йо! дестечунна хьалха юйла хиъча, эккха санна лазаделира иза. Буса наб ца кхеташ ирча г!енаш дуьхьал туьйсура. Седа гора х!ор буса да!ахкаш т!е а яьлла. Шег кегий бишкеш кхийдош, г!ийлачу эшарехь белхамаш беш: ва, мама, со д!а х!унда тесна ахъа, бохуш, йоьлуш. Дог диллина !еш йолу Васса, х!инца дерриг карла а даьлла, эг!ийча санна йисира. Собар а, цхьаннах да-гаялар а доцуш, ши б!аьрг а хьаббинна еддера-кх.

Вац Чолак-Таухь и оьшуш, гаре са туьйсуш стаг а. Делахь а Седий, майрий гур-х дайшена, бохуш, цунах йоккхаш йог!ура иза. Малх чубуьзира. Дуьненна стомма верта тесна санна, ц!еххъана !аьржа бода буьйлира. Халла когийн эшарехь бен ца къасталора шпалаш...

Синкхетамчуьра д!аяьлча санна ихира х!инца Васса ша когаш муха боху, стенга, х!унда, мича г!уллакхана йоьду ца хууш. Г!ора дайнера. Йовш лаьттачу лампин серлоно санна г!ийла бора коьрто болх. Когаш тийсалора. Цкъацкъа охъалахъяла лаьара... Сада!а...

Ц!еххъана ларамаза хъалахъаьжира Васса. Цецъелира. Х!инначул серлаяьлча санна хийтира хир хъьдда г!ельеллачу зудчунна стигал. Седарчий а дегаш, къайладуьйлуш лаьттара. Х!ара х!ун ду?

Соцунг!а а хилла, к!еззиг лахбеллачу мохе букъ а берзийна, доккха садаьккхира Вассас: бакъдуй те шена тарделларг! Сахила доллу теша! Собар делахь, х!инца билггал хуур ду. И къасторхъама, хъала ца хьожуш, цхъа мур боккхур ша аьлла, дагахь сацам бира цо. Ши б!е г!улч лаьтта боьг!начуьра б!аьргаш хъала ца айбеш яьккхира Вассас. Бакъхиллера тарделларг — мелла а садаьржаш лаьттара. Х!инца-м хала дацара!

Кхин а б!е г!улч... Вай, и х!ун ю т!ег!ертарг — некъ хадеш! Лам я тарх? Х!ан-х!а. Амма х!уьу елахь а т!е-йог!ийца... ирча... йоккха танк санна! Х!инцехь т!е-хъарцар ю и билггал!

Гуттар шуьйра Ёаьргаш биллина, чудеттало лайн чимаш корталин Ёомаца дла а хьовкхуш хьовжура йовхна Васса цу инзаречу хлумане. Соцунгла хилира эххара. И хлума а сецира. Ёаккха берриг шен деган ницкъ караберзийна йолаелира цу хлуманна тле.

И хиллера Ёоманна тлехула тиллина доккха тлай. Кхаьрдаш ша-шен човхийра Вассас: «Эхь дац хлара! Со ма осал яьлла!» Цхьацца ког боккхуш тлехъяла юьйлира иза. И тлай дина далаза дара: аьчган рельсашший, пурх ехкина шпалашший йоцурш, аннаш тохаза долуш. Коган эшарехь меллаша сакхо сов яьккхина буха хьажа ца хлутгуш йовдура зуда. Цлеххьана ког айбинчохь ладийча санна сецира. Шийла хьацар туьйхира — минот ялале цу боьхачу Ёома чу южург хиллера иза. Яцара кхидла я шпала а, я хлумма а. Ларамаза цлогла хьаькхира цо, юхаяла ца кхеташ.

— Мила ву? — бодашкахь кьеначу стеган глоргла аз хезира Вассина.

Метта еана зуда меллаша тлай тлера охьайовьссира, Йоккха кетаррий, иштта боккха месала куй а тиллина волу воккха стаг хехо велира кхунна гучу. Барам бан а боцуш хазахийтира Вассина и шена дуьхьалваьлча. Дахьийначу балдашца маршалла а хаьттина, ша юьхьар лаьцна некъ бийцира Вассас. Кьамел деш хлорш лаьтташ, цлеххьана айабеллачу бодашкахь кхерамна а, шелонна а каррехь егош йолчу Вассегара хьал а хааделла, шен хабар хадийра хехочо.

— Ой, ма воккха Ёовдал а ву со! Хьо-х милла яла йоллу!

Тлай юххехь букар йовлла тиша лаппагла хиллера хехо чохь лаш. Некъ хьаьхначу Вассина ша туьйранийн ялсамане кхаьчча мовттура цу ото чу яьлча — коьртаниг йовха хилар дара. Чехка, ша бина барзакъаш, пазаташ якъо а ехкина, глап аьлла набарна юьйжира Васса.

Цлеххьана цхьаммо: Хьо хлун деш йуьллу? Тахана-м доккха де дай, — аьлча санна, хьалаиккхира Васса. Сохьтехь бен йина хир яцара цо наб — делахь а дегла чу са деара. Ткъа дог... даго: тахана, тахана гур бу суна уьш, бохура, доккхадеш доьлура иза.

Пешан бертехь йохку шен тлелхигаш хлара чехка тлейнзош йоллуш, чу велира хехо.

— Ма клезиг наб йина ахь! — аьлла, тамаша бира

цо. Юха Васса неIарехъа гIоъртича, гIечевхира хIу-самда:

— Хъо яда-м ца йоллу, — аьлла. — Дера гIур яц хIума ца кхоллуш-м! Тхан Бейли-Куль Iома чуърчу чIерийн чоме ца хъожуш, яххане а гIур яц. Казахстанехъ доккха эхъ ду иштта хъаша дIавахча!

ХIума юуш Iаш, хала ца даьккхира Вассас хабарна тIера волчу хехочуьнгара Русланах, йоIах шен садогург. ЙоI могуш юйла хира. ХIинций бен ма дарра сапаргIат ца даьллера цуьнан. Тамарас госпитале дайитинчу кехата тIехъ, тIехула тесна мижарг санна, дайн хъахийнера бер. Хъанна хъара и Русланан къоначу нускало диний а!?

Чуъра ара бевлча а ца хедара воккхачуьнан къамел. — Сингаттаме ду цхъан хилар, — корта а оллийна гIийла элира цо. Массарех ваьлла ша, бохуш бала балхийра Вассига. — ЙоI-м ю Чолак-Таухъ балхахъ, делахъ а... шен жималле хъаьжна шен бу цуьнан некъ.

Бакъду цу сохъта корта айъира цо: къарлур-м вац ша, бохучу кепара. Вац дера. Ши де хъалха ма аьлла шег цигарчу хъаькамо Акаевс Чолак-Тау балха вагIахъара, аьлла. Леррина куьг а лаьцна:

— Варийлахъ, варийлахъ, ваза ма Iелахъ, Егор Акимович... Шен ен а йиш яц хъо ца веача, бохура. ГIараваьлла тIулгбуттург ма вара со...

Къахийтира цунах Вассина шен ойла йича. Гечо генахъ ца хиллера. Дехъа девлча, юха а куралла йоьссира Егор Акимовиче. Куьйган эшарехъ го а тесна: муха хета хъуна хIара шуьйра аре? — аьлла, хаьттира цо Вассига.

Ян а яра аре йист а, доза а доцуш йоккха.

— ХIара ю хъуна казахаша «Бетпак-Дала» эриг. Эзар-эзар шерашкахъ эрна лаьттира хIара, адамаш мацаллехъ хиллашехъ. Ткъа хIинца сан доттагIчо Акаевс, тхан гIоьнца, карадерзо дага лаьцна хIара.

«Iийр вацара иза-м шуьйра планаш хIиттоза», — аьлла, дагатесира Русланах долуш дерг хууш йолчу зудчунна. Вассас тидамца шег ладуьгу дела гуттар карзах-велира воккханиг:

— ХIорд санна ялтийн аренашший, тайп-тайпанчу стоьмийн бошмашший хир ю-кхи кхузахъ...

— ...Ткъа хи мичара дер ду шуьшинна? — аьлла, хадийра воккхачуьнан къамел Вассас.

Цкъа оьгIазе шен кегийро бIаьргаш къарзийна, вон

хъаъжира Егор Акимович зудчуынга: цхъацца эладита хезна кхунна Джамбулехъ, аьлла. Юха а, васта а велла, кIорга са а даьккхина, къера хилира:

— Хи ца хилар ду-кхи тхан йиш йохийнарг. — ТIаккха а дозаллийца шен деггец йогIучу сирчу мажана куыг а хъаькхна, элира: — амма тхо къарлур дац. — Юха Васса сихо юй теша аьлла хетта:

— ХIан, хъо сиха хир ю, гIо хъайна, — элира дегазо. Байли-Кулера Чолак-Таухъа некъ билла тобинчу шу тIе куыг а тесна: — Цу тIехула гIолахъ, — аьлла, элира. ТIаккха а кхуьнан хъал шена хууш санна хаьттира: — Хъаша мукъане вуй хъан цигахъ?

Вассас Тамара йийичича реза воцуш куыг тесира Егор Акимовича:

— И-м вон йоI яцара янни а, делахъ а ша а пекъар йохаелла Iаш йолчух тера ю. — Ойла а йина: — Ахъа хIун дей? Йоьддушехъ, Клавдия Ивановнина тIе гIо. Аптекан заведующи ю иза. Юьззина партийни стаг а ю. Шен йоI а и йолchoхъ болх бина хилар а дуьйцуш, юх-юха хастийра воккхачо Клавдия Ивановна. — ХIан, ма Iе...

Васса дикка гена яьлча, тIаьхъа мохъ туьйхира цо: — Варийлахъ, варийлахъ и йоцчу цхъаннахъа а ма гIерта-лахъ! — аьлла.

III. НАНАС ЙИНАРГ ХИЛЛА

«Адам — адамана доттагI, на-
къост, ваша а хила деза».

КПСС-н Программи тIера.

МаьркIажан хенахъ кхечира Васса Чолак-Тау.

Есачу арахъ ша лаьтта кIотар санна, сов жима метиг хиллера иза, пхи-ялх бен цIа а доцуш. Егор Акимовича ма дийццара некъ чу боьрзучохъ яра аптека.

Арахъара неI, мохо а ловзош, йиллина а хилла, сеничухула аптекан неIаре хIоьттира Васса. Сийначу таьптатан мужалтан эхиг тIехъ яздина а дара — «аптека».

Чуяла ца хIуттура Васса. Ткъа садовш лаьттара. Цкъачунна гIелбелла мох юха а дарцехъа белира. Лайн чимаш хьийзош кIайн бода буьйлира. Ша лелийнчех а, шен хиндолчех а лаьцна ойланаш еш ехха лаьттира зуда неIсарIехъ.

Дарья Петровна еара дага. Цо юх-юха — цкѡа а
вуоха мегар дац, бахара.

Дагадаѡхкинчу цу дешнаша майраяѡккхира Васса.
Не! туѡйхира цо.

— Чувола, чувола! — аѡлла, гЮрг!а, боѡрша аз хе-
зира схѡа. Чоѡхѡа яѡлча, цецѡяѡлла, йоѡхна сецѡира
Васса.

Бодане дара чохѡ, делахѡ а г!алартийн. битамехѡ
х!умнаш кѡаѡстира: тера дацара ц!а аптеках, я боѡр-
ша стаг а вацара гуш.

Ах ц!а д!алаѡцна, пенаѡа сийна аѡхна юрг!а т!етес-
на лаѡтташ боккха дечиган маѡнга бара. Т!ехула д!а-
тоѡхна г!аламат тиша, шех куз аѡлча хелха бер болуш,
цѡѡа т!елхинг кхозура. Маѡнги т!ехѡ миндар тайпана
жима буткѡа ши г!айба йуѡллура. Ткѡа стоѡла хѡалха
х!оѡвник чохѡ цѡѡаѡ-м отуш ча-бабех тера йоккха стаг
лаѡттара. Корехѡ, йоѡхначу пѡхег!аш чохѡ ораматаш
кѡаѡстира: сарап доккху кол, к!охцалш долу кхин цѡѡа
тайпа а. Иштта, хѡалаоѡхкинчу, якѡийнчу бецийн кур-
саша кхин а тера хоѡтуѡйтура чохѡ ерг г!омах.

158764
Бакѡду, к!озарш-м яцара цуѡнан. Сирбелла корта
мелхо а кхес хадийна бара. Багара еха к!омсарш ца
кѡиѡдара — дуѡххѡал хено мажйина хилар доцург, ди-
ка, талхаза цергаш яра. Кегийнчу г!аѡржачу б!аѡргаша
ало а ца туѡйсура. Кѡега-м кѡегара кѡуѡданаш санна,
бодашкахѡ а хаалуш.

— Т!аккха, схѡадийцал хѡайн г!уллакх, ийза а ца
луш, — аѡлла, тохарлерчу азца и йистхилча: «Ватта,
и хилла-кх суна боѡрша стаг тарвелларг, — дагатеси-
ра Вассина.

— Суна аптекан заведующи езара, — элира цо
г!ийлла.

Елакѡежира йоккха стаг:

— Х!ета, со ю-кх аѡа лоѡхург — тера ца хета хѡу-
на? — эсала йистхилира «ча-баба», ша чохѡ молханаш
отун х!оѡвник д!а а теттина: — схѡахила, ма латта не-
г!арехѡ. Аса кху сохѡта чиркх а латор бу. — Иза а аѡл-
ла, Вассин пѡхѡрс лаѡцна пеша хѡалха охѡаханйра х!у-
самнанас хѡаша. Буржалш тоѡхча санна и деларехѡ,
энаша лаѡцна иза а юйла хиира Вассина. Г!уллакх
чехка дан лууш, амма даго ма лоѡххура, лела ца луш
яра мисканиг.

Х!етте а, минот ялале пеша хѡалха техкина ч!еш хѡа-

лалатийра, жимо ши глий а буьллуш; стоьла тле глийла сегаш богу кьуьда а хлоттийра. Хинца-м Вассина йоккхачу стеган юьхь-сибат дика кьаьстира. Члогла хебаршка ихна хиларна кхузткьа а, сов а хан ю эр долуш яра иза. Амма кьона-эсалчу бляьргаша дицдойтура, хебарш а, энаш а, иштта кхин йолу кьеналлаш а. «Ян а ю хлара, Егор Акимовича ма баххара, дика стаг», — дагатесира Вассина. — «Оццул беркьачу, цамгаро дакьазаяьккхинчу соьца а хаза кьамел деш, кураллех зирх боцуш... — Юха дог лаьвжира. — Техула гиллакх ма хилахьара хлара. Дукха нисло иштанаш а».

Вассас ша деана гуллакх дийцича, йоьхна цецьелира аптекан заведующи. Бляьргаш кьаьрзина коьртера когашка кхаччалц хьаьжира иза чьеанчуьнга.

Иачохь хеббера Васса. Хисамненан бляьргашца шен сурт даьккхира-зарзделла беса кортали, этла туьжурка, коч, иштта тиша мачаш... Мачашка бляьрг кхетча-м кхоччуш эхь хийтира Вассина — лам бара хлоьттина — тлера шай, лой даша а доьлла...

«Вай, юьхьляьржо я!»

— Хьо аптеке? — ларамаза «хьо» боху дош даздеш кхоьссира Клавдия Ивановнас. Цуьнан цу тайпанара хаттар, хьажар лаьткьинчу Вассас корта оллийра. Хла, хлинца дерриг дладаьлла: кхаьбна мерза ойланаш, сатийсарш...

Баккбал аьлча мегар а яц ша аптекехь, аьлла дага а-м тессера нийсо езачу Вассина, таса-м, делахь а... «Хинца хлун дан деза... мича яха еза? Керадеана даьлла ирс (ирс деца шен сил дукха дезаш долчу бераний, майрчунний тле кхачар), — довш лаьтта».

— Ас-са дог-гах... бийр б-бу болх... — мотт тийсалуш, багахь гулгаш дохкуш санна толкха элира йоьхначу Вассас.

— Хлан-хла, ца дуьйцуьр вай уьш, — корта а ластош, дог диллийтира аптекан заведующис. Делахь а члогла ойланаш йора цо карзахьяьлла хьийзаш. Техничка оьшура цунна, хлара санна ерг, схьадийцарехь, сестра а болх бинарг муххале а. Клотар санначу Чолак-Таухь аптекий, цуьнан заведующи-фельдшер хлара Клавдия Ивановний йоьцург, ваха меттиг яцара цомгушчуьнан. Кесткеста келвисинчунна тле шен яха а дезара Клавдия Ивановнин.

Амма муха мегар ю аптекехь сагла доьхучух тера йо-

лу хІара!? ХІан, духарна-м цхъаъ дендарний, хала зама елахъ а; вуьшта а ма ю хІара пекъар юхъ тІехъ хъетарчий а йолуш, дукха ирча, маьттаза зуда.

ГІаддайна а ю миска... корта оллийна Іайца... йистхила а эхъ хеташ... Делахъ а пачхьалкхан гІуллакх ду хІара. Мел дегаза хетар ду нахана, ша цІера яьлча кхуьнан керара молханаш эца.

— ХІан-хІа, хьера ца ваьллачо оьцур яц хІара декъаза зуда аптеке! — Шен дагахъ и чІагІо а йина юкъахдисина молханаш атаран гІуллакх юхадолйира Клавдия Ивановнас. Амма Вассига дІахъажа ца хІуттура.

Васса, шина а куьйга юхъ дІа а лаьчна, бале йоьжна ша Іечу гІента тІехъ гІийла лестара. Юха, кхин дош ца алалуш шен дахьийна куьйгаш Клавдия Ивановне кхийдош дехарца хьоьжура. Іа а ца елла, цуьнга бІаьрг кхарстийна хІусамнана чо ягийча санна кхоссаелира. Дог Іаьвжира. Вассина улле а еана, и хьоьстуш, белш тІе куьг диллира цо:

— Ма йоха, диканиг, цхъаъ дийр ду вай. Иштта юьтур яц. Гой хьуна, тхан кхузахъ гІишлош ю еш, хьуна бан болх...

ТІаккха ма дарра дийцира Вассас Клавдия Ивановне дерриг а, чевнаш ерзале госпиталера ядар а хоуьйтуш.

— ТІамтІехъ хиллийца хьо, хьомениг! — карзахъелира аптекан заведующи. — ХІета хьуна хьан ницкъе а, тароне а хьаьжжина безза болх лур бу Джамбулехъ. Лур бу дера. ТІаккха! Кхин болу аьттонаш а бийр бу... Хьо санна йолчунний! Бийр бу дера! — чехкачу лерца долийира Клавдия Ивановнас къамел.

— ХІан-хІа, кхузахъ Чолак-Таухъ бен... йиш яц... мегар яц со,— бохуш, доьхна дуьйцура, вуьшта а чІарх аьлла хабарна шера йоцчу Вассас. Цуьнан охьадахана дегІ, хих буьззина кхоьлина бІаьргаш, кьора аз, беза бала беача санна, тІаьххьара дог дуьллучу вастара дара.

— Ойн, — юьйхира Клавдия Ивановна, — хІинца хІун дан деза!?

Ша муьлхарг, хІун до ца хууш, цкъа стоьла тІехъ лаьтта молханаш узу кегий терзанаш дІа-схъа туьттуш, тІаккха пешехъа йоьрзий чайник схъаоьцуш... и юха тІе хІоттош, ойланаш еш корта лестабора Клавдия Ивановнас.

Шен энийн боларца, амма чехка, неларехъ лавтта
лааржачу аьчган тас схъа а эцна, чу хи а доьттина, пил-
ти тле хлоттийра цо. Юха метта а еана: — «Хъера яъл-
ла-кх со кхоччуш! И балха эца йиш ма яц сан... Павлу-
шас юьйр ма яра со аса и дича», — дагахъ бохуш, Акку-
ле вахана шен цийиinda Павел Антонович дага лецира.—
«Оьцур яц! Оьцур яц те!» — барта а кхоьссира цо, охъа
а таьйна халла маьнги келхъара ши чешалг а, цхъа
жимо гий а такхош. Уьш кхе а техкина Вассега хъаь-
жира.

Вукхунна-м хаза а ца хезира, я ган а ца гора хум-
ма а — къаьхъачу ойланашка а яхна.

Клавдия Ивановна а яра сихдинна кьийсам латтош
ша-шеца дагахъ. «Ирча ю тов иза? Ирча дера ю со...
цул эзар дакъа! Хаттал сан майрчуьнга! И-м хъаха кеч-
йича, цхъа жимма ярста а йича, сол дуккха а товш хир
ма ю. Тлаккха!»

...Павлуша гена ву — юха а дагавеара цийиinda.—
Цхъана шина кирнах бен воглур вац цла. Коммунист-
кин и сийлахъ цле хъарам ма ю суна, оццул гладдайна,
тамтлехъ лелла и йоккха стаг аса тергал ца йича.

Цу тле техничка а оьшу суна, члогла оьшу. И-х дуй
бакъ! Ткъа гуллакхаш цуьнга ца далахъ — даьлахкаш
тлеевлла ю-кхи иза, со ма ю кийчча! Шуна хун моьтту!
Со-м хъаваха ю, тохаелча итт аптека лело а карах дер
долуш. Ю те!

Ткъа хинца, кхин хьем ца беш, довхачу хнца, члархъ-
аьлла лийчийта еза хлара. Цхъа дика сабанан чкъуьй-
ринг а ма ю вайгахъ.

ЭхI, и тиша хулчеш дла а кхуьйсусх, и лийчича ма
мел бер бу цуьнан когашна!

Тлаккха ойла йина «О-ой, дла-м кхуьйсур яра уьш,
ткъа... кога хун юхур ю? Хлан, и модни пайпакаш
йийр ю-кх. Арахула аса и лелуьйтур яц, ткъа чохъ... ду-
кха дика мегар ю. Бедар-м хала яцара. Сан кхин а ма
ю коч: шиннех аса хун дора!»

— Хлан, чехка лелал, — аьлла, шен глорглачу азца
йоккхаерна Клавдия Ивановна мохъ тоьхча, балано
таийна, ладийча санна, леш йолу Васса кхераелла дар-
рехъ егийра.

«Сиха хир ю хлара» — аьлла, халла шен цомгуш, цу
тле бехачу новкъахъ гелбелла когаш текхош, уккал а
йовлла неларехъа йолаелира Васса.

— Хіун до ахьа? Эгійна хьо. Буьйсанна юккьехь мича яха гІерта, гІерта а? — аьлла, цкѣ доккха са чу а оьзна, юха, Васса карара яларна кхоьруш санна, меллаша и гІодаюккѣра а лавцна, шен метта охьахь-нира Клавдия Ивановнас.

Васса, лийчина ма еллинехьа, хьокхам батталучу муьрана, пенах дІалатийначу, «карта» аьлла цІе тиллинчу таьптаран мужалта тІе йигира хІусамнанас и. ХІинца тІдам хилира Вассин цу сийначу «карти» тІехь кІорца цхьацца сизаш, коьжалгаш ехкина хиларан. Бакъду, Клавдия Ивановна йоцчунна уьш хІун ю-м хуур дацара.

Буткѣа сара а эцна, тІеман арара керла лилхина (цунна моттарехь) гІуллакхаш гайта юьйлира Клавдия Ивановна. Селхана Джамбулера араяьллачу Вассина дика бевзара керла хаамаш. Даймохк, кхозлагІа дакѣа бен мостагІашкахь ца буьсуш, вайнчара схьабаккханий а хаьара, эзар гергга гІала а, (яртий-м чот а яцара) денйиний а хаьара. Делахь а хІусамненан уьш дуьйцуш сакѣералой хууш Іадла Іара.

«Лекци» юккѣе ялале, цІеххьана баьгначу хьокхаман хьожа елира.

— Ойн, кѣена Іовдал! ХІинца а багийний-ца тен-тиго! — бохуш, пеша тІе а едда, кІелхьара баьккхира йоккхачо, дааделла айра санна, буткѣа хьокхам. ХІуп аьлла цІан а бина, и тишачу бехчалг юккѣе а хьерчош, ша шена лен хІоьттира Клавдия Ивановна: — Дуьххьара ду моьттий хьуна хІара!? Эрна ца до-кхи Павлушас лов, со зуда яц, бохуш. — Ела а кѣжна бІаьрг а тІаьйна, — ца до дера! — аьлла чІагІдира.

ХІума юуш и чкѣуьйринг яьгначуьра шена нисбира цо хьокхам хІун ду а ца хаьа — ншттаниг дукхахо а беза шена, бохуш.

ТІе чай а мелира. Алссам басар а тесна, кІора санна, Іаьржа дара иза-м.

— Вайн хенарчарна Іаламат дика ду хІара санна дерг, — элира Клавдия Ивановнас, Васса цецѣьяллий хууш. — Дог а, дегІ а кьондеш, керла ницкѣ боуьйтуш ду хІара. Кхин ерг юхаоьзна а чайнан басар латтадо асатхайна. ТІаккха!? — Иза а дуьйцуш стака дуьззина доьттира хІусамнанас хьешана и стим санна кѣаьхьа «дарба».

Ша цу дикачу зудчо кху чохь йитарна а, балха дІа-эцарна а са паргІатдаьллера Вассин. Амма бІаьрган

негIар тухучу минотана а йоIIий, майрий дагара ца до-
лура.

РуслангIеран хIусам гена йоций хиира Вассина къа-
мелехъ. Цигахъа гIорта дагахъ сени чу елира иза. Амма
ца карийра леррина лехарх Клавдия Ивановнас цига
кхисина шен мачаш-тIелхигаш. Ткъа когаш Iуьйра а
муха гIур ю?..

Ша-м кхоор яцара Вассас, уьш гинчул тIаьхъа шан
гIорзолг хилла ша лийр елахъ а. Вуьшта хIусамнани
тешнабехк муха бийр бу, кIел а йисна?

Эцца Клавдия Ивановнас мохъ а тоьхна, чуелира
Васса. «ХIинца хIун дан деза? Уьш могуш буйла-м хаба-
ра... тIекхача, аьлча а, ган йиш яц-кх. Кханнац са а му-
ха тухур ду? Са хилла даьлча-м еалара текхна а гIур
яра.

IV. ДОККХА ИНЗАР

«Адамо кхоьллинчу инзарех уг-
гар башханиг — кинга хета суна».

А. Горький.

Син билгало гучуйоллушехъ самаелира Васса. ХIин-
ца гIехъ дара цига яха. Амма... гуро лаьцча санна цхъа
а меже меттах ца хьалуш йиснера декъаза зуда.

«Вай, хIара хIун ду! Цига хьовха, меттара хьала а
гIатталур ма яц со-м», — бохуш, чIогIа йоьхнера Васса.
Дог схьаэккха доллура халахеташ. Бехкала яхана хьоб-
жура мисканиг сапаргIат наб еш Iуьллучу хIусамнене.
Ша шена хорам балла готта хьаьвзира Васса.

Бакъду, тIаьхьо гIаьттина Клавдия Ивановна шек а
яцара.

— Хьуна хIун моьттура, ткъа!? Хьо-м кху хьола
тIехъ дика йисна йиса а! ТIаккха! Юха хIинцца та-
ийир ю вай хьо, — аьлла, коьрта молха — чай хIоттийра
уборшицана хьалха йоккхачо. Маьнги йисте а хиьна,
Вассин коьртана куьг хьоькхуш, хазчу дашца цуьнан
дог хьобстуш, цомгашчунна дарба лело хIоьттира Клав-
дия Ивановна.

Вон деача а, дика деача а, алкоголико молу къаьр-
къа санна, чай дара йоккхачу стеган хьалхатуьттуш.

Доллачул тамашена хIун дара аьлча, дикка гIоле а
йора цу «дарбано». Наха «дош» хаба олура кхунна.
Хаа а хавара дог цIеначу зудчунна догъоьцу дош.

Дийнахъ сарралц адамаш оьхура кху фельдшерна тле. Аккулерчу лобро яздинчу рецептаца кечдой лора аптекан заведующис молханаш. Шеггара а леладора дукха хьолахъ лобралла.

Іадда Іуьллучу Вассас леррина тидам бора фельдшеро цомгушчарна дарбанаш лелаш. Инзарваллал дика кхиамаш хуьлура Клавдия Ивановнас лелочех. Ойла йора Вассас — хІун бахьана ду теша нза иштта хилар? — олий. Бакьду, цхьаь-м зеделлера цунна: дукха лорре толлура фельдшеро шен каравеьнарг. Силу дечо, холхаз санна, массо а меже хуьйра, сеттайора. Эзарнаш хеттарш дора — уьнашарахьлеранаш а тІехъ гІуллакхаш хаа гІерташ. Цомгушчуьнан шен могушалла теллина ца Іеш, ден а, деден а хьал дийца дезаш дара цуьнга.

Тіаккха, цомгашчунна хьалха чай а дуьллий (бита-лахъ казахаш чай мала-м) шен стаммий книжкаш кегайора. Ша шегга: хІаь, хІаь! — бохур дара. Юха минот ялале: — хІан-хІа... И хирг хир дац, хІуьнех динарг хила там бу, — бохуш бур-бур дийр дара цхьана сохь-техь...

Сарахъ хІара шпъ шаьш йисча, цкьа элира фельдшере Вассас, — хьо ма хала лела, — аьлла. Тіаккха шена хиіра-кх Клавдия Ивановнас шегга хІот-тийнарг:

— Баха а бохий ахьа и санна дерг! Адамийн чарх мел ховха, чолхе, экаме ю! ХІуьшт-пуьшт! аьлла хьалха дагатессина молха яздина дІавахийта мел атта ду... эхъ ца хетачунна. Тіаккха! Ткьа лобран сийлахъ цІе тІехъ хилча, цу тІе коммунистка а хилча леррина дан деза! КІади доруш олу-кх — ворхІазза дуста, цкьа — хададе. Ахьа уьш дийцар дуьхьа, хьо кхин а хала лелар яра, хьомениг! — аьлла, елаелира.

Цомгуш боцурш а оьхура Клавдия Ивановна йолчу. Дала хьекъал хуьлура цуьнан мел кхеташ а, Іилма а шеца долчунна а. Сингаттамо, балано хьовзийнарг а во-гІура. Цунна ян гІоле а хуьлура, хІунда аьлча адамаш дезаш, гІаддайначух къахеташ и хилла дела. Цкьацкьа клубе санна дукха гуллора адамаш — кхунах а, вовших а дагадовла. Цкьа а новкьа ца хеттера уьш аптекан заведующина. Цу муьрехъ массо а бохург санна, вевзира Вассина кху кІотарара а, юьртара а. Цхьаь яра еача

Вассина новкъа хеташ — шийтта шо кхаьчна Тамарин жимах йолу йиша Рая.

КочкингIеран етт бара, кхин пайденна а боцуш, делахь а Павел Антоновича ца бухкуьйтуш. Иза ТамарагIеран нанас шен божали чохь кхобуш хилла. Ткъа цу Буренкас лучу шурех Клавдия ИвановнагIарна кIирнах цкъа-шозза цхьацца литр шура кхочуьйтуш бен ца хилла.

— Масийтта дакъа дан деза-кхи цу шурех, — олий бехказа йоккхура Клавдия Ивановнас ТамарагIеран нана. Царна шайна а йогIура, бежалуьнна а яла езара, клеверан цIов ца эцца а йиш яцара наггахь мукъна а.

И шура яхьаш йогIура Косолапова Рая. Гий а бахъара. Ша мосузза еа Iотта-баккхамаш, кхиссарш йора — гIий дукха багабой, шайна шурех хIума ца юьсий, и санна дершший дуьйцуш. Ткъа Клавдия Ивановна бехкала яхча дог детIара Вассин. Ранна оьгIазь-оьхура.

Хьашташ дукха мел гин, Русланах кьахетара. Хаьара массо а хIуманна бала а кхаьчна, уьш нисдан гIерташ и воллийла. Ткъа, схьагарехь, дика гIоьнча а вацара цуьнан.

Кхо-диъ де далале хецаелира Вассин меженаш.

— Гой хьуна, цу чайнан дарбаналла, — олура Клавдия Ивановнас. Васса-м, фельдшери юкъ-кара хьоккхучу сарапой, цуьнан хазчу дашой, ерзийна ша бохуш яра дагахь.

Кхана Iуьйрре билггал РуслангIаьрга ша яхалур ю аьлла тарделлачу буса наб ца кхеташ йиснера Васса.

Даьржира са а.

Клавдия Ивановна хьалагIаттале юхаерза дагахь цуьнан мачаш а юьйхина кечьелла сакьералуш ког байбелла, араелира Васса.

Гена ялале деса ведарш карахь жима зуда кхийтира дуьхьал.

Л-лов, аьлла зуз деара Вассин дегIе. Оццул доккхачу гIуллакхана йоьдучу шен некъ нис ца баларан билгало ю-кх и, аьлла догъэшна чуйирзира.

Цхьа жимма а Ийна, «жинаш диц а далийтина», юха а елира ара. Хинца боьрша стаг кхийтира дуьхьал и дакъза довларш, деса ведарш а карахь. «Ой, цара хIун леладо! Уьш цхьа барт бича санна, ма буьйлу дуьхьал!» — аьлла, юха а чуйирзира йоьхна зуда.

Гюйла ца хилира кхуьнан цу Iуьйранна. Кхано дийнахь ладоьгIча хиира Вассина уьш Тамди хитIа ихна столовин белхалой хилар.

Цу дийнахь, цхьацца ког боккхуш, Васса чухула лелаш, Тамара иккхира чу хIара еьнийла а хиьна.

Госпиталера бевза-безарш хиттина яьлча а, дIа ца йоьдуш сецира йоI. Сиха ю ша а бахара. Буьхьнг санна кхийсалуш и леларехь, цхьа хазахетар дахьаш и еаний теша аьлла хеташ яра хIусамнана. Аьхначу тужурки кисна куьг а диллина хьийзара иза:

— Хаал соьгахь ерг, хаал! — бохуш.

ЧIогIа сакIамделлера хIусамненан. Куьг чохь долчу кисанна тIера бIаьрг ца боккхура.

Ткъа Вассин тидам кхечунна тIехь бара. Иза йоI сел хийцайларх тамаша бина ца йолура. Бомаша самукъане къегаш болу хаза бIаьргаш боцурш, тохарлерчу «можачу човканах» цхьа а битам ца биснера. Бакъонца аьлча, хIетахь санна догдикий, синтем боцушший-м яра иза, делахь а чIогIа азьелла, бос байна яра.

«Миска йолалг яI! ХIинц-хIинца хIуманна а гIайгIа йоцуш бер дара-кх хьо! Ткъа хIун ду теша хьо иштта дакъаза яьккхинарг?» — бохуш, ойла йора Вассас.

Ткъа Клавдия Ивановнас, шена бала боцчуха Iадда а Ийна, Тамара йиц а ялийтина, тIекхетта йоьIан кисна-ра жима книжка схьаяьккхира. Книжка-м мужалт боьжиг а яьлла, цхьацца долчу кехаташ тIехь нуьцкъаша бен элпаш а ца къаьсташ, сов тиша яра. Ткъа Клавдия Ивановна шена етт белча санна йоккхаеш: — ХIара-м Горькийн «Бералла» яй! — бохуш, кехаташ сутараллица хоьрцуш йоллура.

Цу тIеман заман чохь берриг бохург санна синкъерам, синтем газеташций, книгашций бара нехан. Ткъа пачхьалкхан боллу ницкъ тIам тIехь толам баккхарна тIебахийта безаш хиларна, книгаш кIезиг хоьцура ара.

Доггах кховдийна къен пхьор диьна, книжка еша хевшира хIорш. Дика доьшура Клавдия Ивановнас — хIор дош къаста а деш, воккханиг — воккха вуйла, жиманиг — жима вуйла хоуьйтуш шен аз тадора, хуьйцура. Жимачохь дуьйна оьрсийн ярташкахь фельдшер болх беш, хаддаза халкъ кхион гIерташ книгаш йоьшура цо юьртахошна. Бахийта безачу тIе тидам бохуьйтуш а, юкъ-кара лелочу гIуллакхех кхиош а. ХIетахь Iемина

иза, Ленина ма хьеххара, ладоглуш болчийн хьекъале хьаьжжина деша а, къамел дан а.

Делахъ а тIе ца боьдура Вассин тидам. Мин-мино-техъ коре бIаьрг кхарстабора цо. «Доккха хIума а ду, — олура дагахъ, тIех доца хила хьакъ долу хIара декабран де тахана ма шаралла дахделла сан докъазаллина!»

Бехк а бацара цунна иштта хетча — кхоччуш бода боьлча, хIара дуьне тIекIелдаларх, шен са лаьттачу яха сацийнера декъазчо.

Ткъа Клавдия Ивановнас, ши агIо ешна а яьлла, бIаьргех духку куьзганаш охъа а дохкуш, дозаллийца хаьттира:

— ТIаккха? — аьлла.

Вовшашка хьаьжира Тамарий, Вассий.

— Дера бу хIара вон синкьерам! — майрра эккхийтира Тамарас. — Вуьшта а дуьне кхоьлина лаьтташ и книжка ца ешча а Iалур яра со-м! — Юха хьала а иккхина: — Цул сайн барак чекхъяьккхича тоьла сунa! — аьлла, едда дIаяхара йоI.

ГIеххъа юьхьIаьржачу хIоьттира хIусамнана:

— И йоI хIуьрцаьлдиг санна дог дика ю. Дуьне дезаш ю. Амма цунна а цкъацкъа моханаш оьху. Куьг а ластийна: — ХIумма а дац — бIаьстенан луо санна ешар ю кийрара хало. ДIадеша вай.

Доьшуш, дукха хан ялале Вассега хьаьжча, юха а цуьнан ойла ЧIишкахула дIаяхана карийра хIусамнана. Книжка дIа а теттина:

— Ойн, со-х, дукхаха долчунна хьан дуьхъа ма йолура! — аьлла, эккхийтира Клавдия Ивановнас, гIехъ дегабаам а бина. — Ашшима даима юьйцуш йолчу Дарья Петровнас ма бохура хьоьга — деша, деша. Вайн сийлахьчу яздархочо аьллий-ца — книга ешар — и ду тоьлла дешар, аьлла. Ткъа ахъа ла хIунда ца дугIу? Са ца къерало хьан кху башхачу книжках?

Цкъа дагадеара Вассина — дош дацара кхуьнга сайн кийрара беза бала ца балхийча, аьлла. Юха меттаеара — хIан-хIа, мел дика стаг елахъ а, бакъ хетар дацара цунна и кхузахъ коьрта хьаькам волу, жималла а, дикалла а эккха воллуш волу Русланний, пекъар сой майрий, стей хилла аьлча!

Кийрахъ кIоргехъ, цкъа а Iора ца доккхуш хьулда деа уьш... Барта, шега ладуьгуш Iечуьнга, парIат элира:

— Суна-м хаза хабарш ца хиларх, турпалхойн хьокъехь мукъане хир ю ма моьттура книжка, «Лечанан илли» санна, — аьлла.

Дикка халахийтира йоккхачу стагана. Юха ойла йира: «Аса хIун де боху техьа кху пекъаре? Дов ца деш, дешарх, Илманах меллаша кхето декхар ма ду сан хIара санна ерг». ТIаккха эсала элира:

— Турпал бен, кхин мила вуьйцу моьтту хьуна кху тIехь, мотта а! ХIара-м воккхачу турпалан Горькийн бералла дай дуьйцург! Ду дера! Турпалхо расхачу дина а хиъна, тур лестийча бен ца хуьлу моьтту хьуна?! — Васса бехкала яхча: — ТIаккха! — аьлла, сецчачуьра дIайийшира Клавдия Ивановна санна книжка.

Бакъду, денна гуш долу тамашена доцу гIуллакхаш шен йоккхачу корматаллица, кIорггерчу маьlane а кхачош Горькийс говза яздарна, тIаьхь-тIаьхьа хазлора «Бералла» Вассина. Цу книжки тIера цхьа берш, уьш дийна болуш санна, безалора. Къаьсттина Алеша везавеллера Вассина.

— Вай, миска, яI! Ма къа ду цуьнан! — елхаран къурдаш дора Вассас. ЙоI ца йолура дагара — сингаттаме бералла ду-кх цуьнан, бохуш. «Меца-м хир яцара и... амма ненан куьг тIедобдуш ца хилча къа ду-кх». Ткъа Васса иштта карзахйолуш гича, хIусамнанна а деара дага: «Билггал цхьа кIентакIант хир ву цуьнан-м... цхьанхьа», — аьлла.

— Ма ирча бералла а хилла цу кIентан! — элира Вассас.

— Э-э, диканиг, — куьзганаш охьа а дехкина, леррина Вассин бIаьра а хьаьжна шен шогачу озаца вуно эсала элира хIусамнанас, — ирча бералла-м массеран а хиллий хьалха хьоладай боцчийн. Сайниг а дацара «дашон» я бералла а, я къона хан а... Дацара дера!

— Алахь!? — цецъелира Васса. — ТIехьаьжна-м эр дац — ахьа вуонаш дукха лайна аьлла. — Ткъа важа хаттаре схьахьаьжча: — БIаьрхьажар а, дог-ойла а ду хьан самукъане... къона...

Дуьхьал хIумма а ца олуш, ехха Ийра йоккха стаг Вассас аьллачуьнан ойла еш. ТIаккха доцца шен хIумма а «дашон» доцчу бераллах лаьнна дийцира цо.

Шен да хIара вуоно жима йолуш Сибрех вахийтира бохучунна тIера долиьра цо къамел. Кхин цIа а ца веара иза-м.

Ден доттагIаша шайн кьоьल्लीца гIой, Iуналлий дора. Деша а яхийтира. Дас а, шаш а лелочух кхетийра.

Пхийттара ялале революционерийн балхахь дакъялаца йолаелла хилла Клавдия Ивановна.

— Гой, хуна, — элира тIаьххъара а хIусамнанас, — мацаллий, кьоьллий, набахтешший дукха хиллехь а... Дог самукъане, доьлуш, ала мегар долуш, дара сан.

— Ой, и муха ду ткъа! — ца кхуьуш белш саттийра Вассас, — цхъаьна ма ца догIу уьш!?

Клавдия Ивановнас, шайна — большевикашна хьалха лаьтташ йоккха Iалашо хиларна, цунна тIе партис халкъ дуьгуш, ша а дакъя лоцуш леларна, лан еза халонаш хьесап а ца хетара шена, бохуш дийцира. Кица далийра ширчу коммунистко. Масала, инзаре дарц, Iаьржа кьемат хиларх геннахь, вуно генахь хиллийта хъайна, хъан салаьтташ цхъа къуьда — Iалашо хилча, новкъахь Iитталу халонаш лалур ярий хьоьга?

— Дера яра...

— TIаккха? — доцца хадийра Клавдия Ивановнас.

— Сан цIийнда а вара хъан даггара, — эkkхийтира Вассас. Юха гIийла тIетуьйхира: — соьга болу цабезам шен лагIбелча, изза дуьйцура цо а.

— Цабезам, тов! — цецъелира Клавдия Ивановна. — ХIун дина ахъа цунна?

— Б-берр-таза к-кочу еара-кх! — толкха а юьйлуш халла далийтира Вассас и къаьхъа дешнаш. Даго ца вуьту и санна дерг аттачу балхах Iорадаккха. Делахь а дам кийрахь Iаьткъинарг, мел хьо кьийла гIиртича а, сахьт тIехIутту и хьулдина ца Iелуш. Тахана кху дог цIенчу зудче шен къа-бала балхор доьссинера Вассига а.

Шен да Соьлжа-ГIалийца йозучу йоккхачу Промыслехь белхало хилла, бохучу тIера долийра цо шен къамел. Цигара белхалой дукхах берш, буьззина революционераш ца хиллехь а, цуьнга сатуьйсун а, и сиха тIекхачийта, шайга далуш долу накъосталла деш а бара.

Вассас схъадийцарехь, цуьнан да царлахь тоьллачех вара. Цундела, Деникин вайнехан махка тIе леташ, Iалхан-юрт йоккхуш, кьоначу Асланбекан эскаран магIаршкахь вара иза. Бакъду, цу юьртара большевик Оьзда а вара Вассин ден дуй биьна доттагI.

Берахь дуьйна Васса а хилла цу юьртарчу берашца гергарло лелош. Iалхан-юрт йоккхучу кьематехь а нисъелла иза цигахь. 1919-гIа шо дара и...

— Собардел цкъа, — юкъанккхира Клавдия Ивановна. — Суна шерра дага ма йогIу н зама: Ростовехъ цу боьхачу йовссаршна дуьхьал лата ЦхьайтталгIа Арми вовшахтухуш дара тхо, ткъа хьо... мел яра хIетахъ?

Корта охьабахийтира Вассас: — Дейтта шо дара...

— Ой, ахьа баккъал бах?! — цецъелира хIусамнана, — делахъ хьан...

— ...Ткъей вуьрхIитта... шо ду, — халла дѐлира Вассин багара. Хаъара ша тIехьаьжна массарна а йоккха бабушка хетий.

Клавдия Ивановнин чехка Iаьржа бIаьргаш хIоккхул къаьрзина, нилха къоьжа цIоккъамаш гуттар хьаладахара.

Ларамза — ой, ой! — бохуш бIаьргаш тIе а боьгIна леррина хьоьжура иза Вассин лубста хебаршка ихначу юьхьа тIе, къоналлин лепар дайначу бIаьргашка, букархьаьвзинчу дегIе.

— О-ой, суна-х вайшиъ... цхьана хенара хир ю ма моьттура, — муха олу а ца хууш эkkхийтира чIиркъечу хIусамнана. — Ткъа... сан кхузткъей пхи шо ма ду?!

Юьхъ йоцуш ша аларна а, Вассина и гIехъ халахеттийла хиъна а, хьала а гIаьттина уборщицан белш тIе хьостуш куьг а диллина, къинхетамца аз лахдина хьаьтира Клавдия Ивановнас:

— Стен якккхина хьо миска, сел дакъаза?

— К-конц-лагеро, — охьа бахийтина корта хьала ца ойуш, доцца хадийра Вассас. Юьхьа тIе Iаьржа марха еача санна, сингаттаме гуттар кхоьлира Васса. Цигахъ лайнарш, шена Iаьткъинарш дага а даьхкина кхечу сурте дѐлира цунна гергахъ цIа а. Дерачу экханел оьшуш болу фашисташ текхаш чу а баьхкина советан адамаш къиза хийзош, цIубдеш санна хийтира цунна.

Пеш тоххарехъ яйнера, самукъане узам беш йолу чайник дIатийнера, гIийла богу чиркх гIелбеллера. Сингаттамо дог Iаьвдира Клавди Ивановнин а.

Тапъаьлла дара чохъ.

— ДIадешахьа, Клавдия Ивановна, — гIийла елакьежира Васса. — Ахьа айхьа а ма баххара уьш а, вуьш а дIа ма девлла.

— Довшур дац, цкъа чехка, чехка цIе а ца къадош!

Иза а аьлла, халла гора а хIуттуш маьнги кIелхьара цхьа-ши чIешалггий, жимо гIий схьатакхийра хIусамнана. Бур-бур дора пеш латочу хенахъ:

— Чіеш дагийча, Павлушас дов деш... бакъ-м лобъ-кхи и... гій дукха багийча Раяс юбъхъ ягош... бакъ лобъ-кхи уш а, етт лелорах кхин башха пайда а ца болій царна-м.

Цхъацца стака довха чай а мелла, дІадехъира дешар. Іаламат везавеллера Вассина цу книжки тІехъ вуьйцу Цыганок. Нендас саралар йоцуш чІогІа а биттина воьжначу Алеше хъажа хІотта веана хиллера Цыганок. Эццахъ шен берзинчу пхъаьрса тІера аьрнаш гойтуш цо: — «жуликалла долуш со а ву, гой хъуна, дуккхазза а воккхачуьнан сара сайна ма кхетийтира аса а», — алар хазделлера цунна.

— Массаьргахъ а делира и «жуликалла», — бохуш, йоблура ший а.

Кхин а дика Цыганоко: «ЭхІ, хаза аз делхъара, адамийн дегнашкахъ нийсонан ало латор яра аса!» — аьлларг а тайра.

— Вай, ма бакъ лобъ и! — карзахъелира Васса. Ткъа Клавдия Ивановна шегла леррина дІахъаьжча, гІийлачу теламача элира: — Цхъаберш... бежнаш санна бежа-кхи. Шайна даа, мала хилчхъана, тоам беш.

ДІа хІумма а ца олуш, «дера ду кху ирчачу зудчан кийрахъ большевикийн дог», — дагатеснера хІусамнанна.

ШолгІачу сарахъ бен меттиг ца елира цу шиннен паргІат къамел дан. Книжка ешале хъалха, шен дахарх лаьцна дийцийтира Клавдия Ивановнас Вассега:

...Да вийча, цуьнан дуй биьначу доттагІчо, шен йоІ йина кхебира Васса. Маре а елира. Бакъду, цу марехъ дигъ шо бен даьккхина ца хилла Вассас. Цкъа а, бохург санна ца васталуш молушший, синкъерамашкахула лелашший цІийнда хиларна, тІаьххъара а схъаелира иза.

— Цкъа а маре ца яха ойла йиннера аса хІетахъ, — аьлла долиьра къамел Вассас... ЦІеххъана коре а хъаьжна, ша шен хабар хадиьра Вассас: — Вай, корта лазабаьлла сан! — аьлла.

Хъала а иккхина, цІенчу хІоне яла йоллу ша аьлла, чехка дІатилира.

Цецъаьлла цІенкъа юккъехъ лаьтташ йисира хІусамнана «ма цІеххъана лазабаьлла кхуьнан корта?» — бохуш.

Руслан вехачу яхара Васса. Жимчу корехула, дуьхъал

ойллина кирхъа доллушехъа, херо йолчухула, гIеххъа хIума хаалора РуслангIеран чохъ. Шинна а куыйга корта а Iавьдина стоъла хъалха Iаш шена дукхавезарг гира Вассина. Л-лов-в, аьлла кийра йовха ало кхерстира. — Бакъ дуй теша хIара? — бохура даго. Ткъа бIаьргаша йоккхачу сутараллица хьомечун сурт худура. «ЭхI, и цуьнан хаза куыйгаш! Хъаьжа тIе еана кIужал-таьIна боьмаша басахъ. Деза дари санна кьегий-ца лампин серлонгахъ чIегIардиган тIемаш хилла дIа-схъа дахана цIоккъамаш! ХIа, кхуьнан даго ма лобххура, куыйгаш стоъла тIе дехки, ма ярра юьхъ гучуйоккхуш.

«Азвелла хьомениг, делахъ а товш ву — боьршаллин аматаш кьегина къаьсташ... Ткъа Седа ма яц гуш!? Дехъа чохъ ю техъа, маминиг? Шийлачу яьккхиний-ца! Бакъ хир дац»...

ХIан, цу соне берзабо Руслана кест-кеста корта. Циггахъ хила там бу йоI?..

Руслан хъала а гIаьттина цу агIорхъа дIаволавелча, беран жима маьнга хаабелира нанна.

«Вай, сан дог!..»

— ЮргIа тодеш воллу... Ой! Сан са, сан кIорни!

Когабуьхъар елира Васса: беран цхъа меже мукъане гур яц техъа аьлла хеташ. ЧIогIа там баьллера нанна дас тадина юргIа дIа а тоттуш, бери тIехула бишка даьккхича. Дог а Iавьжира: дукха оза дара и.

— Вай, со яла хъан, кIорни!

V. ДІАДЕВЛЛАРШ

Тахана дикка гIоли а хилла, шен чолхе доцу гIуллакхаш дан йобллера Васса.

Ткъа сарахъ хIусамнанас хъаха а дале дира цо дехар — книжка еша вай, аьлла. Сийсарачул сакъералуш ла а дугIура Вассас. Делахъ а цкъацкъа лаамаза ойла акха йолура. Цкъа сакъералора: «Бакъдуй техъа сийсара хилларг!? Я и хаза гина гIан дара?» — бохуш.

ТIаккха гIийла ойла йора: «Ма гина белира... Дерриг карладаьлла: вицвелла вогу аьлла хеттарг, хъалхачул дукха веза... сайн денца. Ткъа йоI! Цуьнан горга корта гина мукъане белира! Бишка-м дукха оза ду. Тайниган санна. Кхо шо хъалха а ма яцара иза сел эгIаза...»

— Ахъа хIун дей, диканиг, — бохуш, хезира къухаш-

ла ойланаш дІаяханчу Вассина. — Соьга эрна кѣа а ца хьобгуйтуш, хьайн кийра бассабе.

Набарх ша яккхича санна, тентиг яьлла, Клавдия Ивановне дІахьаьжира Васса.

«О-ой! цуьнан бІаьргаш! — аьлла, корта охьатаІиьра хІусамнанас. Ца хьажлора цу бесачу, са дІадаьлча санна долчу бІаьргашка. ТІехула кхоблина пардо лаьцн-чух тера ду уьш. Дагатеси́ра — бІаьрзе-м ма яц иза?»

Дера яц-кх. И чохь йолаелча а тергал йора Васса Клавдия Ивановнас. Болар чІогІа телхина дара Вассин. Когех буржалш тоьхна а ца Іаш, пуьнтан герканаш йолуш санна лелара миска. Бехк бац, бехк бац!

— Сийсара, «цкѣа а маре ца яха чІагІо йиннера», бохучу тІехь сецира хьо, — аьлла, дагадаийтира цо Вассина.

— ХІаь, — аьлла, корта а таІиьна, ...1927-чу шарахь гІеххьа оьрсийн а, нохчийн а дешар хууш ю аьлла, цу Іалхан-юьртахь зударийн клубан заведующи йинера со, — долийра кѣамел Вассас.

— Клубаш яра хІетахь?

— Клуб аьлча а, лоха а йолуш жима лаппагІа яра-кх заведующига терра. — Ца кхета-аш Клавдия Ивановна шегалерина хьобжуш а гина: — ХІетахь я дика цІенош а, я баккѣал дешна зударий а бацара, нохчийн кѣам тІаьхьадисина хиларна. Цундела со санна ерг дІа мегара цкѣачунна «БІаьрзийчу нахана юккѣехь — цхьа бІаьрг боцург а паччахь хета», бохучу кицано ма дийцара.

— Ткѣа хІун болх балора хьобга? — шен кѣобжа цІоцкѣамаш ирах а саттош хьаттира Клавдия Ивановнас.

— Сайна хуу элпаш Іамадора, унах цІаналлин бехкамаш хьобхура, nanoшка бераш могуш Іалашдайтa. Са а кѣералора сайх мелла а нахана пайда боли́й хууш.

— ...Мухха а «бежана» санна яцара-кх? — забар ечуха эккхийтира Клавдия Ивановнас.

— Яцара те.

Балхах Іеха а луш йоллучу шена «цатерг» хилира, элира Вассас.

— ХІун ца терг? ХІун дира ахьа? — йовьхна-а аз айдеш хьаттира хІусамнанас. Ийзалуш соцу́нгІа хилира Васса. — Дийцахь, дийцахь, дІа ма даьлла и хІета а, вета а, — бохуш, сийхира уборщица Клавдия Ивановнас.

— Діа-м... ца даьлла... Делахь а дуьйцуьр ду аса... Амма сан тохарлера сурт хІоттадай, сох кхарда ма кхардалахь, диканиг, — бІобулуш хьесталора Васса.

Сакхо еш бІаьргаш кьарзійра Клавдия Ивановнас: «Пачхьалкхана хьарам хилла теша хІара? ХІан-хІан, и дага а хІунда деара суна? Ткьа хІун дина?»

— Дийций ялахьа!...

— Суна... муха вуху а ца хууш... Оьздин кІант дага-воьхнера, — халла делира Вассин багара.

Доггах елаелира хІусамнана.

— И-м сакхат дацара. ТІаккха!?

Амма Вассин кхин дара схьарІерташ.

— Гой хьуна, и сан магІара а, хенара а вацаракхи, — чекхдаьккхира корта талійнчуьра хьала ца боккхуш Вассас.

Діа ла доьгІча, и кІант диь шо цул жима а, дешна — инженеран дешар Іамийна а, хаза а хилла. «ХІинца хІун ала йоллу хьо?» — бохуш санна хІусамнене дІахьаьжир Васса. Важа-м шек а яцара.

— Воккхий, жимий, хазий, ирчий бохурш хьесап а дац, хьомениг, — ела а кьежаш даггара эліра Клавдия Ивановнас, — тхан большевикийн хІета а, вета а. Қоьртаниг — вовшийн дезар, амал тар ду. ТІаккха?

Юха а корта оллийра Вассас. Цо дийцарехь хІара шен кІанте маре яхийтинарг Оьзди хилла, ткьа...

— Ой! — аьлла ши куьг вовшахтоьхна, хьаланккхира хІусамнана: — Большевик ву ца бахара ахьа и воккха стаг? Ткьа и кІант а? Хьо хьо а!? И муха мегар ткьа? Советан зама а хилча! — бохуш, гуттар карзахь-елира Клавдия Иванова.

Цхьа жимма Іийна-а, Васса мотт лаьцча санна йоьхна а гина, шен ма хуьллу паргІат, эсала хьаттира цо:

— Дийца мукьане дийцахь, муха хиллера и лартІехь доцург?

Йоьхна толкха а юьйлуж, кьадийра Вассас шена ба-ле дирзина гІуллакх.

Оьздин и кІант Испане вахана хилла. Ткьа фашисташа толам баьккхича чІогІа дог эшна, дуьненах ойла а яьлла, цІа веанера, шеца цхьа испанка а ялош. Цо-м, фашисташна дуьхьал хилла дели са дадийна еана бахара и хаза зуда. Ткьа Оьзда реза вацара цу гІуллакхана. Я теша а ца тешара цунах — и шена ерзо дагахь вуй теша, аьлла, хеташ. КІант цІа веана дукха хан яла-

ле, Иожаллин метта вуьйжира Оьзди. Вала воллучу хьомечу дас шегга со ялае аьлла дехар дича, воьхна корта хьаьвзинчу кIанта дехар делира дена, там хилчхьана бохучу ойланца...

— Ой, — аьлла, хьаланккхира са а ца тохаделла Клавдия Ивановна. — Хьайна и дерриге хуьушехьа, хIунда яхара хьо цуьнга!? Яхь яцара хьан?

Корта охьабахийтира Вассас. Юха меллаша, халла элира:

— И-м тIаьхьа хицрий суна... ХIетахь-м и кIант совца даима эсала, велавелла, ийна хилча... суо а цунна еза моттаделлера... Иовдална. — Эхь хеташ шина а куьйга юьхь дIалецира Вассас. Халла хозуьйтуш элира. — Иштта хьеран тIулг хилла еара со цуьнан коча.

Ехха Ийра Клавдия Ивановна, цу декъазчу зудчан ойла еш. «Даллалц цхьаьна даха вовшахкхеташ иштта кхин кIоргера чот ца еш хийла деш хуьлу и гIуллакх. ТIаккха ший а дакъаза долу... бераш хилахь кхин а тIаьткъа».

Юха хийтира, кхуьнан хиллий теша цу жимчу стагана дина бер? Хатта-м ца хIуттура Вассега хIумма а. Кхин цо дуьйцур доций а хиьна, цуьнан ойла екъаялийта, шен маре яхар дийца долиьра хIусамнанас. Хьобстуш, уккал йобллачу Вассин букъ тIе куьг а хьобкхуш, шен шогачу, амма тIех эсалчу, дагана хьаам беш эшарца долиьра цо:

— Гой хьуна, диканиг, со а яхара сайл жимчуьнга а, хазчуьнга а, дешначуьнга а, ткъа... со сов кIезиг дешна яра.

Цецъаьлла ца тешаш хьаьжира хIусамнене Васса:

— Кхин дерг эр дац аса, вуьшта Инлма долуш стаг юйла-м хаьа суна хьо билггал. — ТIаккха ойла а йина: — И иштта ахьа ма бохху хиллехь, цо хIунда йигира хьо? Хьо хьан яхийтира цуьнга?

КIаж а йобдуш елаелира йоккха стаг:

— Со хьан йохуьйтур яра? Суо яхара-кх.

— Цунна езарий хьо?

— ЧIогIа езара, со хаза а йоццухехь.

Шена хIара дуьххьара гича санна, леррина хьаьжира хIусамнене Васса: «ХIан, хIинца-м йоккха йолу дела ю эр дара цунна ирча. Луьстачу хебаршка ихна юьхь, нилха цIоцкъамаш, сирбелла корта. Делахь а, аматаш

а тера ма дац цкъа а и хаза хиллачух: я мара а, я бат а... Ткъа хIунда езаелла теша майрчунна?

— Тамашийна болх, — аьлла, ларамаза эькхийтира Вассас.

Цо и мича дагахь аьллийла хууш, кхин дегабаам ца беш, сапаргIата элира Клавдия Ивановнас:

— Гой хьуна, хьомениг, хазалла-м хьесап а даций...

— Тхан нехан а ма ду — хазалла сарралц, дикалла валлалц олуш... делахь а со хаза хиллехьара... — Доккха садаьккхира Вассас.

Тидам хилира хIусамненан Вассас нохчех «тхан нехан» аларан ша оьрси йоллушехь. «Шен цIийнда баккъал везарна а, цу оьздачу къомана юккъехь кхиарна а хир ду цуьнан и», — аьлла, тесира дага. Ца элира хIум-ма а. Шен къамел дIахьора, Вассин тидам тIебахханчуьра:

— Ахьа — со хаза хиллехьара аьллачунна тIаьхьа — майрчунна езар яра, бохург догIу. Делахь а аса дуй буур бара цунах ца хилла аьлла шуьшиннен бохам а, къастар а, масала — къаьстанехь а.

Корта тIийра Вассас. Дагахь ойла йира: «Билггал хIума хууш стаг ю-кх хIара, — юха а, — тамаша а бац нехан дагара, кера юкъ санна, цунна гича а. Дукха девзина кху ширчу коммунисткана адамаш, Горькийс чекхъяхна «университеташ» цо а яьхна гIехьа, схьагарехь». Юха, Клавдия Ивановна зе санна, хьаттира Вассас:

— Ткъа хIунда ца елира со чекх, хьуна хетарехь?

ГIийла елакъежира хIусамнана:

— Хьо цул дешарна а, хьекъална а тIаьхьайисна хиларна...

— Ваттай! — аьлла, Васса юкъаиккхича, эсала элира Клавдия Ивановнас:

— Ойла ел ахьа айхьа а — майрчунна зудчух на-къост ца хилча чекхдер дац гIуллакх, мел зуда хаза хилча а...

— Ткъа маса...

Хирира хIусамнанна Васса ала гIертарг.

— Маса ишттанаш белла дIабовллалц бежа, ала гIертий хьо?

Корта тIийра уборщицо.

— И хIун ду хьий хьуна — я берийн дуьхьа Iа майра, я кхин бежкам болуш. Еза а езаш Iийр вац.

Тіаккха Вассас хлумма а аладе, кьамелана тІера йолчу Клавдия Ивановнас ша йийцира:

— Со гой хьуна — майрчунна юьззина накъост хилла данма, цундела кхин дов-шов доцуш кху хене даьлла тхойшнѣ. Цкъа делахь цул тІаьхьа ца йнса гІерташ, хаддаза дийшира аса. ХІинца а доьшу — маьІна а доккхуш. Мукъа яьл-яьлчухула сайн корматаллин книгаш Іамайо аса. Адамана сайгара пайда хилийтархьама а. Доьшу дера пхийттара яьлча санна-м.

— «Цкъа а лийр воцуш санна деша», — ала кхиира Васса.

Хазделира и кица хІусамнанна:

— Муха, муха? И хьан аьлла? — бохуш, хьовзнийра цо Васса. Ткъа иза вайнехан кица ду аьлча: — ЭхІ, и дІахаа воцу Горький! — элира дог лазарца, кьаьхьа са а доккхуш. — Ма воккха вийр вара иза! «Дашо тІорказ¹» хьовха...

Сацаелла Іийра ший а жимма.

— ХІа, хІинца йижа еза вайшнѣ, — элира Клавдия Ивановнас каррехь милла егочу Вассега а хьаьжна.

ЧІогІа шелъеллера чохь. Бехк а бацара: чайник кхехккал кхе тесначу чІийших хІун йовхо хир яра мох чекхбуьйлучу цІа чохь? Метта охьайижинчу Вассина, лаьррина бохбина тІулг пеша чуьра схьа а баьккхина, тиша бехчалг а хьарчийна цуьнан когашка биллира хІусамнанас.

ХІумма а ца элира Вассас, Клавдия Ивановнина уьш ца оьший хууш. Ткъа даге йовхонийн тулге хьаьдира. «Кхуьнан дика аса дицдахь цкъа а сайн доьзалх ма кхетийла со», — чІагІдира дагахь.

— Дийцал, хьомениг муха дара хьан везачуьнца маре?

— Мерза а... кьаьхьа а...

Йинст ца хуьлуш Іара Клавдия Ивановна, Вассин дагахь дерг хууш. Дуьххьала кьевллина марайоьллира и майра яккха санна.

— ...Дукха хан ца елира, — аьлла, халла хозуьйтуш долиьра Вассас шен бала балхор, — цІийндена ца езийла суна хинна. Делахь а, стогалла а, оьздангалла а ца хилира соьгахь, дІа а яхана, и паргІатваккха... Цу тІе бер а хьаьрчира.

¹ «Дашо тІорказ», аьлла Горькис казахийн фольклорана.

— Ткъа...

— Дийна а, могуш а ду иза-м...

— ХІа-а...

— Ца ваьллачу денна бен вист ца хуьлура... миска.

— И лору ахьа миска? — Іа ца елла эькхийтира хІу-самнанас.

— ХІаь. ХІунда аьлча деза хІума хала делахь а, ца везачуьнца дийнахь-буса а цхьаьна Іар кхин а хала ду... Іетто молха хетта хир яра со цунна, хІинца санна маьт-таза ца хиллашехь.

Кхин йист ца хилалуш йисира Васса, цхьана юкьан-на даге лазар а деана халла сийзош. Клавдия Иванов-нас дагана тем бен молха малийнчул тІаьхьа, цо кхин ма дийца боххушехь, ца Іийра Васса. Дог эькхар ду шен, масийтта шарахь кийрахь ІаІийна дІовшен шад хилла Іуьллу уьйриг тховса ца бассабахь, аьлла, дІадийцира Вассас.

— Даго ма ловххура, меттиг елира цунна цІера ва-да — Финляндехь тІом а иьккхина. Гура чуьра олхазар санна, тІемашка а ваьлла дІатилира.

— Ма алахьа, ма вехьа и...

— Хьо ала гІертарг хаьа суна — мерза езар хилча а, цуьнан марара ваьлла а гІур вара-кхи и, — кьера хили-ра Васса.

— ТІаккха?

— Цигара цІа веача а, хІумма а кхечу эькьана тІе ца делира тхан дахар, — гІийла дІахьора кьамел Вассас. — Дуьххьал бер бахьана долуш Іийра и соьца, суна хета-рехь. Суна тІе ца доьрзура дог оццул леррина нанас хьоме бер санна аса и лелийннашехь: айса ца юуш, ца...

— ХІа, гой хьуна, гой хьуна, — юкьаиккхира хІусам-нана. — И ду-кх хьох дахнарг, диканиг... хьо сов кІе-зиг, хІумма а йоцуьрг хетийтина ахьа.

Ца дийзира Вассина Клавдия Ивановнас юх-юха из-за дийцар. «Ша Іалашвайта а, цІа-кхерч меттахь лат-тон а бен стенна ялайо кьонахчо зуда. Цу тІехь-м гал-морзах яьлла хьо, доттагІ», — ца яшарца ойла йира Вассас.

Шен кьамел дІадора цо. Гуттар ирчачу хорш тІе даьллера дахар, цо дийцарехь, цІийнда Соьлжа-ГІалахь коьрта инженер вина вахийтича. Кхин а чІогІа херо йоьллера цу шинна юккье. Цуьнан кьаьхьа бахьана а хиира дукха хан ялале декъазчунна.

Цхъана дийнахъ шен директор волчу хьошалга йигина хилла цийндас Васса.

— ЭхI, ма яхана елира со цига, ма яхана елира! — бохуш, ша шех лата санна карзахъелира иза, шеха-а куыйгашца корта а лоцуш. — Цигахъ хиллачу курачу хъешашна гергахъ иза а юыхъаьржачу хIоттийра аса... сайн дагана а ца йоьрзу йолу чов йира...

Меллаша Вассина улло а хилла, цуьнан куыйгаш дIа а даьхна, эсала хаьттира Клавдия Ивановнас:

— Ма хIума дина хир дацара ахъа, масийтта шо даьлча а н Iаткъа!

— Клезиг дешна хиларна, мотт нийса бнийца хууш ца хиларна а хIуттура со кест-кеста юыхъаьржачу. Вист ца хуьлуш а муха Iийр ву, ткъа...

«Мотт ца хаар-м бакъ ду, — аьлла, дагатесира фельдшерна «Шестнадцать» ала дезацохъ» — «шешнадцать» олу кхо; «оба» ала догIучохъ — «обон» бен ца олу... иштта кхин дIа а... Делахъ а... н Iовдал а яц, ткъа...»

— Ткъа, гой хъуна, цхъа элп шен метта ца хIоттийча доккха эхъ ду моьтту нахана. Шаьш-м хазчу дешнашца Iаламат боьха эхъе кицанаш даладора цигахъ хиллачу дешначу хъешаша. Я цхъа а юыхъаьржачу а ца хIуттура н малик санна хаза йолу директоран йоI а тIехъ.

— Стенах хиира хъуна уьш хъайха кхаьрдий? Тарделла хила а мегий хьо санна чIинчIире йолчунна-м?

— Мичара! Сан багара схьадолу хIор дош, лаьхъанан багара дIовш долуш санна хеташ вара сан майра а, уьш хьовха! Цунах бIаьрг мосазза кхета юьхъ оьгIае а, сингаттаме чIичкъашка йоьдий а гуш яра суна. Кхин а новкъа деанчух тера дара аса цу йоьIан гIуллакхана, туьха кхоьссича...

— И хIун ду? Стенна, муха кхоьссира ахъа? — ца кхетара Клавдия Иванова.

— Гой хъуна, н директоран йоI сайца тIе-каре йолуш, цуьнан ойла ца хуучу сан цуьнга безам баханера. Цундела ларамаза цо туьха Iанийча, цуьнан гIуллакхана, аса и схъа а эцца, хIума хуучу цхъана йоккхачу стага сайна Iамийна доIа а дина, аьрро белшана тIехъа кхоьссира, ткъа... — Клавдия Ивановнин бIаьргаш хьербевлча санна, къаьрзина шена тIе боьгIна а гина: — Иштта цу чуьрнаш а бисира, хIинца хьо санна. Цхъана маьIпаргонна цу йоIана хиндолчух кхерабелла.

— Ой-й! — аьлла, ІаддаІийра Клавдия Ивановна. — «Хінца хІара кхето йоьлча а аьттехьа а тІелоцур дац. Дагахь вас хилар бен, пайда бер бац. Амма тамашина ду и майра зуда Іамо ца гІортар. Бакъду, аса-м йита ца еза иза кху хьола тІехь... Ца еза аьлча а, маггане а мегар дац. ТІаккха! Делахь, цхьа жимма сайх йолийтина, тешам тІебахийтина кхето хьажа еза. ХІумма а дац. Қхетар ю кхул халанаш кхинйра...»

— ЙоІа хІун дора? — муьлха-хІун хоттур ду а ца хууш, и юьхьаьржо ша йича санна йоьхнера хІусамнана.

— Иза-м йоьлуш, юх-юха со Іовдал лееш яра. Сан цІийндена гергахь шен ма хуьллу со аьшнаш еш йоллур. Цу буссехь хиира суна и шиъ вовшийн дукха дезаш дуй.

— Бакъ ца хила а тарлорий иза-м, — Клавдия Ивановнас аьлча:

— Цул бакъдерг цхьа а дац, — доглазарца хадийра Вассас. — И яла а йина цуьнца вехаш ма ву и.

Инзаръелира Клавдия Ивановна — и муха тарделла теша, бохуш, хатта-м ца яьхьара и декъазчунна деза хир дуйла хууш.

— ТІаккха? — аьлла, Іадда Іийра иза.

— ...Цу шиннен юкъаметтиг хиира суна лулахошка-хула а. И цІера а валийтина, дІаяхара со... везарал яхь а тоьлла.

— Ой-й, ой-й! — аьлла ши куьг вовшах туьйхира хІусамнанас. — Ткъа, бер ду ца бахара ахьа? И муха дитаделира хьоьга?

ГІийла корта таІийра Вассас.

— Уггар халниг йоІах къастар дара. Елла дІаял-лалц днцлур дац суна аса юх-юха барташ дохуш, хьоь-стуш, марзошка дІаяхьа дагахь (генахь Іеш яцара маьрйиша, шен бераш доцуш тхайниг дукха дезаш а яра) арайоккхуш, тІаккха чуйоьрзий цунна йоьлхуш — лелийнарг... Делахь а, яла а ца елла... Хінца а лелаш ю... — Къуйлуш доккха са а даьжкхина, хІусамненан бІаьре а хьаьжна, корта а ластийна, элира: — Иштта сайн бен айса бохийра ас.

— Ахьа динарг, ахьа динарг! — бохучохь йнспра Клавдия Ивановна, ткъа Вассас дІахьора къамел:

— Яздина кехат дитира ас чохь... Ма кхаьрдина хир вара иза сан коьжалгех!

— Вай миска я! — даггарчу квинхетамца зудчан догъийцира Клавдия Ивановнас. — Стенга яхара хьо декъазниг? Діатовжа меттиг ма яцара хъан!

— Тіамтле. Хлетта болабелира луъра тіом. Айса сайна хорам беш эрна лечул, цхъа-шиъ мукъана а акха мостагІ воър ас, аьлла, ойла а йина. Хъалха санитаркин болх байтира соьга, цул тіаьхъа цхъа йоцца курс чекх а яьккхина сестра а лийлира. Тіаьххъара а, суна чІогІа лаьий а, хъуьнар долуш со юйла а хиъна, разведчица яхнийтира со.

— Разведчица тов! — юкъаиккхира хІусамнана.

Хиира Вассина Клавдия Ивановна дика реза йоцийла, сестран болх а битина цо важа тіе лацарна.

— Гой хъуна, — бехказаяла санна элира Вассас, — и фашисташ тіаьхъ-тіаьхъа сайна дика бовзарна, са ца туьйра сайн куьйга уьш, церан баннаш хІаллак ца ди-ча. Уьш тіехъ машинаш гу кІел оьхуьйтуш, штабаш чохъ йолу ценош лоблхуьйтуш. Бленнаш, эзарнаш фаши-сташ хІаллак ца бича ца Іебара дилха дог... БІаьрга бан ца безарна кІеж кхехкара готтачу кийрахъ! Ткъа разведке ца ихча, хаа йиш яцара церан къайленаш...

Чохъ юха а Іаламат шелъеллера. Ша лелийнарш, лайнарш дуьйцучу, дерриш карладевллачу Вассина ца хаалора шело.

«ХІинца а хъаха бу хъан кийра-м кІежйохуш», ойла йора бІаьргаш къарзийна цуьнга хьоьжучу Клавдия Ивановнас.

— Конц-ла-гере муха, хъан кхоьссира хьо? — Іа а ца елла, ийзалу-уш, халла хозуьйтуш хаьттира цо.

— Цкъа, разведке яханчохъ, коьртах хІума а тоьх-на, йийсар дира сох... Са меттахъ хиллехъара дийр да-цара...

Ойланашка яхара ший а.

Жимма Іийна-а, Вассина улло охъа а йижина: — Хъайна наб ца ягІахъ дийцахъ, лаьцначул тіаьхъа хил-ларш, — дехар дира Клавдия Ивановнас.

— Цхъажимма метта еача, массо а агІор цІога хъийзош, со зен, соьгара хІума даккха буьйлира, неІалт хилларш. Юьхъенца хьоьстура — кхача диканиг лат-тош, хаза дуьйцуш...

— Юха?... — дегочу озаца хаьттира хІусамнана.

— Цунах-м Іеха ца елира со, — жоп делира Вассас.

— ТІаккха?

Дог лазадаьлла хIусамнана цхьацца дош бен ца ала-
луш йисира.

— ТIаккха-м... дукха къиза хьийзийра. Амма йийна
дIа а ца йоккхура соьгара цхьаь даккха дагахь. Са а
чохь юха лагерь чу кхоьссира со. Хьайна хуург дIа хIун-
да ца дуьйцу ахь хьуо иштта хьийзайойтучул? — олий
олура соьга цхьаболчара.

— Ткъа ахьа?

— Сайн Даймехкан а, халкъан а сий дойуш санна
хетар дара суна... Ца юьтура даго.

— Xiete, xiete!

Ша Iаччохь юргIа тIе а ийзош, хьалаайаелира Клав-
дия Ивановна. Ша биллинчу корехула чукхеттачу бет-
тан сехь халла бен ца къаьстара Вассин юьхь, аьлча а,
бIаьргаш.

ХIинццалц санна дацара уьш. Гийла сегара.

— Цигара яда аьтто муха белира хьан? — лохачу
эшарехь хаьттира Вассига Клавдия Ивановнас.

— Цу концлагерехь къайлах болх беш коммунистийн
тоба хиллера, коьртехь цхьа хьехархо а йолуш. Со ев-
зина яьлча.

— ...Са даьккхича а хьо айкх ер йоцнийла хинча бо-
хий ахьа, — юкъаиккхира Клавдия Ивановна.

— ХIаь. Цул совнаха сан хаамаш дукха мехала,
керлачу герзан хьокъехь хилар хиъча, шайлахь сацам а
бина аьтто баьккхира чуьрчара.

Кхин йистхила а, хIума хатта а ца хIуттуш, ехха
Ийра фельдшер. Метта еанчу Вассас чекхдаьккхира
къамел. Цо, ша халонаш дукха лайна, концлаге-
рехь йина чевнаш ерзаза йолуш тIэкхаш, са чохь Вол-
гограде кхачар а, цигара Красноводскерачу госпитале
схьаялор а дийцира.

— Кхочур яцара, — толкхо луьйш дерзийра дерриш
а ша лайнарш карладевлла догдовънначу Вассас, — сове-
тан патриоташа суо хьульеш, е-а йоцу баьпкан юьхк
кховдош, гIо деш, аьтто ца баьккхинехьара, — аьлла.

V. КХАЪ

Азехь Iаламат еха лаьмнийн рагI ю — Тянь-Шань.
Цунах Қазахстанехьа схьаболу Кара-Тау лам. Ткъа цу-
нах а га тосуш Чолак-Тау бу.

Къарш бохуш, диттийн генаш кеглуш, тІулгаш лел-хаш, тІех шийлачу дийнахь Чолак-Таун чІожера гучу-елира жимо ковра. Иза, тІеман гІуллакхана а, юьртба-хамана а оьшу аьргалш лаха араяьлла, геологически экспедици яра цІа йогІуш.

Коьртехь эмкал тІехь вога а велла, гІуркх санна лекха гІеметта хІюьттина кьонах вара — Іилманча Гладков. Вуьш а чІожо гола тухучуьра цхьацца волуш гучу-буьйлура.

Церан самукъане аьзнаш, бийларш гІурана декачу хІаваэхула Чолак-Таухь хезара.

— Вайн Чолак-Тау лайн юргІа а тесна Іуьллуш ма ю, наб кхетча санна, я Іаь а, я кІур а боцуш, — элира Гладковс шена уллохь говрахь вогІучу жимчу кІанте. Юха а куьг тесира Іилманчо Чолак-Таун майдана юьк-кьехь лаьттаху кьеначу саксаулана тІе. Цу диттан го-ман-чІоман, энаша лаьцча санна долчу генаша доккха четар хилла, шен нилхачу ИндагІца контора чохь йолу гІишло хьулийора аьхка. — И мукъана а яккхяхьара, кІирнах даго дечиг хир дара милла бала бохкучу наха-на...

И дош ца тайна, шен хьомсара доттагІчун кьамел хадош юкъанккхира жима кІант Тимерлан:

— Дитахьа, хІун дуьйцу ахьа, ва Иван Дмитриевич! Цхьана а лартІехь доцург — дийца а!

Цецваьлла хьаьжира Гладков кІанте. ХІокху Іил-манчас воккхаха волу ваша хилла шеца цхьаьна лелош волчу Темирлана тахана бен дуьхьал дош аьлла даца-ра цунна.

— Аса хІунда боху аьлча, — бехкала вахана кІеда элира хІинца кІанта, — казахаша саксаулийн тхьамда лору-кхи и дитт. Иманов Амангельдис баяшца лата вое-душ цунна кІел гулдеш хилла ма боху шен эскар. Цун-дела и даккхар дагана чов яр ду казахашна. И хьахний-ча а ца мега Акаев а.

ГІоддах велавелира Гладков:

— Масана туьйра хкоьल्लीна казахаша турпалчу Имановна! — Саксаулехьа куьг а тесна. — Хьайна а ца го хьуна, цу дитта кІел эскар хоьур ма дац. Воккха ро-мантик ву хьо а, хьан везийра Руслан а.

— Эс-с, романтикаш-м дера бацара хІюрш, Іовдалш ю-кх! — ца вешаш шен сенделла балдаш халла вовшах-

42-чу агІонна.

даьхна, элира вирана тӀе а хьӀна, Тимерланна улло а хӀобттина воӀлучу жимочу стага.

Цуьнан яппарш юхатоха дагахь цкъа шен йоккха бага гӀаттийра Гладковс. ТӀаккха а, хьӀ кхето гӀерташ сайн дош дайъа а ца оьшу, аьлча санна, куьг а тесна, ладда Ийра Илманча.

ТӀе хьаьжна а дукха пайда боцуш стаг вара Тамарин ваша, и Косолапов Слава. Лергаш долчу куйна тӀехула йихкина ненан тиша бой яра жимчу стеган. ЭттӀа, чо-гӀа модаш юьзна кетар доьхкаран меттана тӀергаца къевлина йолуш, букар воьлла и воӀлуш, 1818-чу шарахь Россера вухатоьхна ведда воьдучу французах тарвеллера иза Гладковна.

«Аса ма эца боххушехь вон тӀелецира хӀара бала профессора, — оила йора Илманчас. «Художник оьшур ву вайна!» — профессоро баьхна дага теси́ра. — Ма художник а ву! Кху футури́сто бина гӀучӀа хӀун ду хуур ма дац цхьана а дергана! Цу тӀе, шен денца, куралла вала а воллийца! Шаьш воккха а, жима а тӀехӀобттина гӀуллакх деш лелаш, хӀокху маршмедо ша лакхарчу чинехь хеташ, куьг дӀа ца тухура... Бакъду, хӀара-м кхин ву, — аьлла, юха а Тимерлане бӀаьрг буьзна хьаьжира иза.

Нохчийн кӀант Тимерлан бӀаьстенан юьххьехь кхечи́ра кхуза, озалла даьлахкаш тӀе а евла, эттӀачу барзакъ чухула дерг а гуш.

БерхӀитта шо кхаьчначу цуьнан дейтта, пхийтта бен ду эр дацара. Иза шен девашас хьийзош, са тоха а ца делла, цӀера веддера. Лела-аш, Чолак-Таухь белхалой оьшу, аьлла, кхуза а кхечи́ра. Ткъа йиша-ваша доцуш волчу Гладковс къа а хетта, шен ваша вина тӀелецира иза. Шеца экспедице а вигира. Цигахь, дийнахь а, буьй-санна а шаьшшиь палатке вирзича, даггара къамелаш дора цу шиммо, ламо а, шен ойланца кхио а гӀертара и Гладков.

Ишттачу меттехь ма дарра шегара хьал а хӀумма а хьул ца деш, дийцира Тимерлана воккхаха волчу вешин меттана волчуьнга.

Тимерлан декъаза бер хилла. Нана хӀара веш елла. Кхуьнан ялх шо кхаьчча да а кхелхина.

ТӀаккха девашас верас хиларна а, шена мелан дуьхьн а аьлла, бобер кхаба тӀелецира. Ткъа дех дисина цӀенош а, етт-хӀума а шашах карадеара цунна.

Бакъду, кІант буйннал бен воцчу хенахъ дуьйна хазанеха санна ваца а вира девашас.

«Цундела висина хир ву хьо сел эглаза», — бохуш, ойла йора Тимерланах къахеташ дог лозучу Гладковс. ХІума мосазза юу, кІантана тосадаларх ларлуш, шен бошхепа тІера тоьлла дакъа цунна дуьллур цо.

Ша воккха мел хили болх алсам бойтуш, юург юхазуш, иза а тІехъетташ, ваційра ша, бохуш, дуьйцура Тимерлана. Гуттар чуьраваьлла хиллера кхуьнан деваша кулак а вина ша кхуза Казахстане ванйтича. ХІунда аьлча — тохарлера бахам ца хиларна, хІара батрак ца оьшура, ткъа сискал кІантана ялаза ца волура.

Доллачул новкъа да тІехветтар хетара Тимерланна. Ван а вара кху кулакан ваша, хьал-даьхни гулда ца хууш. Шайна яа сискал хилчхьана совнах дерг оьшуш вацара Тимерланан да. КІантана шена а дагадогІуш, мукъа зама дечиг-пондар локкхуш, тІаьхьа илли а олуш йоккхура дас. ХІинца а бІаьргашна дуьхьал сурт лаьтта шена, бохуш, дуьйцура кІанта, дас хьалхара а, ша санна болчу накъосташа тІаьхьара а олуш, цара лекхна илlesh, назманаш. Нохчийн тоьлла кІентий — наьрт-аьртхой буьйцуш яра уьш.

«ХІан, йолийна «босьякаша» шайн «зурма», — олий, аьшнаш бора Тимерланан девашас хІетахъ уьш.

Ковра майдане кхачале, никх хаьрцина накхармозий санна, меттахъхьайра денъеллачу Чолак-Таун бахархой.

Баракаш чуьра а, Чолак-Таух йозуш йолчу юьртара а, дІо гІишлошъечуьра а даккхийдеш, вовшашка кхаьчнаш дохуш, схьахьаьлхира адамаш.

Минот ялале го лецира экспедицин членашна. Хеттарш деш, керла хабарш дуьйцуш, деган маршаллаш хойттуш, самукъане йоккха гІовгІа яьккхира наха. Тамаша бойла а дацара адамийн сел сакъерадаларх: байна бевлла моьттарш — дийна а, могаш а цІа кхаьччера.

Массо а хІуманал хьалха, дакъаделлачу лаьттана мела догІа санна, фронтера керла хаамаш безара цІа баьхкинчарна.

Ткъа Даймехкан йоккхах йолу кес вай схьаяьккхинийла хІгъча инзаре боккха кхаь хилира иза царна. Шаьш лайна халонаш, эшамаш — дерриг дицделира царна. Вовшахъхьерча, мар-мара кьийла буьйлабелира нах, жІуганашка а бекъабелла.

Экспедицин член а, некъ гойтург а волчу Базарбаев Амангельдина тIе а еана маранккхира цхъайтта шарера яьлла хир йолу йоI.

— Хьо ма вайнера, ширагим¹! Тхо чIогIа сагатлуш ма дара хьуна... Апас буса наб ца йора йоьлхуш, — бохуш, чIегIардиг санна екара йоIалг. Шен йишас вортаныхъарчийна долу куьйгаш дIаса а даьстина цуьнан бIаьра а хьоьжуш, вела а кьежаш сихдинна хеттарш дора, вуьшта буьрсо волчу Амангельдис:

— Ва сынылем² Алтын! Сан хьоме эмкал кIорни! — бохуш, хьоьстура цо лекъаш йина йиша. — Ана муха ю? Божей а, кхин берш а могаш буй?

— Кхин берш чIогIа могуш бу, — мекарлонца елакьежира йоI. — ДIо ма лаьтта и «кхин берш», хьуна тIера бIаьрг ца боккхуш!

Гуона йистехьо латта а лаьттара кьопа, Амангельдина ехна йолу казашка.

— Уой-бай, шайтIанан кIорни, — аьлла, гIоддах велавелира кIант.

Ткъа Алтынкас гуттар сихвора ваша:

— Лелий валахья! Апас шу гучудовллушехъ жижиг чохъ яь оьллина кхе! Хьена кульчетай йийр ю вайна!

Шен вешина дуьхьал Тамара а еара, ехъа а ехъаш. Цкъа: «Вай, хIара ма ирча болх бу, ма беркъа ву хIара!» — аьлла, дагатесира цунна. Юха а иза милла вала воллуш а, гIийла а хетта, хIумма а дац синкьерамехъ вацара иза-м, бохуш ойла а сецца:

— Чехка охъавосса: цIахъ йовха а ю, аса хIокху сохъта юург йийр ю хьуна... — элира йишас.

— Ма хир яра и ахъа йинарг! — ца вешаш балдаш дохуш вон хъаьжира йишига Слава. — Мама цIахъ яц ткъа?

— Иза йисина тIелхагаш юучух хийца яхна генарчу колхозе.

Верриг а вусавелира Слава.

— Э-с-с, со цIа кхочучу меттехъ ца яхча ца мегар иза, — бохуш охъавоьссира.

— Хьо дохко-м ца ваьлла кхаьрца вахарна? — хаьттира цуьнан мохана халла садетташ йолчу Тамарас.

¹ Ширагим — (казахийн дош) — сан са.

² Сынылем — (казахийн дош) — жимха йолчу йишех олу, хьо-стуш.

— Тешнабехк бира суна цу гужам доьллачу еша-
по, — кIоршаме вистхилира кIант.

Сийлахь профессор аьшнаш вар ца дезаделла Тама-
ра, эвхьаза ца ялархьама, ваша ша а витина, алсамо
зудабераш гулделлачу едира.

Тимерлан хиллера цара говра тIера охьа а ваьккхи-
на, го а бина хьийзош.

— Хьовсийша, хьовсийша кхуьнан хийцаваларе! —
бохуш, цийзара цхьаь.

— Цо йтина и нисъелла кIужал муха хета шуна! —
аьлла, кхечо а эккхийтира.

— Варста а верстина, нохчийн мара бацбелла...

— Цигонийн бIаьргаш-м жимбелла хIинца! — кера-
кера а оьцуш забарш йора мехкарша.

ГIо даьккхира кIантехьа Тамарас:

— Витийша и. БIаьргаш хорманца цигонийн санна
баккхий а, къегина а хиларх...

— Хаза бу ала гIертий хьо? — юкьанккхира цхьа
йол.

Куьг тесира Тамарас:

— Коьртаниг — чуьра са, дог цIена хиларой, ойла
тIемашка яхана хиларой гойту! — хадийра Тамарас.

ГIуьгI аьлла бийлабелира мехкарий, кхунна хIун ха-
ла ду иштта защитник хилча ала дагахь санна.

Виснарг а цийвелира Тимерлан. ОьгIаз а вахара.

— ДIадовлийша! — аьлла, тIе а чевхина, дIа-схьа
теттира зудбераш. «ХIокхарна-м дера моьтту со тохар-
лера бер ду, мотта а»...

— Хьо тхоеьга ван веза, Тимерлан, — хьоеьстуш кIе-
да-мерза элира Тамарас, цуьнан моха тергал а ца еш,
пхьош а ийзош. Цкъа делахь, цуьнан чуваха хIусам
йоций а хаьара йолана. ТIаккха а, малар тIехь эвхьаза
волу шен ваша а мелла а кхунах ийзалуш хилар а зе-
деллера Тамарина. Вада кечвелла Тимерлан гIехь ойла-
не ваьлча тIеверзо санна: — Хьан дечиг-пондар а бу-кх...

— ХIета валo, валo! — аьлла, хьовзийра кегийрхоша
Тимерлан. — Дукха хан яра ахьа и лакхаза!

Гладковга хьаьжира кIант «хIун де ша?» аьлча
санна.

— ГIо хьайна, — пурба делира вешин меттина вол-
чо. — Суна цIа нисдаллалц...

...ХIинца бен ца кхийтира цу «ярмаркехь» Гладковх
бIаьрг кегийрхойн.

— О-о-ой! Хьо ма азвелла! — цхьабосса мохь белира перан. — Мара-м кхин а бахбеллий-ца!

— Хьаж доккха хиллийца!

— Деґ! а даьккхина цо-м!

Бежлунна гонах хыйза Іахарий санна, Гладковх хьерчаш долчу берашна, чІогІа ца дезаделира шайн урханча а, доттагІа а иштта беламе ваккхар. ДІанйзо дуьйлира уьш Гладков. Важа вухаґертара. Самукъане гІовгІа а яьккхина уьш бохкуш лилипуташна юккъехь Гулливвер тарвеллера профессорна шен хьоме Іилманча.

— Вай иштта Іийча, дІа-схьа декъалур дуй теша адам, — олуш тІееара цунна, хІинццалц Іадда гІийла лаьтташ хилла, экспедицин член Анна Васильевна.

Іза ша карьеран начальник а, парторг а йоллушехь, экспедице яхар шена тІехь доццушехь, яханера.

Цхьадолчунна — коьрта Іалашо керла маьІданаш йолу меттигаш талларехь шегга жигара дакъя лацалур дуйла хууш дара цуьнан и. ТІаккха делахь — Ленинградехь доьшуш хиллачу шен йоІера цхьа а тайпа кехат, хабар ца хиларна, сабІарзделлера.

Ленинград — фашисташа Іожаллин го а бина, тІетгІа Іуьйдучу хенахь, дог дохийла йоций хууш, садеттара цо. Мел хала деттара аьлча и ненан дог долчунна хаьа-кх.

Цул тІаьхьа — кху 1943-чу шеран январь баттахь и го вай мал а бина кехат дІа-схьа даха аьтто баьллашехь и ца деача а деттара са. Карайора баттабеллачу кийрана хьаам бен бехказлонаш — транспорт йоьхна, тІеман гІуллакх хьалхадаьккхина хан хиларна. Ткъя пошта мо-сазза еа декъаза дог, цкъя денлора, хІинца деана хир дац теша кехат олий, тІаккха дужура, цІийлахь керчара.

Ша экспедице а яхана цІа кхачале билггал догІур ду-кх и, аьлла хеташ еддера и декъаза нана гена лаьм-нашка.

Іадда хІара лаьтташ хезара цунна вовшашка гонахарчара къамелаш деш, Советан Армин баккхий кхиамаш а, и гена Малхбузехьа яьллийла а, Ленинан гІалина уллора фашисташ дІалаьхкинийла а. Амма цхьаммо а ца хьахадора цигара кехаташ кхачар. «Бехк бац цу кегийчарна сан бала ца хилча а, — бохуш, синтем лобхура даго. Чехка Руслан схьакхачахьара — цуьнгахь

хила там бу и кехат. И ма дебанехъ ша схъаоьцур ду ма аьллера цо хIара новкъа йоккхуш а.

Ойлане ваьллачу профессорна, Анна Васильевна шен тидам тIебахийтичи бен ца хааделира адамаш нил-ха довлар.

— Собар дел цкъа! — мохъ туьйхира цо, аренгахула дукха лелла йиш хаьллачу азца. Юха шегахъа дирзинчу адамашка элира: — ХIокху сохъта вайн куьйгалхой схъакхочу. Цул тIаьхъа ваьшна ма луьу садоур ду вай, — ша тIехъ Iан вир когнийн эшарехъ меттахъяккха вуьйлира иза, юккье вала дагахъ. Вир-м шен амал йитина Ийр яц, тIехъ профессор велахъ а. Куро бере-чуьнга дIа а хъаьжна, Iадда лаьттара и-м. Къарвелира профессор.

ХIара профессор Яковлев кхузткъа шаре оьзна воккхо стаг вара. И хуур дара цунна яьллачу къежъеллачу може хъаьжча а, заманой, сингаттамаший хебаршка эхийтинчу юьхъа тIе бIаьрг тоьхча а, белш олла а елла и букар воларх а. Бакъонца аьлча шен балхана чувовлча, гуш хийцалора воккха стаг: аз а, бIаьрхъажар а, дегI а догIа а лой, карзахдаьлла лом санна хуьлура профес-сор. Ша юьхъарлаьцна Iалашо юкъахъюьтур яцара ворхI велча а.

ТIом болабалале шо хъалха еара кхуза Илманхойн экспедици хIара Яковлев коьртехъ а волуш.

ХIетахъ гIехъ фосфориташ карийра, амма гуш дара маьIданийн-хазнийн коьрта меттиг дIанехъо хила хъакъ хилар. ТIаккха тIом а иккхина цкъачунна юхататтаза ца делира таллар.

ХIинца, кху 1943-чу шарахъ тIом аттачу а баьлла, аьлча а, билггал вай тоьларг хилар гуш дара. Йохийна ярташ, гIаланаш денъян езара; кхоччуш толам баккха аьргалш оьшура алссам, мацделла адам юьртбахам то-бина дузо дезара.

Кхой, кхуьнан кIентан меттина волчу Акаевссий Чо-лак-Таухъ юха а хазнаш талларехъ гIайгIа бича, Моск-вас кхарна дехар делира. 1939—1940-чуй шерашкахъ маьIданаш карийначу меттехъ карьер а йиллина белхаш бойтуш хилла экспедици яра ах шо хъалха, Яковлев куьйгалхо а волуш гена Чолак-Тау лаьмнашка яхана, тахана цIа кхаьччарг.

Гишлош ечуьра чехкачу боларца тIе вогIу Акаев ги-ра профессорна. Духарца а я леларца а хъаькамах тера

вацара Руслан. Зама хала яра. Нагахь санна вухавелла лела шен йиш хилча а даго а вуьтур вацара иза нах хьегош, кечвала.

Дукха хан яцара коьртана контузи а хилла и цIа веана. Цундела хIинца а тIеман форма охьайиллаза вара кIант. Товш а яра Русланан элдара дегIа тIехь кхехийн кетар а, коьртахь лергаш долу куй а. «Ма азвелла-кх, хьомениг! — Руслан тергалвеш ойла йора Яковлевс. — ТIедевлла мочхалш! Кьона-ховхачу балдашна уллехула сингаттамо дехкина хершнаш! Ткьа и-х вуно жима ву.

Акаев тIекхачча воллуш, берийн карара а ваьлла Гладков хьаьдира цунна дуьхьал — кхаь баккха.

Екхаелира Русланан юьхь.

Гаре сатийсинчу Илманхошка деган маршалла хаьтира Акаевс, рогIехь хIоранна тIе бIаьрг а бугIуш. Кьаьсттина бовхачу безамца Анне Васильевней, профессор хьаьжира Руслан.

Хиира Анна Васильевнина шена синтемана, йоIах лаьцна ала Русланан хIумма а доцийла.

«ХIан-хIа, ца деана, ца деана... Деьнехьара — дерриг а, берриш бита а битина шена тIе водур вара и хьалха», — бохуш, ойла йора цо.

Ткьа Акаевс, кхин цуьнга дIахьажа а ца хIуттуш, гулбеллачу бахархошна леррина тIе а вирзина самукъане, зевнечу озаца мохь туьйхира:

— Кхаь бу шуьга сан хьоме чулактаухой: шорта хазнаш карийна вайн сийлахьчу геологашна. ХIинца-м толам баккха вай а лоцур ду доккха дакьа!

— ГIугI-гI-гI, — аьлла, гIовгIа елира саксаула кIе-лахь:

— Бакь дуй теша?!

— Ма дика болх бу иза!

— Яхши! Коп яхши!

— ЭхI, тентагаш яI, — олуш, ца вешаш йина кхоссар а хезира. — Шуна хIун дика болх хуьлу теша — болх тIекхетар бен!

Амма и цхьаммо а тергал ца вира. Вевзара массарна а Тамарин ваша Слава. Хаьара иза дерриге а емал дешший, дог доккхуший бен Ийр воций.

ГIовгIа лагIьелча, хьалха а яьлла Анна Васильевнас элира:

— Муха хир дара теша, накъостий, тхаъш лелий-нарш шуна массарна а хьалха оха дладийчица?

— Іаламат дика!

— Дика хир ду.

— Іаламат дика!

— Бакъхьа ду!

— ТІаккха! Дера дийца массарна а хезаш!

— Оццул цаьрга сатийсинчу тхуна муха луур дац лелийнарш а, карийначу хазнийн хьокъехь а ладегІа?!.. Тхан а дац кийрахь дог? — бохуш, масийттамо мохь туьйхира.

— Дика ду, дика ду, — шеха-а куьг айнна хадийра Акаевс къамелаш, маьхьарий. — ЦІенна хІун до вай? — Дацийца йина яьллачу ялхе а баракашкахь адамаш чу гулда доккха цІа, ткъа ворхІалгІаниг дина дала гена ду...

— ХІумма а гена дац, тхо комсомольцаш доггах хьавьзича! — аьлла, новкъа верг дІа-схьа а теттина, РуслангІарна хьалха хІоьттира Егор Акимовичан йоІ Луша.

Тишачу тужурки тіехь цементан а, сацкъаран а поппарш бохкуш, балхара юькъахъяьлла едда еанчух тера яра и. ЦІен йогучу беснеша а, суйнийн дарц туьйсучу Іаьржачу бІаьргаша а тамболуш хоьтуьйтура къона жеро, кхин долу аматаш баккъал хаза доццушехь. Мара шуьйра бара, цІен бат — йоккхо.

— Кхана сарле кийча хир ду цІа! — аьлла, юха, жІуга а йина лаьттаху, кегийрхошкахьа а йирзина хаьттира: — Бакъ лой со?

— Бакъ лой!

— ГІо-м хьаха дийр дара оха!

— Дуррус! — бохуш, резахиларца маьхьарий девлира оьрсийн а, карачайцийн а, казахийн а меттанашкахь.

— ХІета, кхана сарахь гуллур ду вай!

Минот ялале цхьаммо хІуп аьлча санна, къайладеллара адам. ДІасахъаьжначу профессорна ша цхьа висина карийра есачу майданахь. ГІийла ойланаш йора цо: «Ма доггах дехарш дора тахана а Амангельдис, шайга вола, бохуш. Вукхара а... Массара а лара а лору, хама-пусар а до, амма... ишттаху меттехь церан шайн цІийнан гергарчара вицвойту-кх».

— ЭхІ, ма ду-кх хьо дуьне! — къаьхьа къурд бира воккхачо.

Кхуьнан цїиьнан гергара вацара цхьа а. Дукха хан ю зуда елла. Вої тїом болабеллачу юьхьанца вийна. Цхьа висна хїара дуьненахь. Амма тахана санна ша цхьа хилар дага ца теснера цкьа а. Дукха бара хьомсара накьостий, дагана безаш студенташ, белхалой... массарел дукха везаш волю Руслан а. Цо вуьгур вара воккха а веш шайга, амма и вадийна вехьира Луша-гїара.

— Массарна сов ваьлла-кх, — доккха са даьккхира профессора. Ма ирсе дахар дара цуьнан: дена а, нанна а хьомсара а хеташ, дукха везаш. Иштта доттагїашна а, мехкаршна а. Цунна а езаеллера цхьаь. Хьехархойн семинария эриг Тбилисехь яккхира кхо чекх. Цигахь Лиана — гуьржи йої евзина и йига дагахь вара хїара. Йоїана везачух тера дара. Амма ми-ча бахьанина ваьккхинехь а кхечу семинарера дїа а ваьккхина хїорш доьшуш болчу веара Акаев Оьзди. Цуьнгахьа елира кхуьнан хьоме Лиана. Эцца Оьздига маре а яхана дїаделира ирс. Хїинца а дог лазаделира профессоран, хїетахь шена беана бала карлабаьлча санна. Оьзди Тбилисехь а ваьккхира дїа, гучудалаза ца дисира 1905-чу шарахь и паччахьан Іедална дуьхьал хилар.

Цїа дахара и шиь Кавказе. Іалхан-юрта.

Дешна ваьлча Соьлжа-Гїала вахара Яковлев а. Іалхан-юрта а кхечира. Воча яьлла карийра цунна Лиана. Амма безам ца байра. Цо вина аьлла церан кїант Руслан дукха везара. Ткьа Лиана елча, ша волчу дїавигира Яковлевс кїант. Оьздис дукха хан ялале керла зуда а ялийра, кїант гїалитїахь Іевеш цуьнга дешийта ницкь а бацара.

Хїара ойланашка а вахана Іеш цїеххьана генахь йоцчу лаппагїин маьїлера гучуелира, эккхийна йогїуш санна, Амангельдин жима йнша Алтын.

— Уой-бой, джаксы, коп джаксы! — бохуш, хазахетарца ирах лелхара и.

Хетарехь, профессор вайна моьттуш хилла хир яра и. Кхин иза-важа доцуш, виран дуьрста а лаьцна, шек а йоцуш дїайолаелира йої шайн кибиткехьа.

Казахийн, оьрсийн дешнаш нэдеш, кегдеш елакье-жарца шен луо санна кїай яккхийро цергаш гучу а йохуш, шайн нанас Іайшас Амангельдина дов дар дуьй-цура Алтынкас.

— ХIунда дора цо дов, кIант цIа веана а валале? —
цецваьлла хаьттира профессора.

— Хьо чу ца валийна бохуш дора-кх. Цу тIе букъ
юккье иштта буй туьйхира. — СоцунгIа а хилла виран
букъ тIе шен жима буй туьйхира Алтынкас.

Iа а ца елла — кхахь-кхахь! — аьлла, кIаж а йоьдуш
гIоддах елаелира йоI. Дукха инзаре а, беламе а хийти-
ра цунна, лом санна онда волчу Амангельдина, бутолаг
елахь а, цуьнан эххал бен йоцчу Iайшас тохар. — Хьох
къахета цунна, — бохуш юкъ-юкъара кхуьссура Алтын-
кас. — Хьо... бо ду... боху! — ТIаьхъара дош ца къаьсти-
ра Яковлевна. ЦIен-къорза каранаш доьхкинчу кегийчу
куьйгашца бат дIа а лаьцна, гIиллакхе ца хеташ халла
къурдаш беш Iийна Алтынка, «бо» боху дош шен багара
доллушехь, доггах елаелира.

Профессорна шенна дитира Iайшас жима ото. Бовха
кхача а биина, хIинца кханенна кечам бе ша, аьлла,
портфела чуьра цхьацца кехаташ, Славас даьхна сар-
таш даржийна охьадехкира цо истанга тIе. Резахилира
сарташна. «Хазалла ца оьшу-кхи суна... Суна и метти-
гаш билгалъяхар деза», — бохуш, ша Гладковца
Слава бахъана долуш, латто дов дара дIахьом
дагахь.

Сурт кара а эцна, бIаьргашна уллехь а деана: —
Хьажал кхуьнга! фотоца йийр ма яцара сел къегина,
вайна дуьххъара фосфоритийн юьхь карийна меттиг!
Тц-ц, т-ц, ма говза а ехкина! Ткъа кху тIехь а, — важа
сурт схьа а оьцуш, — схьа муха къеда шурфо Iораяьхна-
чу маьIданара гIулгаш: шай-шай кера эцахь, зехь бо-
хуш санна! Ткъа хIара а... о-ой, и хIун ду!? Тарха тIехь
ши маккхал йоллийца цхьаь-м къуьйсусхь, вовшийн бага-
ра яккха гIерташ! Иштта гIуллакх Iоттаделла а ма дац
вайна... Цу тIе оьшуш а ма дац!

МаьркIажа бода къовлалуш хиларна, дика ца къаь-
стира сурта тIехь дерг Яковлевна. Гуттар Iаржъяллалц
чиркх латош Iедал дацара чолактаухойн, мехкдаьтта
кхоош. Амма хIара ша меттиг яра! Минга дер дара про-
фессорна, чехка чохь серла а яккхина, леррина цу сурте
ца хьаьжча. Цхьа дика IайшагIеран-м лампа а яра. Ткъа
хIусамнана кхой, Анна Васильевна сий шен Амангель-
дин гIайгIа барна а, лакхарчу Iилманах кхето гIерташ и
кхиорна а, кхарна хIума кхоор йолуш яцара. Лампа а

яхъаш дехъа чохъ сакъоьруш Ia Иван Дмитриевич веа-
ра чу, шек а ваьлла.

— Э-э, хIорш-м маккхалш ма яц, ва Михаил Викторо-
вич! — билгалдаьккхира шен сирла бIаьргаш тIе боьгI-
начу Гладковс. — ХIорш...

— ХIинца-м суна а къаьста, — воьхна элира тийначу
ешарца профессора: — ХIорш хьоме инженер Анна Ва-
сильевний, жигит Амангельдий ду. Ма тера а йиллина
хIетте а Анна Васильевна! — элира цу сохъта, оьглазла
яша а ешна, гIадваханчу профессора.

— ЭгIаза, якъаелла, дегI жимделла! Амма шена чохъ
са мел ду дIа-м хьоьцур бац цо и... цIов!

— Э-э, сан хьоме профессор, — гIехъ кхаьрдаш эли-
ра Гладковс. — И-м цIов баций... И-м.. ахъа осалваьк-
кхинчу художника хъан сурт диллиний хи чу Iоьттина
цIармат яьллачу котаман суртехъ.

— О-ой! бакъ хир ма дац иза-м! Къанвелла со аьш-
наш вар... TIаккха сурта тIе леррина бIаьргаш а боьгI-
на: — бакъ лоб хьо, Иван Дмитриевич. Дан а ду и сан
сурт! ХIара бIаьрган гонаш — куьзганаш, тIома кIел
йоьллина портфель — тап сайниг. Юьхъ а, муцIар аьлча
а, сайнчух тера ю... юй? — корта таIийра Гладковс бакъ-
деш. — Доккха хIума а ду сел говза дахка хаар! — ве-
кхавелла гIадвахара профессор. — TIом дIабалахъ и ху-
дожественни академе деша вахийтарал хьалха хIума
дийр дац аса!

Вовза-м вевзара Гладковна Яковлев. Хаара и дог
цIений, кьинхетамей вуйла! Амма сел яхъ йоцуш муха
хир ву! Оьглаз вахара и хIинца воккха говаьлла волчу
Iилманхочунна, ян а ю хьо тIеда котам, бохуш
дагахъ.

Иштта сурте а хьоьжуш Iе-еш: «Собарделахъ,
цо-м со а хьаха виллина кху тIе!» — аьлла, мохъ хьаь-
кхира Гладковс.

— Кхин дийнат-м ма яц сурта тIехъ, — профессоро
аьлча.

— Дера ю! — лаамаза велавелира Иван Дмитрие-
вич. — Хьажал хIокху синтаре лакха тIера охъа а хьо-
жуш.

— TIаккха? — ца кхетара Яковлев.

— Со ву-кх и, — кьера хилира Иван Дмитриевич. —
Буьххьера гIаш сан корта бу. Доккха деха га, гой хьуна,
хьалхахъа даьккхина — сан мара тарбина...

— О-ой! бакъ ма бах ахъа!

— Ткъа хЮкху жимчу генах и сатта а дина юткъа, йоккха лергашка кхоччуш бага йина...

— Ткъа хІара коьртехъ зу яц? — хазделлера профессорна и хІетал-металш.

— Зу стенна оьшу, сан коьртара месаш цуьнан кЮх-цалех терра ирах яхана хилча.

Гладвахана велавелира профессор:

— Хъажахъ, и гІаш хьовзийна цо, Австралехъ санна, тарраш хилла ирах а дахийтина. — Гладковн коьрте а хъаьжина: — Тап хъан никІапа ю-кх! — Австралехъ йочана кІезиг хиларна массо а гІа...

Ларамаза шен месашна куьг а хъаькхна:

— Бакъ ву хьо, Михаил Викторович, талант-м ю цу жуккаран, — къарвелира Гладков. — Амма тоьлла нах, вайна юккъехъ лелха инзарен турпалаллин гІуллакхаш аьшнаш деш волчу Косолаповн талант а хъарам ю. Гой хъуна... сан сурт а нийса ца диллина цо... вела ма лол хьо, и ца бохий аса-м. Суна новкъа хІун хета аьлча, масала, хъуна бохам баьлча, циркехъ са а кьералуш хьовжу зритель санна, цунах белам а баьккхина Іен тайпа ду теша со!?

Кхийтира профессор Гладковс бохучуьнан маьІнах.

— Схъайтал сурт. ХІан-а... собардел цкъа — эхІ, Іовдал, адамийн сийх, амалех ца кхуьуш-м вац вайн художник! — аьлла, воккхавеш мохъ туьйхира профессора. — Схъахъажал — хІара... котамехъа — (и дош халла делира цуьнан багара) цу дитто кховдийна га гой хъуна? ТІаккха! Иза-м хъан куьг дуй!

Цу буса бехха Іийра чолак-таухой охъа ца буьй-шуш. Баракашкхъ, кибитканаш чохъ... стоьлаш хъалха (наггахъ верг), нараш тІехъ Іара нах баганаш а гІиттийна, экспеднцехъ хилла гІуллакхаш дуьйцуьй-туш.

Профессор веа ца Іавелира. Кехаташ шаьш долч-чохъ а дитина, ши ког хецна агЮр велира. Набаран тар тосуш Лианин сурт дуьхьал хЮьттича, дага тесира: — цунна ган везара хЮккхул стамвелла, нал санна ша керчаш. ЭхІ, — аьлла, садаьккхира — хІума яар, чехка агЮр валар и ду-кх сох дахнарг, со кху хьола тІе ваьккхинарг, — аьлла.

ТІаьхьо дІатийра Чолак-Таура хъанала нах.

Говза инженер а лоруш, тешаме накъост хеташ
гЮьнча вара Акаевн Баев Жамбот.

И казах Акаевна генахь доцчу ценош чохь вехаш ва-
ра шен оърси зудчуьнца Иренаца. Кест-кеста той хЮт-
тадора БаевгIара. Коърта Iалашо — «тешаме» берш
юкъа а узуш, — шайн тоба чIагIъяр яра.

Тховсалерниг — цIа еанчу экспедицин хьокъехь деш
дара. Лаа ца хьовзийра, хан тоьхна елахь а, хазачу
Иренас шена тIе Косолапов Слава. ЦIа ма кхеччинехь,
кху чу иккхира иза шен езаре бIаьрг тоха. Цуьнгахула
хнира БаевгIарна, геологически партина шорта маьIда-
наш карийнийла.

Сахьт-минот ца лоруш, тобанах болчаьрга хаам бина
а даьлла, хIинца синкъерамана кечлуш дара зудий,
майрий. Дерриг халкъ а, Даймохк а инзаре боккхачу
луьрачу тIамна чу боьлла эр дацара тховса кхаьрга
веанчо. Тишачу, лохачу ценош чохь сов исбаьхьа дара.
Тойна кечиппчу стоьла тIехь хьуна дагахь доцу мерза
даарш, маларш дара.

Доккхачу куьзганна хьалха, дивана тIехь хнина Iеш
волчу майрчух хIумма а ийза а ца луш, кечлуш яра
Ирен. Шегахь уггар товш йолу туьркийн басахь крепде-
шинан коч а юьйхнна, юьхьа тIе вуно говза шен бара-
мехь басар-хIума а хьаькхна, къонъелира Ирен.

ЖовхIарш санна къегара боьмаша бIаьргаш! Том-
кин басахь гIехь хьийзина месаш, хаза никIапа а йнна
тойина яра. Ца хаьал кIезниг помада а хьаькхна севси-
на балдаш жимчу зудчун санна дира.

«ХIара шовзткъей ялх шарера яьлла эр ма дац цхьа-
на дегIо», — бохуш, хьоьжура шен зудчуьнга Жамбот.—
«Слава бохучу къамкъаргана-м кечлуш хир ма яц хIара
сел леррина?» — йора юха а ойла.

Кхунна-м бен ца хетара шен сте ю бохуш йолчу Ире-
нас нах тIехьовзийча а. ХIара шинь Соловкехь гергарло
тосуш, шайн аьттонна вовшахкхетта дара. Делахь а са-
кIамделлера Жамботан и хаа лууш.

ХIан-хIа, Славина а я цхьанне а кечлуш яцара Ирен.
Ван а вацара хIара ешаш, кхунна шен магIара хеташ
стаг кхузахь. Кхуьнан дагахь дерг — шашь хIоттийначу
Iалашоне а кхаьчна, шортта кера хIума еана де деанчул
тIаьхьа, генна яхна дуьне дуур ду ша, бохург дара.

Ткъа и де чехка тлеозорхъама, цкъачунна СлавагIар лебан безара.

— ХIан, дIакъовла хIара, — аьлла, керара кулон кховдийра майрчуьнга Иренас.

— Мегар ду. ТIехъа ерзал.

Кулонан жима догIа тоьхна а ваьлла, Iа а ца велла, мара йоьллира Жамбота зуда.

— И дара ахъа лелоза! — вон тIе а чевхина, дIанкхира Ирен.

Дукха дегаза хеттера цунна, майра санна волчун довха куьйгаш шен логах хьакхаделча. «Ма чIогIа дог даьлла сан кхунах», — ша шех тамаша беш хьоьжура, оьгIазваханчу Жамботе Ирен. «И ирча а ма вац... Хаза ву-кх мелхо а. Лекхачу дегIахь, гIехь хьийкъина а волуш. Юьхъа тIехь а вац ирча. Бос цуьнчул хаза хир бац зудберан а. Iаьржа бIаьргаш, тIех баккхийро а, тIе-бевлла а белахь а, хаза бу. Иштта мара а казахийнчух тера боцуш нисса бу. Ирча вац, амма чам боцуш, шех дог ца леташ ву. Ма вон а хьоьжу...»

Дог даьтIера Жамботан. «ХIара хъаьнга тамаша байта йоллу?» — бохуш, ча санна дарвеллера иза, амма акхаройх уггаре стешха ю бохучу пхьагалал кхоьруш вара. Дагахь — «евзаш ма елира», дара, бат елакъежира, беламе а даьккхина иккхинарг. ХIунда аьлча, Жамботан къайленаш хууш йолчу цо, оьгIазъяхча кху дуьнентIера дIавойур вуйла хаьара ша.

Тховса-м дог дика яра Ирен. ХIилланца ела а къежна:

— Ахъа хIун дей, Мариана ловзае хъайна ма луьу... — Кхин а цхъа кIезиг басар-хIума а хъаькхна: — Кетарна реза хиллий хIара? — аьлла, хаьттира майрчуьнга. — Нанас елла баьхнийца Руслане? — Жамбота вист ца хуьлуш, корта талийча: — Гой хъуна, кхин дIа-йолчу хенахь а сайн тиша ел-елларг цунна лур ю аса, — аьлла, гIехь Iоттар а йира.

Хан яьллачу хенахь левчкъина богIура БаевгIаьрга хьеший. Есачу лайн арахь церан гIаларташ яхкаеллачу талхана тебачу чагIалккхех тера хийтира шен «вахтехь» лаьттаху Вассина. Къаьсттина цхъа тIаьнчакх билгалвира цо: тамашина вон текхабора чолакхо ког.

Шек яра иза цу тебна лелачех. Дикачу балхана ца баьхканий хаьара, хьоьхура разведчицин даго.

Амма кор дIахеца а бацара ницкъ. Кхуьнан къина

санна, корана дуьхьал уллу киса бен доцуш а дитина, керан юкъ санна гуш яра човь.

Цкъа Руслан гира кхунна стоьла хьалха Іаш цхьаь-м яздеш. Седа йижина яра, делахь а цуьнан бишка а, жима горга корта а гІехь хаалора. Цунах а там хуьлура кху пекъарна. Чолак-Тау еачхьана оцул ларъярх цкъа бен ца гира вассина уллора йоІ а, майра а. Селхана аптекан корехула дагахь доцуш цкъа Руслан гира цІа во-гуш. Иштта жерахь и ца вогу дела, инзаръяьлла хьовжучу Вассина, минот ялале майра а, Седа а хааде-лира чуьра арадолуш. Ховха, керла диллинчу лай тІе-хула берийн салаз тІехь йоІ дІасахихкира дас. Карзах-ьяьлла Васса кхин йовду а, йогу а доцуш пенашца те-баш цигахьа яхара.

Стоммачу саксаулана тІехьа а лечкъаш (гуттар леч-къаш!) ца Іебаш хьовжура хІара зуда шен хьомечу доьзалшка. Доккха хІума а дара цу шиннен сакъера-далар! Бесачу йоІ-тІорзан беснех гІеххьа цІовлла а ели-ра гуча.

Сакъерадаларца цхьаьна къаьхьа ойланаш йора Вассас: «Да виса цуьнан, сан бехкенна йисна-кх и йоІ байлахь! Шеран коьртехь цкъа дас ша хьаьстича, шеца левзича, шег доккха ирс доьссина моьттуш, доггах йовлу, нана яларг, олхазар санна, ека!

«Аса динарг! — ша-шен чийхайора декъазчо. — ХІин-ца-м тІаьхьа ду... Со гучаяьлча а тхо кхааннах цхьанна а дика болх хир бац!» Ойланаш ца Іара юхатеттарах: «ЭхІ, ма хаза а хир дара нехан декъарло санна со цаьр-ца хилча, — бохура Іехаделлачу даго. — Уьш шел а бел-ла, чу баьхкича, йоІана тІера бІоржамаш дІа а баьхна, кегий когаш карахь Іаьнарца бохбеш... Ткъа нанна качъ-еллачу йоІа ловзуш уьш карара схьайизош, гІадъяхана йовлуш... ТІаккха бер къевлина мара а доьллина стоьла хьалха шен дена юххе охьа а ханйна, доггах бина бов-ха кхача а буьллуш цу шинне. Руслана цкъа йоІ хьо-стуш, юха шена велакъежаш. Кхо бина кхача чам тай-на бууш...».

Доккха садаьккхира Вассас: «Цкъа а ца хиндерш да-гахь хІунда кхобу аса, Іовдало, кхаба а. Дарья Петров-нин бехк бу. Дог диллина Іаш йолу со, цхьацца дуьй-цуш, сан ойланаш тІемашка ехир цо. Сатийсар денди-ра.

И ойланаш еш корехула чу хьовжучу Вассина, неІ

йиллина чохъа яьлла Мариана гира, Гуьйренна кхетта малх санна исбаьхъа. «Ов-вай, ма хаза а ю, я-м ткъа!».

Де а башха хета ца доглура Вассина шех пе тоьхна майрий, цуьнан нускаллий цхьаьна хиларх, цара вовшийн хьестарх. Ша ма баьккхина кхо цу шинне некъ! Хетте а, Мариана, цхьацца Руслане дуьйцуш, цунна тӀе а яхана боьмаша чилла санна кьегачу клужална куьг хьаьккча а новкъа деара. Аьлча а шен даг чу шаьлта луттуш санна хийтира. Ийжара сонтаниг. ХӀан, хӀинца, юха а тӀе а еана Русланна хьалха Гуьллучу книжке хьажа дагахь санна цуьнан белших хьакхалуш тӀе тевжийн-ца, еха ма яхарг! Вукхо ша башха тергал ца йича хӀилланца ела а кьежий, моттаргӀанаш ю ахь лелориш, бохуш санна, пенах кхозучу жимчу куьзганна хьалха а хӀуттий, басарш хьекха йолалора. Цхьанхъа яха кечлуш хир ю и тешна а...

Шортта пудар, цӀен басар хьокхий юха а схьайоглура шен шок лакха.

Тамаша би́на ца йолура Васса Руслан Іадда Іарах, шена Марианас лелориг, цо хьокху басарш ца гуш санна. Ша хьаьккча-м ца мегара и. Кхечу зударшкахь а ца дезара бӀаьрга дан а: туьтмӀаьжиг тайла хета шена, басарш хьаьккхна харц юьхь йинарг, — ма олура цо.

КӀорга садаьккхира Вассас: «Шена и дукха еза дела могуьйту хир ду-кх», — бохура цуьнан цӀийлахь керча-чу даго.

ЦӀеххъана «къаж» бохуш ло а цӀийзош когийн тата делира. ЦӀийнан маьӀӀе а яьлла дӀалечкьинчу зудчунна доккха дегӀ долу зӀьртал адам гира.

И чу ваьлча дика къаьстира кьегина йогучу лампин серлонгахь цу стеган юьхь-сибат. Товш вара хьаша-м. Вухавелла а вара цу замане диллича тӀех дика. Амма юьхь ца йира цуьнан Руслана. Маршалла а делла, цо хаьттинчунна хӀан-хӀа бохучу кепара корта а ластийна, шен сихачу балхана чу вуьйлира хӀусамда. «ХьошалгӀа кхайкха веана и тешна а, — дагатеси́ра Вассина. Схьа-хетарехь, хӀумма а новкъа а ца деара цунна важа ца вар. Дог дикачу Мариани́на гонах хьаьвзира пза. Ткъа Васса инзара йоккхуш, Русланан зудчун белш тӀе езчу котикан цӀокарчийн кетар уллуш вуно эвхьаза цуьнан горгачу беонена барт луш санна хийтира. О-ой, аьлла, Іадийча санна, йисира Васса. Ткъа кьоначу Марианас,

къайлах Руслане бІаьрг а кхарстийна, цу эхь ца хетачунна ела а къежна, шен хаза жима пІелг ластийра.

Марианин пхьарс а лаьчна и стаг «хьеший» ихинчу волавелча, юьйхира Васса:

— Ваттай, цу берзан Іуьрга дуьгуьйту-кх Руслана шен къона нускал,— бохуш, цхьанхьашхула новкъа деара и кхунна. — Ма ву-кх и ван-м... адамех тешаш. Дош дан а дацара, — юха ойла йора Вассас, — цу шинне тІаьхьа ца вахча... Цкъа Руслана хІун до а, хьаьжна, гІур ю-кх. ХІан, шен книжка а йитина, чухула волавелла лелий-ца! Са бІарзделла цуьнан билггал.

Атта ца яхийтира Руслана шен жима зуда Баев-гІаьрга. Къа хетара кочо, денцІахь хаза дуьне динчу Марианех. Цхьана а гІуллакхана а, балхана а юккъехь йоцчу цуьнан сагатлора. Ткъа БаевгІаьргахь кест-кеста сінкъерамаш хуьлура, Марианин хелха яла а, пинино локхуш шен хьуьнар гайта а меттиг йолура. «Жима ю иза, къа ду цуьнан», — бохура Русланан даго.

Баев дика белхало а лоруш, безамехь хаза Іаь йолуш стаг а хеташ везара Акаевна. (Важа вара хаза хабарца Іуьргара лаьхьа а боккхур болуш).

Амма цуьнан го ца безара. Цундела ца вуьтура даго цига ваха.

Цул совнаха, Мариана мел дукха езахь а, тховса ша Іен лууш вара Руслан, паргІат, тийналлехь.

Шо герга ду и кхуза веана. ХІета дуьйна «Бетпак-Дала» а, цуьнан цІоганехь йолу хІара Чолак-Тау а хи а диллина денъян чІогІа дагадигна вара и. Хи диллича дузур дара адам. Хьалхарчу роІехь Чолак-Тауна мукъана а дилла лаьара хи. Кху кІотарна йистехула, ала мегар долуш Тамда-хи дара. Жимо дара иза-м, делахь а цхьа долчу хьашташна мегар дара.

Юх-юха, шена тховса санна мукъа зама яьлча, арык ялоран ойла йора кхо. Планаш, чертёжаш хІиттайора. Ваьшта ца догІура гІуллакх. Тамда Чолак-Тауна дикка лахахь дара. Ткъа механизаций, моторашший, динамашший хьехочохь а яцара.

Сал-пало гатийнчу чухула хаддаза лелаш вара Руслан — кхоь гІулч Седин маьнгехьа, кхоь — юханехьа корехьа йоккхуш. Кест-кеста стоьла хьалха охьа а лахлора.

Жимчу маьнги тІе моссаза нисвели, мерза наб озийнчу бере хьоьжура Руслан. Цкъа юргІа-цуьрг тадора, я

хъажа тIе яхкина, ден санна хыйзина месаш дIайоху-
ра. «ЮргIа-м хьалха хилларг деца! Цундела цкъа ко-
гаш, тIаккха накха берзина болу Седин. Ткъа чохь ший-
ла а хир ю билггал: ягон хIума Iаламат кIезиг ма ю Чо-
лак-Таухь!»

Дагатесира Вассина: зудчунна исбаьхчу миэхан ке-
тар оьцучул, цу маликана цIена доккхо юргIа дайтане-
хъара, аьлла. Ма леррина а хьоьжу хIинца йоIе: стий-
нан ойланаш йо теша? ДагайогIий те минотана а йобIан
нана?

VIII. ДОШ—БОЛАТ

Массарел хьалха балха вогIуш Iедал дара штукату-
рийн бригадиран Климкиннан. Цкъаделахь гайтам лора,
денна белхан план а хIоттайора, хIоранна норма а
нисъеш.

«ХIинца-м пхи-ялх де далале ворхIалгIа барак йина
ер ю, суна а тIехь, дуккханийн вижа меттиг хир ю», —
бохуш, воккхавеш вогIура и, ткъа баракан доккхачу
цIа чу ваьлча, акъваьлла неIарехь сецира.

Зал санна долу цIа, балхана чIогIа чубоьлла хый-
зачу белхалойх дуьзнера. Шен бригадернаш-м къаста а
ца лора кхуьнга цу чолхалахь. Цхьаберш гIараяьлла
йолу штукатур Iайший, конторера Луший, подхозера
цуьнан доттагI Шурий уггар чехка буткъа поппар хьо-
хуш бохкура. Вуьш — цIенкъа юккъехь боккха поппар
хьюьйш бара. Кхин болчара — уьш дукха хьолахь бераш
дара, — поппарийн тIалбаш IайшагIарна тIе кховъура.

Луша кест-кеста йогIура ТамаргIаьрца кхарна
гIоьнна. Амма хIара корматалла караерзаза яра цунна.
ХIинца а кIур-хьацар хIоьттина леррина йоллура, де-
лахь а ца шарлора поппар хIуьу дича а.

«ХIара хIун аврал ю? ХIун леладо кхара?» — ойла,
йора Климкина. ТIаккха гIад а дайна:

— Полундра!¹ — аьлла, хIордахойн Iедалехь мохь
туьйхира.

Поппаран йоккха тIалба яхьаш вогIучу Тимерлана.
лерга юххехь дарбаз иккхича санна, цецваьлла маьIар-
гонна йожайора шен карарниг. Луша а, ша сIиха йоллу-
шехь, схьаедира. Куьйгаш, бедарш поппаршлахь хилла

¹ Полундра — хIордахоша шавшлахь олуш ларлолахь бо-
хург ду.

ца Іаш, Іаж санна йолу цлечу горгачу бесни тІехъ а кІаг болчохъ кенан буърттагал поппаран цуърг доллур, сов тамехъ.

ДЮ маѡІехъ йоллу Амангельдин нана Іайша а еара, сихбинна цигаърканан кІур а бетташ.

— ХІара хІун ду! Мичара, мича бахъаннина вовшах-кхетта кхуза хІара орда?

— Белхий бу, накъост Климкин, белхий! — жоп де-лира массарна хъалхара Тимерлана «белхий» боху дош нохчийн маттахъ а олуш. Хаара кІантана бригадирана вайнехан и ламаст хазаетий.

Ма дарра кхетийра и Лушас, шаьш селхана делла дош дуьйцуш.

— Ткъа комсомольцийн дош — болат хила ма де-за! — аьлла, чекхдаьккхира къамел.

Лушига забарш еш волчу Славас — дош хъаха деза, даш санна кІеда хила, хъуна луьучу хормане а доьр-зуш, — аьлларг чІорІа ца дезаделира Климкинна. ЦІен-чу ойланца волчу цунна біаьрга бан а ца безара шайх тоам бина, обьздангаллех, доьналлех хъаса боцу слава-Іар. ОбІазвахана, амма эвхъаза вала ца лууш, халла са а тоьхна, лохо элира цо Славига:

— Хьо хІума деш вац, Косолапов, цундела суна хьо хъайн балха дІавахча бакъахъа хетара-кх.

Дагахъ хІума доцуш, Славас и деса забарийн ха-барш дуьйцуш сакъералуш йолчу Лушас эккхийтира:

— ХІокхо-м оха массарчул башха болх ма бина, на-къост Климкин! Хъажал цу бакъабеллачу пена тІехъ цо диллинчу Чолак-Таун карте!

Славас а, цавашарца бригадире а хъаьжна, кхоьс-сира:

— Хьо воккха вацахъара, хуур дара-кх! — аьлла.

Петухуш цуьнга букъ а берзийна: кІант шега схъа-хъаьжча, Лушас элира:

— ДІагІохъа, Слава, хьо балхана тІаьхъавуьсу.

Къоначу жерочун белш тІе куьг а диллина, десачу хабаршка марзвеллачу Славас юха а забар йира:

— Болх-м борз яций, сан хазниг! И-м хъуьнах йодур яций! — аьлла, цо кица далийча, хІи-хІикъ аьлла ела-елира Луша, шен кІайчу хъаьжкІийн буьртигаш санна йолу цергаш гуча а йохуш.

ЭхІ, аьлла дагах цхъамза Іоьттича санна, Іаьткъира Климкинна цу кІанта дечу хабарх Луша Іехаялар, цуьн-

га озабезам бар. Цул совнаха, жерочунна а хезаш, Славас шена воккха ву алар а ца дийзира.

«Воккха стаг, воккха стаг...» дагах муьрг етташ, дечу гуллакхан а буьззина тIалам боцуш, сахьй-заш лелара Климкин. Хьийзар дацара Луша ца езахъара. Бен а хетар дацара.

Ша везалур вуй, шега и кьона жеро маре йогIур юй бохучуьнга-м дог ца дохура бригадиро. Луша жималла. хазалла яла йоллу-хетийца и езаш хилча. «Мазна мозий санна хьийза цунна тIе кегий нах... Ша мичара тергалвийр вара цо!»

Кхуьнан шовзткьей шиъ шо кхаьчна. ЛаьнкIа а ву. КIора санна Iаьржачу месашна юккьехь кIай хьаса а хаало. Ца йобгIна, ца йобгIна цунна-м Луша. Дог диллина Iадда Iен веза.

— ХIун деш ю теша и хIинца? — аьлла, хIетте а цу агIор дIахъажаз Iа ца велла Климкин: Слава дIавахний хаа лаьара.

ДIавахна иза-м. Лушина гIо деш Iайша а йоллу. Церан агIорхъара сема лерг долуш волчу бригадирана Лушас бохуш хезира:

— Хьан ден дуьхъа, аькнем¹, хIоккхуза хьайн «дашон» мастерокца ахъа куьг ца охакъ, юьхьIаьржачу хIутту со, — бохуш Iайшина хьесталуш и мара а йобли-лина, ша дина тема гайтира казашке Лушас.

— Шек ма яла, карагоз², и-м хала доцург дара!

Минот ялале ангали санна хилира и меттиг. Ткьа сенаш! Оццул говза болчу вайнехан зударшна а хуур дацара кхин дика хъаха.

— Муха хета хьуна, Андрей Потапович? — гено лаьттаху Климкине дозаллийца мохъ а тоьхна хьатти-ра Лушас.

— Куьг-м хадор ду сенех! — тIе а веана инзар вуьй-лура бригадир. — ХIуьу а дича а хуур дацара суна селшера и хьакха...

— Хьуний? — бIаьра хъажарца и хьостуш эсала эли-ра Лушас. — Хьуна кхин а дика хуур дара, хьо дог-гах тIеверзахъара... Хьайн хIордана сагатдеш ву хьо.

Ван а вара Андрей Потапович сатуьйсийла йоццу-шехъ, жимчохъ дуьйна ша безаш лелийначу хIордохийн

¹ Аькнем — (каз. дош) — йоккхах йолу йиша.

² Карагоз (каз. дош) — Iаьржа бIаьргаш. Хьостуш олуш ду церан и.

балхана члогла сагатдеш. Чарх кхузахь, са кеманца. Ткъа штукатуран болх дош ца хеташ, цкъачунна лорура. Бакъду, тахана санна Луша шеца эсала, догъоьцуш хилча, марзъяла а мегара хIара меттиг. Делахь — мичара! Гена лахка еза и еса ойланаш, — аьлла, куьг а тесна, баккъалла а балхана чу вуьйлира бригадир. ДIанехъа а ваьлла шен белхан майданна, аьлча а цу доккхачу цIенна а, белхан эскарна а, бIаьрг кхарстийра цо.

Контонера белхалой дIабаханера шайн коьртачу белхашка. Кху чохь штукатурашший, Луший, подхозера Шурий боцурш, вуьш дукхах дерш — бераш дара. ХIинца куьйгалла деш стагга а воцуш, юьхъанца марзделла гIуллакх кIорда а дина, ловза девлира уьш, мелхо а болх бечарна новкъа а гIерташ. «Собар делаш, аса бойтур бу шуьга-м болх хаза неха санна, — аьлла, аьро куьйга чIениг а лаьцна, дагахь план хIоттийра Климкина, — хIаь, хIаь... бохуш. ТIаккха цIехъана кеманна тIехь команда лучу востара:

— ХIан-хIа, зуёкаш¹! — аьлла, мохь туьйхира. Юха а, кхин а дика хир ду-кх аьлла, бага ши пIелг а боьлина, шок туьйхира:

— Бераш — палубе!

— Кхо хIун до? — аьлла, цаяшарца санна хьаьжира бригадире Шура.

Ткъа хIара вевзаш йолчу Лушас бIаьца йира: Iаддалаьлахь, хьожуш хилалахь... аьлла.

Резахилла тIехъаьлхира бераш шайн хьомечу доттагIичунна — боцманна. Цхьа волчу Климкинна а дукха дезара бераш — церан мотт а хаьара, аьлча а дегнаш эца а, ойла-гIиллакх кхио а.

— Кичча ду тхо хъан омра дан! — аьлла, церан урханча волчу Пашкас част а луш, дIахIиттира бераш. Вукхара доьхно элира, амма сакъералуш гуш йолчу мохарчий оьхучу тельняшке а, боцманан юьхъа тIе а хьуьйсура.

— Тховса кху чохь башха кхеташо ю хуьлуш... — аьлла, Климкин воллушехъа.

— И-м хаьара тхуна... — эkkхийтира берех цхьамма. ТIох аьлла лерга юххе тIара далийтира цунна Пашкас: — Низам! — а олуш. Къа хийтира Климкинна цу

¹ Зуёк — хIордахойн жимаха бохург ду.

берах, амма вист ца хилира: е а йиш яцара урханчан Пашкин юьхь яйа. Цундела:

— Бакъ ловъ Загоруйко, низам члогла хила деза вайн магларшкахь хлокху буьрсачу тлеман заманахь, — аьлла, тлетадира. Тлаккха дладолййра ша юьхьаралаьцнарг: — Шу... шийтта ву кхузахь — ши команда йийр ю вай шух.

Уш: цхьаъ, шиъ бохуш бекъа балийтира Климкина. Хьалхара команда Гайшагларна глоьнна а яхийтина, шоллагичуьнга дласакхийсина, яьржина Юхку поппар чуьра совнаха ведарший, гемаший, глорзнаший араяхийта дог дара цуьнан. Ткъа царна и гуллакх шаьш сийсаздеш, лахара хетарна а кхерам бара. Ойла а йинна, ша царна доккха жьопаллин декхар тледуьллу-чуха:

— Сема ладогла, шоллагла команда! — аьлла, цхьацца дош къастош: — Кху чуьра хлара такелаж (не-хаш аьлча-м дерриг духур деца!) бортана¹ арахьа яха еза, хлара цла малх санна къагош! — аьлла, пенаца лаьттаху экханан ши тлам лецира бригадиро:

— Мила ву соьца? — бохуш, болиьра ловзар-болх.

Берриш дера бара. Сахьт далале девлира бераш. Низамца дош дехна, шаьш хлинца дечиган ихьалгле даха дохку, — аьлла, Пашка хьалха а ваьлла неларехьа хлорш глоьртича:

— Аша хлун до? — бохуш, несаргех корта а тухуш Гладков велира чу. Массо а цуьнга хьаьжинчохь висира: дукха башха кечвелла вара иза. Жима ворда йоттал геологически коьчалш яра деглах оьхкина: йоккхан, жиман ши рюкзаккий, тларсиган тлоьрмиггий, белш тлехь кхозуш — четар тайпий... ткъа керахь йолу жима гам, нийсса хьала лекхачу цуьнгахь тайнигийн хлума санна хетара. Дласахьаьжна, члархь-аьлла цланйина чов гича, члогла бехкала вахара Иван Дмитриевич. Зудабер санна ций а велла, оьглазлонца гам генна кхоьссира цо:

— Хлара глорс ца нислуш хьевелла-кхи со, — бохуш, бларг кхарстийра чуьрчашка.

— Хлума дацара иза-м: хьо зен вовр вац-кхи, — забар йира кегийчу зударша.

— И-м и дара, вуьшта хьайна тлера герз охьадилла

¹ Борт — хлордан кеманна гонахара керт ю.

деза ахъа, — аьлла, Гладковна гонаш бохуш, кIаж а ва- хана вoьлура, тахана дог дика воу Климкин.

— И хIун ду, дан мукъане а! — рюзкашкa а, чета- ре а дайн куьг детташ, хийзавора цо юха а Гладков, — тIамна кечдина дредноут¹ санна ву хIара-м, — бохуш.

Оццул бахъана даьлча, биталахъ шаьш:

— Охьадилла герз, охьадилла! — бийларшца тIе а кхетта кынхетамза вовшахветташ охьайизо буьйлира уьш Гладковна тIера гIирс. Iадда лаьтгара Iилманча, хIуманаш охьайохку меттигаш билгалъеш.

— ТIедачу пенашна уллехъ, мукъана, ма яхкийша уьш, — гIийлачу эшарехъ балхам бар бен, кхин дуьхъало ян ца хIоьттира. ГIадбахана буьйлуш, кхийсарш, забарш еш йоккха гIовгIа якккхира зударший, бераший. — Охъа мукъана тIа, — лохочу Iайшас а, хийзавора хIара: — ша ма барра ункы² ву хьо...

ГIовгIа-гIара тIехъьялча — хIун ду кхузахъ дерг, мила хийзаво аша, — аьлла, дехъачуьра важа бригадир Пашкин денана еара чу. Шовзткъей ялх, ворхI шо хир долуш хан якккхина стаг яра Матрена Афанасьевна. Цуьнан кIоргийчу хебаршка ихна юьхъ горга яра, мара шуьйра. БIаьргаш дукха йилхина кхоьлнна, къегар дайна бара. Дергана текхна, амма оза яцара.

— Ой, хIара миска ваний аша хийзош верг! — аьлла, Гладковна тIе бIаьргаш а боьгIна, хьехар дан хIоьттира хIара аз дахдеш: — Хьо хIун деш лаьтта, дуьхъало ца еш? ХIокхарна шайн бригадиранчул башха, эхъ хетар дац, хьуна. Корсар³, вуьззина корсар ву иза а, уьш а. ХьастагIа ши кило хиллал кира ма лачкъийра цара сан, ткъа... Ой, ахъа хIун до? — ша шен къамел хадийра цо, Гладковс лелочух цецъьяьлла.

Матрена Афанасьевнас бечу хьехамашна массо а тIевирзина а гина, кхаьрга къайлах бIаьрг а тухуш, бен а йоцуш шен охьаехкина йолу хьоме хазнаш цхьацца-шишша йоккхуш бекъочу пенехъа ийзош воллура Гладков.

— Цициго шен кIорнеш текхайора кху кепара, — Шурин лере а еана аз лахдина лечкъина ела а къежаш, элира Лушас.

¹ Дредноут — тIеман кема ду.

² Ункы — бежа, буткъа хьокха (казах. дош).

³ Корсар — хIордан обарг.

Ткъа Матрена Афанасъевна гуттар цецъялла хьоъ-жура Гладковс бинчу борзе:

— Хьо кху чу кхелхина-м ца веана? — аьлла, хаьтира цо те а ца елла. Иван Дмитриевича шен цу рюзкашний, тюрмигашний чохь уникумаш а ю, уьш вуно леррина лело а еза, аьлча, глехь юьйхира Матрена Афанасъевна. «Инзаре а, кхераме а хила там бу уьш» — бохура цуьнан даго. Шен доккха поппаршлахь долу ши куьг вовшах а тоьхна: дала ма дахьийла, дала ма дахьийла, бохуш, сакхонца и хлуманаш чохь йолчу тюрмигашка а, рюзкашашка а хьоъжуш меллаша неларехьа лестира орцанна еанарг.

Цу сохьта, бабех лечкьина, тоба йина лаьттачу зударшна тлехьа охьалахвелла Іан Пашка, хьала а иккхина, корехьа хьаьдира. Ткъа... цунна гинарг — хьо ма да адаме! Хьалхарчу командехь хилларш хинцале гленташ дахьаш бехха могла а бина боглуш гира клантана. Догдеттира Пашкин барам бан а боцуш. Хьажахь церан дукха хааре... коьртехь воглуш Тимерлан вацахьара летар бара чир йоккхуш, ткъа хинца дан хлума дац-кх! Мел хлуьу дийцича а бухьхьа баьлла некъ!

Чу ма деъанехь, гленташ Іаламат ларлуш лело деза аьлла хаам бира, цхьамма-м царна тлехь ловза а, лата а мегар дац, бохуш. Дла ладобгича гленташ кху собранина аьлла, аннаш доха а ца деш, лол тохаран кепара дина хилла, юха коьрта гуллакхана и аннаш меггарг.

— Ма дош дац и! — вуно дегаза элира, плакат длатоха кечъеллачу Лушас. — Доллу хлума а цкъачунна деца! Вай баккъалла а маца дехар ду теша?

— Толам баьккхичхьана, — эсала элира Климкина. — И зама гена а яц. — Юха бен байна котам санна воьхна лаьттачу Гладковгахьа а вирзина. — ХІан, Иван Дмитриевич, хинца хьуна а бу лакхенгахь бан болх: Лушина ахьа гю дича и декъаза плакат длатухур яра ашшимма. Реза хилла схьакхоссавелира шен гларглюлийн когашца Іилманча. — ХІета, кхуза когаш клел хьийзачул, — забар йира Лушас, ахьа и глант деача со цу те а яьлла, важа маьлг ахьа а латош, хлоккхуза президиуман стоьлана лакхахь дІанисийр яра вайшимма хІара. Дийлаза Іа ца делира бераш, «когаш клел хьийзарг» корта шеха цхьа жимма агІор а боккхуш, Лушегахьа охьа а талийна, чхьаьвриге хьоъжу нІаьна санна дІахІоьттича.

Маьрклажан бода кьовлабеллера белхий длабосьча.

— Подхозе яха яхьяр яц — со кху чохь Гийр ю, — Шурас аьлча, ша а дера соцур ю кхузахь, бохуш тлетай-ра Луша а. Ийна а, адамаш дезаш а яра Луша, амма да-гара дуьйцуш хIара цхьа Шура бен яцара цуьнан. Цун-дела чIогIа сакъерделла хьавзира иза: тIе а къадийна, аьчган яй чохь хи дохдира.

— Охьайилла хIонц! — аьлла, тужуркин киснара, дечиг санна, бакъабеллачу чIеран цIомалг стоьла тIе кхоьссира Лушас. Шурас баьпкан чкъуьйриг яьккхира схьа.

— Мецо ду вайшиннен пхьор, — аьлла, доккха са-даьккхира Лушас, — эхI, цкъа, мукъана а юзахьара, кхин дIа а некъ бийр бара, Шура!

Логах хьаккхал а яцара жимчу, ондачу, сарралц къа-хьегначу цу шиннан, стоьла тIехь Iохкурш.

Пенаш Iовдадалийтархьама пеш ягош Iен дагахь га-ли дуьззина джусан а яхьаш, чувогIучу бригадирана хе-зира Лушас аьлларг. Дог Iавьжира цу шиннах, къаьст-тина Лушех къахеташ.

— Шуьшиь хIун деш ю кху чохь? — аьлла, хIинцца пешана улло веачий бен уьш шена ца гинчуха, вистхи-лира Климкин, джусан чуьра гали охьа а дуьллуш. — Ой, чай ма ду шуьшинне-м молуш! Ткъа со хIинцца гай сатталц хIума а йиъна, чай мер долуш вара-кх! — аьл-ла, киснара аьчган куршка схьа а яьккхина дIакховдий-ра. Тховса баа эцна куртан ши межарг «дегазаллийца» стоьла тIе а кхоьссира цо. — Доккха хIума ду-кх, цу ба-зарахь пайда мел йоцург юхкий-ца казахаша: хIорш хIун аьлла юур ю!?

— Ма ала! — эькхийтира дагахь хIума доцчу Лу-шас: — И хьаха бу сов мерза а, аьхна а кхача!

— Белахь, шайна баа — дIакхосса-х ца тарлой!

Чай мелла девлча, дIаваха дагахь хьалагIаьттира Климкин. Шена вон деача а, дика хетар хилча а брига-дирана тIе йодура Луша, цунах бIобулуш, гергара хеташ. Цундела тховса а ца лиира цунна и дIавоьдийла. Хала сецо ца вийзира иза-м. ТIаккха Шурас, шаьш 1917-чу шарахь лелийнарш дийцахьара аьлла хьовзийра Клим-кин: — Лушас хьо дукха майра лелла ма бахара, — аьл-ла.

Цунах там хиллачу Климкина ша хастор ца дезаш доьхна-а жоп делира:

— ДІа бира-кх, наха ма барра.

— Дийцахъа, дийцахъа, — дехар дира шиммо а. ТІаккха гІант пешехъа а оъзна, кхе джусанан курс а тиллина, ладегІа охъахиира ши доттагІ, вовшийн мара а хъаърчина.

Юъханца эхъ хеташ ийзалуш дора къамел Климкина.

— Шуна ма хаъара, — бохуш, долнійра цо, — цу ша-рахъ ткъей пховалгІачу октябрехъ буса Ленина, Смольне а кхаъчча, урхалла шен кара дІаййцира.

— Хаъара тхуна иза-м, — юкъаиккхира собаре йоцу Шура. — «Аврорин» хъокъехъ...

Реза воцуш хъаъжира Климкин Шурега. Делахъ а, Луша бери санна балдаш юккъера кІай цергаш гойтуш, леррина ладоьгІуш хиларна, кхин хІумма а ца олуш, дІадехъира къамел Климкина.

...ХІетахъ цкъачунна Правительство, бохуш, коьртехъ Керенский а волуш цхъа гІера яра. Уъш цу буса «Іаьнан ГІап» бохучохъ левчкъинера, деца хъуна... Царна хІун дийр ду ца хууш, холчохъ дара тхо, ...аьлча а Ленин. ДІавоьллачу цо къахъоьгучаьрга орцах кхайкхира. ТІаккха дерриг, деца хъуна, дуьне гІаьттира... къинхъегамхойн дуьне. Кронштадтера хІордахой кхира шайн кеманашца. Ткъа Балтийски хІордан морякашший! Уъш турпалш бу-кхи! Пхи эзар сов веара. Цу заман чохъ и ницкъ бара, хъуна.

Цкъа сов кІеда-мерза дийцира цаьрца Ильича, эрна къинхъегамхойн мела цІий Іено дагана ца дезарна. Цу, шайца наьІалт хилла болчу цкъачунна Правительствон членашца. — «Охъадисса, кхузахъ цкъачунна берш, чекхъ-яьлла шун хан».

Іа ца елира Шура. ВорхІшернийн школа чекхъяьк-хинчу цунна дика хаъара Маяковскийн стихаш.

— Ва, Андрей Потапович, и-х Маяковскийс аьлла шен...

— ДІаялахъа! — доттагІчунна муьшка а еш, човхий-ра иза Лушас. — Цигахъ хилла волчу, тоьпаш йиттина тІом бинчу, шен шина лергана Ленин луйьш хезначу кхунна дика хаъа, я хъуна хаъа! — бохуш, карзахъели-ра Луша.

Лушас оццул шен юьхъ йича, тІех дог дика хиллачу Климкина цхъаьна а хъесапе а ца лерира Шурин кхос-сар. Баккъал аьлча хазахо а хийтира. Шура-м шингге

а дла а хъаѣжна, дагахъ, «хІа-а» аѣлла, лечкѣина ела-
къеѣжира. ТІаккха, хІетта, тарделла хир ду суна, — аѣл-
ла къера а хилла, кхин дла дийцахъара бохуш, хъаста-
елира.

— ...Кхин дла, бохий аша... Дика ду. Правительст-
вехъ болчара, лере ца охъура Ленина шайга дуьй-
цург.

Ткъа минот елира... шек бацара йовссарш... ТІаккха
омра делира Іаѣнан ГІоѣпана тІелата! — аѣлла. Со хІе-
тахъ «Аврора» кемана тІехъ моряк вара... Вара дера... —
Доккха садаѣккхира Климкина. Цкъа-шозза кІур туьй-
хира. — ЭхІ-хІаѣ! Ма кема а дара и! Цул дика крейсер
хетарехъ, хилла а дац!

Юха аз а лахдина: — Ремонте далийна дара тхан и
цига... ХІан, ца дуьйцура вай дІадаѣлларш... — элира цо
гІийла.

— Са ма гатде... вай-м хаза дехар дай, — эсала эли-
ра, цунах баккъалла а къахетачу Лушас. Цуьнга дІаѣ-
хъаѣжначу Климкинна хаза гира жимчу зудчун юхъ,
хъестарца хъоѣжу бІаѣргаш а. Мелла а синтем хилира
Андрей Потаповичан дагана. «Хъанна хаѣа, хъанна
хаѣа?» — бохура даго.

— ТІаккха? — юкъаелира синтем боцу Шура. —
ХІун дира аша?

Набарх самаваѣлча санна элира Климкина:

— Охий? Оха тхешан «Аврори» тІера юхъ йолийра
цу тІамехъ, йоккха топ а тоьхна. ЭхІ, и дара кхоссар!
Ткъес тоьхча санна инзаре гІара елира. Тхуна тІаѣххѣ
Петропавловски гІепо а — гІарраст! — аѣлла, Іаѣржа
къемат хІоттийра. Циггахъ чекхделира церан хъаѣка-
малла. Диснарг — уьш кхоччуш хорам беш — Балтий-
ски хІордахоша дира.

Климкинан къамел сецча, вовшашка хъаѣжира ши
доттагІ. Церан дегнаша бохура, ма къа а ду, безачу бал-
хах, хъомечу кеманах ваѣллачу цуьнан.

Ехха Іийра цу буса Шурий, Луший ойланаш еш.

— Ма дукха а еза-кх цунна хъо! Ма кІезиг а нисло-
иштта везаш верг хъан дуьхъа шен са а кхоор доцуш! —
аз айдина цІеххъана эккхийтира Шурас. Цо мила вуьй-
цу ца хаьттира Лушас, хІунда, ша а елира и шек. Цкъа
долчунна новкъа а деара — хІинццалц йолу юкъаметтиг
йохар ца лууш. ТІаккха а — ма доккха ирс ду даиманна
а иштаниг хъан гІортор хилча, тешаме а, гуттаренна а.

Жима-м вац и, я хаза а вац. Амма вуьззина стаг ву. Ткъа... ирча а дера вац. Кхин хIума ца хилча цуьнан бIаьргаш. Безаман а, оьздангаллин а, майраллин а хIорд! Эр дацара цхьаммо а стаг воцчу стаге, муьйлуш лелачуьнга хIунда яхна хьо. Дадина а ма хазахетар дара...

IX. ЙОЛАЙО ФОСФОРИТОГОРСК

ТIаьхьа Васса а хIоттийна, Клавдия Ивановна, селхана ЛушаргIара кечдинчу цIа чу яьлча, и тIанкъаьлла адамех дуьзна дара.

НеIарехь сецира и шиь. Дог даьттIера аптекан заведуюшин. Тахана са хилчхьана дуьйна, охьахаа меттиг ца йолуш, дукха йорт йиттинера цо.

— ХIинца латта деза вайшиннен тромбаш¹ а хилла, — бохуш, цхьа «бу-бу» дора Клавдия Ивановна.

Эцца уьйтIа еанчу кира лелочу машинан гIовгIа елира. Шуьйрра неIарш йиллина, таттабелла зала чу хьаьлхира карьеран белхалой. Уьш балош веана Руслан уллошхула тIехвелира шен було пхьарс Вассинчух хьакха а луш.

— ХIун до ахьа? Йолалохьа царна тIаьххье, юккье ер яра вайшиь! И а бохуш Клавдия Ивановна муьшка яр, дерриг карладаьллачу Вассина ца хааделира.

— Хьоме Клавдия Ивановна, хIоккхуза схьатаIахь, — аз делира. ДIахьаьжча Баев вара и, ша Iачу тIехьарчу могларехь ши стаг тарваллал меттиг а яькхина, аптекан заведующига куьг лестош.

— Гой, хьуна, мел гIиллакх долуш ву и, — Вассега а аьлла, охьахира хIара шиь. Вассина-м шега хIун боху а, ша хIун леладо а хаьарий хьовха?

Белхалой чу баьхкича яьлла гIовгIа теярхьама а, собрани нийсачу хорше ерзорхьама а, председатель йолчу Анна Васильевна, коьртаца уьшар йина Руслан тIе а валийна, цуьнга къамел дар дийхира.

Акаевс куьг ма айьанехь, тапъаьлла дIатийра адамаш. Чолак-таухойн дика сакъерлора шайн куьйгалхочо дечу къамелах. Цуьнан багара долу хIор дош, дегнаш

¹ Тромба — (лобрийн дош) — пхенашца склерозана хуьттутIассаш.

чу дуьжура. Чолхе доцчу цу дешнаша нехан хьашт-де-
заршна жьопаш лора, дог-ойла гIаттайора.

Кху кхеташонехь вистхила дагахь-м вара Акаев. Де-
лахь а тIаьхьо, экспедицехь болх бинчара шайш лелий-
нарг дийцинчул тIаьхьа; инженераций, белхалоший
жамIа динчул тIаьхьа, зил хьаькхна, дан дезачу гIул-
лакхийн перспектива а хIоттош.

Деллахь а шех бIобулуш, тешамечу накъосто дехар
дича, муха йийр яра дуьхьало? Безачу балано дог эший-
на йолу Анна Васильевна яцара иштта дош ала керах
дер долуш.

Къамеле велира Руслан. Дийца хIума долуш вара
иза. Дийнахь, бусий, гIенах, сомаххий яккхийра ойланаш
къежйохуш яра кийрахь. Меттан буьххье долчунна тIе-
ра долира цо къамел. Советан адаман дерриг ирс-да-
хар Даймохк тIамах хьалха баларех дозуш хиларна,
цуьнан хьокъехь бира цкъа боцца хаам.

Газеташ ца доьшуш бацара чуьрнаш. Тамара ша
тоьур яра тIеман шуьйрачу арахь долчух нах кхето. Ам-
ма кхо, Акаевс аьлчий бен доггах баккхий ца бебира
нах, вай тоьле а девлла, фашисташ оьшуш дIабоьлху
бохуш.

ХIинц-хIинца Тегеранехь чекхъяьллачу конференцин
хьокъехь а муха дуьйцул дацара.

— Ткъа хIун сацийна цара? ШолгIачу фронтана
хIун боху?

— Хьалхарчу майхь йоло дош делла...

Юкъанккхира масийтта а:

— Эш-ш, церан дош!! Цунах мила теша!

Председателя, хьала а айъаелла, стоьла тIехь гор-
галин меттана диллина эчиг кераэцча, вела а къежаш,
куьг тесиара Акаевс, битахь уьш бехк буй церан дегнаш
лилхича а, бохучу дагахь. ТIаккха нахехьа а вирзина
элира:

— ХIинца вай тоьле даьлча, дийр ду цара и гIул-
лакх... шайн дуьхьа а. Адамаш шайна ма луьу дийла а
далийтина, куьг айъира Руслана, хIинца коьртаниг дий-
ца воллу ша, бохучу кепара.

Массо а шегяхьа схьавирзича цкъа хьалха, нах цец-
бохуш, хаттар дира цо:

— Массо а хIуманал чIогIа вайна лууш дерг хIун
ду тахана?

— О-ой, толам дера бу! — цхъана багара санна жоп делира.

— ХІай, хІай, — реза хилла корта таІийра Руслана.

Къамелехъ — мел боккху ког толам баккхархъама беш хилар даздеш, пачхъалкхо цу тІехъ дІахъош болу некъ бийцира Акаевс.

— Иштта вай а цу Іалашонна до мел дийриг. Цунна фосфориташ лаха, хІара экспедици а яхийтира...

Архаш Акаевга а елла, паргІат нахана тІехула біаьрг кхарстош йоллур Анна Васильевна.

«Ма дукха а деана адам, ма са а къерало нехан кху совещанех. ТІом болабелчхъана, дуьххъара йина ма ю хІара кху востара. Къаьсттана комсомольцийн къерало». Президиумна куьг аьрро агІор дехачу гІентахъ Іеш ТамаргІеран жІугане, леррина хъаьжира и. «Ов-вай, цу йоІах біаьрг мосазза кхета, сайн декъазниг дагайоГІу суна... Ма тера а ю, я-м ткъа...»

Меллаша корта ластийра Анна Васильевнас, ца ер ша и къаьхъа ойланаш, аьлла.

ХІинца БаевгІарах кхийтира біаьрхъажар.

«ХІорш ма чІогІа вовшахкхетта тховса! Лата кечбелча санна. ХІан-хІа, иштта дарехъ, цІеххъана летар дац вай. Шун герз лелор ду оха — кІелдІашхула толлуш, сакхе ладугІуш. ТІамана — тІом!!! Коьртаниг-м Баев ву, — сацийра дагахъ парторго. — ТІе ма хъаьжжинехъ хуур дара иза-м, мел цІога цо хьийзадахъ а. Мекарлонан хІорд!»

Кест-кеста Вассас а тухура Баевх біаьрг. Юххера гича кхин а безамехъ ма вара иза. Руслан вистхуьлуш, цо дуьйцуцунна реза волчух тера вара и. Корта таІабора Акаевс нийса аьллагунна. Велакъежира вукхо забар йича. Ямарт стаг волчух тера вац иза-м. «Ва нах — цу буса гІалат яьлла теша со? Забар йина хир яра цо», бохуш, ша шен къарйира Вассас.

Амма, кестта оїла юханехъа хъаьвзира, цуьнан. Руслана фосфориташ тІеман гІирсана оьшу аьлларг, мича бахъанина делахъ а ца тайра Баевна. Хъала а гІаьттина (ма куц долуш а ву!) дукха гІиллакхехъ, кІеда-мерзачу азца, дуьхъал велира и:

— Фосфориташ юьртбахаман гІуллакхана бен, кхин хІуманна а пайдехъ йоций хъий хъуна, хьомсара Руслан Оздиевич?

Схъалаца тIам а боцуш, ца дийзира Вассина Баевс тIехъа диллина цхъа хIума а долуш и аларна. «Хила там бу и ТамаргIар ма боххура ямарт доттагI», дагатесира. Хъажал кхо аьллачо, цуьнца тоба дина болуш санна, гIадбахана айъинийца цIогIа а детташ гонах берш! Чохь берш а тIеххъа дегазабевлира.

Гуттар дог дуьйхира нехан подхозан директор вист-хилча (агрономан дешар дешна а ву, бахара, иза Клавдия Ивановнас). Цо шен Илманан мотт а буьйцуш, сецца тадира Баев Жамбота юкъадаьккхинарг. ТIехула тIе Акаевн дош дайанний, Баевс баьхначунна тIе тIуз буьлллуший, чекхдаьккхира:

— Иза хIокху шарахь юьртбахаман хьокъехь партин ЦК-с бинчу сацамо а ма хоуьйту, фосфориташ латта тода, кьонда оьшу, бохург.

Руслан вист а ца хуьлуш лаьттара, шен кхакханан кетаран нуьйда цкъа дIайоккхуш, юха леррина дIайуллуш.

Адамаша, дегазадевлла ца Iаш, цхъацца кхиссарш йора. Нахана новкъа деънарг шаьш ле хIунда до, фосфоритийн мах лакха а боккхуш, бохург дара. КIелдIашхула шен доттагIчуьнга бIаьрг кхарстийра йоьхначу Вассас. И муха хъаьжна хууш, эсала елакъежира Клавдия Ивановна: «Шек ма ялалахь. Дуьне доьхча а харц луьйр вац Акаев-м. ТIаккха!» — бохуш санна.

Эхь хийтира Вассина.

Ткъа массарна а хьалхара санна, подхозан директоран дешнашна тIе а доьгIна, букарвоьлла, къанвеллачу стага элира, Iаса вон лаьтта а етташ:

— Латта кьонда тов! Вайн жагIа-м со кьонлуш а кьонлур ма бац!

ГIугI аьлла лохха гIовгIа елира зала чохь. Амма наггахь верг бен вела ца велира. Руслане хуьйсура масо а — хаддош жоп лой валахь, бохуш.

Стоьлах букъ а тоьхна дIатевжина ладоьгIуш латтара Акаев. Хъалабаьлла малх букъа тIехъа а болуш хьуна дуьхьал воьгIучун дегI хуьлу нуьро го бича санна. Иштта сегаш гора стоьла тIехь лаьттачу лампин серлонгахь Русланан элдаран, спортсменан дегI а, коьртара яйн чIуг етта семса месаш а.

«Стийнан ойланаш йо теша хьомечо?» — хетара Вассина.

«Хаза а хезий, хьовха, дуьйцург, ен яппарш а? — да-

га тосура Акаевн деган гергарчарна. — Юьхь!аьржачу х!юьттина лаятта теша?»

Акаев-м х!ара г!овг!а теяллалц, нахе парг!ат ойлана-наш йойтуш вара. Ойланаш цо ша кхечуьнан йора: «Таханлерачу доккхачу дийнахь сан хьоме чолак-таухой шайн йол-йоцу т!елхигаш т!е а озийна милла бала кхузахь !еш, ца еана-кх Мариана. Ца кхочу цунна х!уманна а бала. Ма цхьаьна ца йог!у тхойшиннен дог-ойла. Ца йог!у, дера!»

Т!аккха меттахвелира.

Хьалхарчу мог!аршкахь !еш болчу нахана т!е а х!юьттина, ондда дош кхоьссира Акаевс:

— Советски адамашка вайнчул вон латта та а лур ду, кьон а лур ду, шеко йоцуш! — аьлла. Т!аккха цхьа жимма !ийна-а т!етуьйхира. — Амма сайх тешар доьху аса... хоалда шуна т!еман г!ирсана а фосфориташ билгал оьшийла!

Вовшашка а хьоьжуш кортош т!е!абора наха. Хаьара Акаевс т!еман инженеран болх бинийла а, цхьаь хууш бен ца дуьйцийла а.

Церан дегнаша ма лобххура, жам!а дира Акаевс:

— Сецца ду вай чолак-таухоша жигара дакъа лоцуш хилар, накьостий, толам баккхархьама, амма... — Кхин д!а вистхила ца вуьтуш, самукъане г!овг!а яккхира сапарг!атдаьллачу адамаша. Екхаеллера яххьаш. Г!овг!а лаг! а ялийтина, чекхдаьккхира къамел Руслана: — Амма фосфориташ йохуш и нуьцкъала болх бан вайн хьуьнар кхача деза. Белхалой а бузо беза юьртбахам ойуш.

Дукха хенахь дуьйна вистхила луучу Амангельдин тидам хилира председателан. Делахь а х!инций бен дош дала меттиг-м ца елира.

Оьрсийн мотт баккъал а нийса ца бийцахь а дика кхетабора нах Амангельдис. Цуьнан дош кегийрхой боцчушна юккъехь а лелара. И вистхила дагахь хьалаг!аьттича, массо а сема ладобг!уш севцира. Акаевс дийцна-нарш къобал а деш, хадош элира цо:

— Амма вайн кьен, цу аксакало ма баххара, жаг!а-латта фосфориташа а тадийр дац хенахь. Цундела, сан хьекъалехь, дерриг дитина а, хьелийн г!уллакх ду хьалхадаккха дезаш кху Казахстанехь.

Т!етайра адамаш.

— Хьостаг!а цу сацаман хьокъехь ахьа тхобга дий-

цинарг хъаха ма ца до цхьаммо а? — бохуш, хичаш йора Вассас доттагIачунна.

Иштта дукха адам гулделлачохъ, йистхила ца хIуттура дукха луьйш йолу Клавдия Ивановна. Цу еха ма яхарша тромбаша «э-э» а, «ме» а оьккхуьйтуш, къамел шера къеначу шегIа ца дайтарна кхоьрура. Делахъ а ца олуш муха Iийр ю?

Халла шен энаша лаьцна дегI хъала а саттийна, мотт тийсалуж, такхийра цо къамел. Тахана-кхана ма дац нехан даа хIума, бохучунна тIера.

— Вай... чIогIа тIелаца дезаш партин ЦК-н сацамна тIехъ... э-э...

Хи чу буха йоьдуш санна, йоьхна дIасахъаьжира йоккханиг, орца деха санна. Бага гIаттийра, халла «ме-э» делира, чехка, чехка ваьшта ялийра, «ов-вай, ма кхаьрда хир бу сох» — дага а тосуш.

Ван-м вацара схьагуш болчех цхъа а кхаьрдаш. Реза хилла корта тIеIабора Анна Васильевнас. Шел хъалха бIаьргаш боьлуш, Руслан а вара бовхачу безамца кхуьнга хьоьжуш. ЛушагIар а бохкура дог ира хIиттош.

— ХIаь, хIаь, нийса йогIу, — бохуш, Васса а йоллурIа гIо доккхуш. Хи буха воьдучунна схьакховдочу куьйгаша санна, хъалхаяьккхира Клавдия Ивановна езачара юьхъ Iаьржачу хIоттарх.

— ...Буькьачу тIамна юккье яьллачу пачхьалкхе сагIа а ца доьхуш, шаьш бе оьшучунна гIайгIа... БIаьрг тоха гонах... талла, лаха, — бохург дара со ала лууш ерг, — аьлла, беза мохъ тIерабаьлча санна, паргIат са а даьккхина, охъалахъелира Клавдия Ивановна.

— Цул нийса хIума аьлла а дац кху чохъ! — бохуш, Егор Акимовичан мохъ белира доггах. Ткъа массо а шегIа схьавирзича, шеквоцуш шен кIайелла йогIу цIечу мажана куьг хьоькхуш, лаьтташ вара воккханиг..

— ХIаь, хIаь, хIинца охъахаа, дада, — аьлла, и ле воьлча соьур воцийла хууш, кхераеллачу Лушас шегIа аьлча, лерг дIа а ца уьйхьира хехочо:

— Черий... делоран гIуллакх нийсачу хорша тIе даккха ма деза. Тхан Бейли-Кулернаш...

— Ма бакъ ву хьо, Егор Акимович! — хадийра цуьнан къамел Акаевс.

— Э-э, — гIехъ дегабаам бина хъаланккхира Амангельдин ненда Божей. — Белхан стаг вузур ма вац хъан башхачу чIерех. Белхан стагана жижиг оьшу...

— Дера мерза ма дара хьостагIа кхо деана архаран жижиг,— тадира карьерерчу белхалочо. — Клезиго дара-кх. Вайн кицано ма баххара «Худар дика ду, амма кад жима бу».

Кхахь-кхахь, аьлла дийладелира адамаш. Амма цу сохьта тийра, Анна Васильевна цхьаь ала йоллий а хиъна.

— Хьо а бакъ лоя, ва Окши-ата¹, делахь...

— Хала хIума ма дац аса шуьга бохург, — сихвелера таллархо. — Таллархойн союз вавшахтохаррий, тоьпан молха даларрий...

— Уьш-м дан а дац хала,— тохара хударан кад бийцинарг велира юха а юкъя. — Мацца а цкъа хиндолчуьнга вай ладегIа доьлча гена дIадахлур дац. «Стиглара гIаргIурел, керара цIир-цIир хьоза тоьла-кх!»

— Хьо а бакъ лоя! — гIеххьа вела а кьежаш вистхилира Акаев. — Аккуле вахийтина накъост Кочкин ву и гIуллакх а гIе диллина, — элира цо. ТIаккха цхьаболчарна и ца вевзий теша аьлла хеташ тIетуьйхира: — Вайн хьомечу аптекан заведующин цIийнда вуьйцу аса, аннаший, цементтий ян вахана волу.

Лов аьлла кийра цIе елира Вассин, и цIа веача шен яха меттиг йоцу дела. Амма тховса сакъердаларна, дикане дог дохура. ХIетале цаI дийр ду, аьлла дагана синтем а баьккхина юха а Русланна тIе буьйгIира бIаьргаш. Йоккхаеш тергалдора цо шех ваьллачо мел бокху ког а, олу дош а.

«Ма пусар а до цуьнан, ма дукха а веза и нахана», — бохура даго. Тохарлерчул дукха шена а везаш карийра Вассина иза. Хьалхачул хаза а вара и кхунна гергахь, вочу ваьллашехьа. Руслан хазвеш — хьалха иштта кьегина гуш хилла доцу, халкъана дика хиларрий, оздангаллий, дог майраллий яра.

Кху кхеташонан Iалашо экспедицехь лелийнчех нах кхиор яра. Цундела — некъ баккха Акаевга цхьа-шиъ дош а алийтина, профессоре доклад яйта дагахь яра председатель. Делахь а хIумма а новкъа ца деара цунна къамелаш дахдаларрий, кIорге довларрий. Дикахо а ду-кх, шовкъа тIе гIур ма ю церан, бохуш Iадда ладобгIуш Iара Анна Васильевна.

¹ Окши-ата (казах. дош) — иччархойн да.

— ХІан, хІинца гІеххъа хир ду, ахъа доклад йича, — аьлла профессоре а олуш картехъа куьг теси́ра цо.

Хьурмате а, хьекъале а шена хеташ волчу Руслана дийца даьккхинчунна тІера дІайолийра профессора Яковлевс доклад.

— Э-эхІ, ма дика болх бина аша, хІара карта диллина, — бохуш, керарчу сераца шаьш бина некъ гайта вуьйлира иза.

Масийтта тайпа маьІданаш карийна хилла кху экспедицина, профессора дийцарехъ. Делахъ а уггар мехала фосфорита́ш лору́ра цо а, кху халчу муьрехъ къаьсттина чо́гІа оьшуш хиларна.

— Дукха а юьйцу аш и фосфорита́ш, — юкъаиккхира цхъа къона, тІаьхьо веана белхало. — Ткъа ган йиш яц уьш, дакъаза йовларш!

Вохна дІасахъаьжира профессор белш саттийна — уьш массарна а евзаш хила хъакъ ду моьттура-кхи цунна. ХІинца хІун дан деза? Цхъадика, базарахъ шен товар чуьра тІоьрми́гаш охъа а дехкина, мах лакхабаллалц Іеш во́лу махлелорхо санна шен рю́кзакашний, тІоьрми́гашиний тІе во́гІа а велла воллуш вара сонехъ Иван Дмитриевич Гладков. ХІинца тІе а веана, цхъа тІоьрми́г а бегийна, охъахарцийра цо фосфоритийн гІорзолга́ш ерриг президиу́ман стол дІа а лоцуш.

— О-ой, яьлла лелаш йолу универмаг яц и!? — беламе ваьккхира цхъаммо Іилманча.

Бийлабелира нах.

Акаевс пІелг ластийна, Гладков тІе а валлийна, бехк баьккхира:

— Суна-м хьо и уникамаш кхоош лелий хаьа хаа-м. Делахъ а иштта лелла вер вуй хьо? — Юха вела а къежна. — Боьрша вац хьо — уьш чу яхка цхъа цІаьлг хІунда ца йоккху ахъа! — аьлла, дІавахийтира шен хІонсашна тІе.

ГІорзолга́ш дІайийкъира. Шен кера еанарг, цкъа ловза а йина, юха церг туьйхира Лушас.

— Ма йохае хъайн нисъелла цергаш, — аьлла, шен багара яхкаелла аьхкаш гуча а яьхна, забар йира профессора, — иштта хир ю хъайнаш а кхоа ца яхъ!

— Ойн, дала ма дохьийла! — аьлла, елаелира Луша шен хаза цергаш йоьтуш.

И йистхилча маршо а яьлла, кегий нах сурт даккха

санна, цунна тIе бIаьргаш боьгIна хьаьжжинчохь бисп-
ра. Бехк а бацара церан-м. Леррина кечьеллера кьона
жеро. Цхьа хаза гIеххьачу барамехь исхарийн Iаьржа
кортали дара цуьнан даккхийчу цIечу зезагаша кьарз-
дина. Иза кхоош дара Лушин. Синкьераме, я тховса-
лерниг санна йолчу метте йоьдуш бен бакъахьа агIор а
ца доккхуш, лелош. Бос богуш, Iаьржа даккхий коканаш
санна долу бIаьргаш кьегаш йолчу Лушигахь Iаламат
товш а дара и.

Профессоро-м шен доклад дIайора.

— Фосфориташ йолу чкьор кIорга а хилла, шеца и
маьIданаш эвсара а йолуш...

— Булки юккъехь кишмиш санна, — юкъаиккхира
Тамара.

— ХIаь, — аьлла, йол юьхьIаьржачу а хIоттош, кор-
та тIаййра Яковлевс, — амма ...и «булка» жима хил-
ла-кх! — аьлла, гIийла велаькьежира и.

— И хIун ду! И муха тарло ткъа? — ца кхетара нах.
Дегаза а бара, оццул хестийна, дага а йохийтина фосфо-
риташ багара йохуш санна хетта.

— Ца хаьа... тхан кIорггера талла ницкъ бацара...
Делахь а, схьахетарехь, иза маьIданийн дегIан цIога
дарий теша аьлла шек ву со...

— ЦIога хуьлу архаран? — аьлла, сила-а долчу ада-
мана юккъехула, ю санна чекх а ваьлла, партъаьлла
дIахIоьттира профессорна улле векъна воккха стаг Бо-
жей. Озийна профессоран карара сара схьа а баьккхи-
на, картин суртана тIехула сизаш хьекха волавелира
иза, ангали санна, шера хьаькхна поппар а бохош.

Берриш, бохург санна, цо лелочух ца кхеташ, амма
сакьераделла хьала а айабелла хьоьжура карти тIе.

Оьрсийн а, казахийн а дешнаш иэдеш и ала гIертарг
карта нийса диллина ца хилар дара. Чолак-Тау цу мет-
техь архаран сеттина букъ саина бу, бохура иччархоcho.
Цундела аьллий цунах-м чолакх¹.

— Ткъа шун кера беанарг тIехьара ког хилла, —
аьлла, чекхдаьккхира Божейс.

Цкъа долчунна юьхьIаьржачу хIоьттира профессор,
стохка мила ву а ца хуучо диллинчу картех тешна, ша
экспедици йигарна. «ХIинца хаьа суна, Лия, со кьанвел-
лий», — элира цо дагахь шена езаш хиллачуьнга, бехкала

¹ Чолакх — (казах. дош). Гома бохург ду.

а вахана. Тіаккха долчунна, дика а хийтира — бакъ хила а тарло хІара мохк а, массо а тача а шен кераюкъ санна девзаш волчу, Божейс бохург, аьлла.

Нахана хІун хета теша кхунах, аьлла, дІаса бІаьрг кхарстийра йоьхначу Вассас, Ларамаза Баевх кхийтира бІаьрг. «Вай! и мукъана вуй теша н?» — аьлла, Іадийча санна йисира зуда. Цуьнан хийцавалар! Уозаелла, прча-чу, оьгІазлонийн чІичкъашка яхана юьхъ, аьлча а экханан муцІар! Дарделлачу, лаца кечделлачу жІаьлин хуьлу иштта тІеяьхкина кІомсарш! Ткъа балдаш! Жима шилаьхъа бац уьш: сетташ, керчаш, шаьш мичхъара катухур ду ца хууш!

Ма новкъа деана цунна профессора аьлларг! Я картина тІехула ду теша?

Президнуме хъаьжира Васса кху дар-дацарна хІун до теша Анна Васильевнас, аьлла. И-м, гажа а гежна, мелхо а БаевгІар тергал беш яра. Бакъду, бІаьрган негІар тухучу сохътана бен дацара иза-м. Цул тІаьхъа, шек йоцчуха, нахе кханналца перерыв йича хІун дара теша, бохург, хъадира председателя. Профессор а тІетайра, амма, ша тешна ву, элира цо Чолак-Таухъ Іаламат дукха хонцаш хиларх а, Магнитогорск санна гІа...

Цуьнан багара и доллушехъ, тохара дуьйна а, даьндарг хилла, хыйзаш, сакъерадаларна меттахъ ца Іалуш йолчу Тамарас хъала а иккхина, куьг ойуш зевне мохъ туьйхира:

— ...Фосфоритогорск гІала! — аьлла.

Самукъане йоккха гІовгІа елира. Хъалаэккха аьтто баьлларг хъалакхоссалора, ткъа гуттар готтехъ болчара, шаьш Іаччихъ мадар йора, гІоддах мохъ а бетташ:

— Бакъ лов! Фосфоритогорск! Нийса ду! Дуррус!

ГІугІ аьлла и дур, гІовгІа, куьйгаш лестор, тІараш деттар кегийрхошкара баккхийчаьрга делира.

Наха лоруш, сий деш йолчу къеначу Клавдия Ивановнас, мохъ хъаькхира, тІараш диттина ца Іаш, асар сов даларна, когаш а беттара.

— Уой, бай, Клавда, сан цІенчу маьхъсешна тІе а ца гІерташ, цІенкъана беттахъара ахъа хъайн эткаш тІера когаш! — гІоддах ела а луш элира Амангельдин нанас Іайшас. — Сан даго ма лохху цементах йича санна бутто хир ма яра цІенкъа!

ТІамой, мацаллой, массо а тайпана эшамаший гІел-

бинчу белхалойн яххаш серлаевлира. Кіезигчу заман-
на делахъ а синош парглатдевлира.

Маъхъарий девлира:

— Декъала хуълда Фосфоритогорск! — бохуш.

Цуьнца цхъаьна, тлеттла стамлуш гимн элира:

Хъалаглатта, хъайна сардам боьल्लीна,
Мисканийн, бацаройн дуьне!
Вайн хъекъал кхехка хъере хилла
Лакха кийчча лечу тламе!

Х. МОСТАГИ ХЪУЛАМЕХЪ

ЙоьбІаьрг санна хъурмат деш бара Клавдия Ива-
новнас шена халла нисбелла кило хиллал кира. Стомара
хІорш бехачу баракехъ дассаделла ца аптекана дели-
ра. Иза «чехка, чехка» кира тоьхна кеч а дира.

ХІинца неІарехъ хІоттийнчу дехачу гІента а хиина
Іеш яра аптекан заведующи а, уборщица а, шаьш кеч-
йинчу чоьнах сакъералуш. Дуккха а бара кхин а бан
белхаш, иштта аьлча — молханаш чуьра шишанаш, бан-
канаш яра шкапа чу нисъяза. Делахъ а иза самукъане
гІуллакх дара.

Амма заведующина ма хеттара, атта а ца хиллера
уьш дІанисда. Гено яхъча — къанвеллачун цергийн кев-
наш хилла лаьттира и банканаш, шишанаш. Ул-улло
хІиттийча, еса терхи юьсура.

Юх-юха таеш, тІаьххъара говза хІума дага деара
цунна. Шкапан шинна терхи тІе хила ма йоггІура поряд-
кехъ уьш дІа а нисдина, лакхарниг — дуьхъал киса а
оьल्लीна, йитар. Хъал ца хуучунна, уггар деза молханаш
цу тІехъ ду моьттур дара.

Делахъ а, дависарг, цхъа «ахІ» доцуш ца хили гІул-
лакх. Лакхарчунна дуьхъал киса олла ницкъ ма ца кхо-
чура кху шиннен. Кхочур бара шкап сел лекха ца ййти-
нехъара. Дог къоначу заведующис кханенан ойла йора.
ГІараяьлла хин йолчу Чолак-Таухъ, аптекехъ а эвсарал-
ла хила там ма бара молханийн а.

Шкапана улло а еана, лакха хъала а хьобжуш ойла
йора Клавдия Ивановнас, шеха «бу-бу» а деш.

ГІента-м хала ер яцара со: цхъана кувйга хІара стол
лоцур яра, вукхуьнца шкапах тасалур яра. ТІаккха!?
Амма цу тІера дуьне тІекІел даьлча а айалур дац хІара

тишделла ...утиль, ша шеха кхардаме ела хЮьтттира йоккха стаг. Цеххъана Вассех блаьрг кхетча, тIак... аьллацохъ йоьхна сецира и.

— Хьо ма кхоьлина? Аса и Йовдал бегаш барх, хIум-ма а дага ма даийталахъ, хьомениг... Собарде ахъа цкъа, дохдалийта хIара дуьне — малхехъ кхарза а елла вайшиъ пхийттара яьлча санна хир ю хьуна...

— Ледара гЮьнча хили со-х, — толкха а юьйлуш. халла делира Вассин багара, — хьуна...

— ...Суна хьо йоцург цхъа а ца оьшу, — даггара эли-ра Клавдия Ивановнас. Шен хьалха хиллачу кьона а, ницкъ болуш а йолчу Лушица дуккха а хала дара цунна. ХIунда аьлча, Лушица юьстича, дуккха а кьена а, гIорсиз а, кIелйнсна пекъар а хетара Клавдия Ивановнина ша. Лушас мин-минотехъ бохург санна, дог эшош кхийсарш йора: Iадда Iехъ, хай Iехъ! Хьоьга дало иза? — олуш. Лушас-м къа хеташ, йоккханиг кхоош дуьйцура, ткъа Клавдия Ивановнина шена а ша хIуманна а ца мегарг хеталора.

Вассица кхечу экъана тIе доьрзура гIуллакх — хIара цул могуш а, доьналла долуш а, ницкъ болуш а хиларна. Са а кьералора цуьнан Вассица. КIезиг дешна елахъ а дог-ойланна Клавдия Ивановнин магIара яра и. Даймакхана муьтIахъ, халкъан ирсана шайн синош дIа-лур долуш яра ший а.

Экспедици цIа еача йинчу совещани яхчхъана дуьйна-м мукъа яьл-яьллачхула буса наб йоцуш цхъаъ дара цу шиннен дуьйцуш, Чолак-Тау денъяр. Бакъду ерриг Союзан а йора чот-м. Къийсам болура кест-кеста. Вассина, хIораммо а цхъацца метр мукъана а, латта леладахъара, йоккха гIоле хир йолуш санна хетара нахана. Ткъа жимцохъ дуьйна а ерриг Росси пачхьалкхана гIай-гIа-бала а болуш, сийлахъ турпалчу Ленинан куьйгаллийца даккхийра коьрта гIуллакхаш дан Iеминчу хьалхалерачу коммунисткина Вассас юкъадаьккхинарг берийн ловзар хетара.

— Цу тIе, — олий чекхдоккхура къамел Клавдия Ивановнас, — Акаевс ма баххара, уггар хьалха йоккха арык ца йиллича, дош хир дац!

Кху сохъта-м цу шиннен коьрта гIайгIа ерг хьалатаса дезаш долу киса дара.

— ХIинццехъ чу адамаш а хьаьлхина, гуча ер ю вай-

шиъ — баккъал юъхъІаържо хуълчуха хыйзара Клавдия Ивановна. — Хийрчех а воцуш цхъа Гладков санна верг мукъана вагІахъара, — аьлла, забар а йира.

Елакъежира Васса и ургІал дагавеача: «Цо-м, хъан киса, эшахъ тховх а тосур ма дара»!

— Ой, цхъаъ-м vogly! — аьлла, когийн тата а хааделла, неІарехъа йирзира ший а. Парторг — Анна Васильевна хиллера иза-м.

Ца еанчул тІаьхъа кхин а азъелла, вочу яьллера и. Амма цхъанге а балана баттабелла кийра бассор болуш яцара и къонаха стаг. Тахана а иза политкружокан хьокъехъ еана хиллера.

Ша экспедиција дІаяхале дуьйна а тІедиллинера цо Акаевна а, хІокху Клавдия Ивановнина а кружокаш яхкар, КПСС-н историн учебникаш йоццушихъ. Ларор дуй хаъара ший а. Ткъа тахана нисъелла цунна цхъаъ. Иза а яхъаш цхъацца гайтамаш бала еана хилла и. Клавдия Ивановна керла аптека йилларна декъал а йина, политкружокан хьокъехъ цхъацца хеттарш а дина, меллаша араелира и. Ткъа хІара ши нана ехха Іийра цу декъазчун ойла еш.

ШозлагІчу дийнахъ дикка хазахетар хилира Вассина. МаьркІажан бода буллуш, шайн чохъ Іеш яра аптекан заведующи а, уборщица а. Сингаттаме дара чохъ. Мехкдаьтта кхоош къуьда а ца латабора. Милла а, мацалла а йиш йоьхна, вовшихъхьерчаш Іеш яра ший а гІийла ойланаш еш.

ЦІехъана неІ йиллина Седин пхъарс лаьцна Мариа-на елира чу.

Хоршин чарп еача санна, йисира Васса дагахъ доцуш, юххера гаре сатесна йоІ шена гича. Тентиг а яьлла, Клавдия Ивановнас «чиркх латабехъа» боху ца хезаш лаьттира Васса, йоьІан гІаларте хьоьжуш, дагахъ тийжаш: «Вай, со яла хъан, ма оза а ю! Ма беса а ю! Могаш мукъана а юй теша иза?» — бохуш. Схъаэккха санна лазаделира ненан дог. «Декъаза бер хили-кх хьо, сан са! Ма дош дацара — къевллина мара а йоьллина, хьо хъаста йиш ца хилча, озачу бишкашна а, бесачу беснешна а уьш цІийялалц, барташ дохуш!» Клавдия Ивановна шена ма гиннехъ, Марианин карара шен куьг озийна схъа а доккхуш, езарца цІогІа тоьхна цунах хъаьрчира Седа: Баба Қлава, баба Қлава, — бохуш. ЙоІ мара а йоьллина, къахетарца цо и хъастарх, хиира

Вассина, Клавдия Ивановна а реза йоций, Седа сел во-
ча яларна.

Чуьра банкана, шишана, схьадаьхна лаьттачу яш-
ки чохь цхьацца пайда боцу кехата, кегий деса гIута-
кхаш диснера. Йоьлан самукьадаккха и яьшкина тIе
йигнера уггар хьалха Клавдия Ивановнас. ТIаккха Ма-
рианна тIе йирзира — хIинца хьан гIуллакх а дийр ду
вай, ала санна.

Марианас шен лозу корта а, дог а далхийра фельд-
шере.

— ХьастагIа ахьа деллачу ландыш-молхано дикка
гIоле йинера суна, — бохуш, кьамел долиьра кьоначу
зудчо, — ткьа хIокху деношкахь юха а...

ХIинца бен ца бира тIаламца Вассас шен эмгар
хийца яларан буьззина тидам. Кхо шо хьалха, Русланна
и дага йоьхначу хенахь ша ма дарра ниIмат дара иза.
Ткьа тахана берийн санна ховха, богуш хилла бос, гIуро
човхайо хелиг санна, дIабехьна. Юьхь тIера чкьор де-
кьа, мокха... Бехк ца хиллера цо юх-юха басарш хье-
кхарх. БIаьргийн гонаш Iаржделлера. Тохарлера ле-
пар аьттехьа а дацара цаьрца.

Цхьана хIуманна сабIарзделла а яра иза, стенна
елахь а. Ойла акхаяьлла дIасахьоьжура, кест-кеста
кьайлах коре бIаьрг тухура. Клавдия Ивановнас цамга-
ран хьокъехь ден хеттарш а ца хезара жимчу зудчунна.
Белш саттийна, Вассехьа йирзира фельдшер:

— Васса, хьомениг, Седа а эций дехьа чу гIохь цхьа-
на минотана, — цо аьлча, ловзуш йолу йоI, керара гIу-
такх охьа а кхуссуш, едда Клавдия Ивановнина тIе а
еана, мараиккхир!

— Со-м гIур яц цу ирчачу бабица, — елхаран узам
а беш, элира цо кIелдIашхула яьшкина юххехь лаьтта-
чу Вассига бIагIор а хьоьжуш.

— Т-ш, т-ш-ш, — шабарца аьлла, шена тIеуьйзира
йоьхначу Клавдия Ивановнас йоI.

— И-м диканиг яй, цунна-м хьо дукха езий, — бо-
хуш, хьоьстура цо Седа, юх-юха жимчу коьртана шен
декъа куьг а хьоькхуш.

Iарбийн тувьранна тIехь ду-кх чIогIа догIа тоьхна
хиларх, «сезам» боху дош хьан багара доллушехь неI
еллалуш. Цу «еза» бохучу дашо, коча Iамийна йоцчу Се-
дин дог цу сохьта деллийтира, дуткъадира.

— Езий-ца? — ела а кьежна Вассига дIахьаьжира

йол. Юха а ша гуттар дагахь кхаьбнарг эккхийтира: — делахь цо суна тайниг а йийр ю!?

— Йийр ю, йийр ю, — ткъа дагахь «хъуна эшахь сайн са а лур ду», — бохуш, Васса шегахьа йолаелча, кхин дувхьало ца еш цуьнца араелира Седа.

— И мунда мичара яьлла хъуна? — Вассина а хезаш далийтира Марианас цаяшарца шен хаза жима бат а саттош.

И ла ца деллачу Клавдия Ивановнас, баттара яла санна, тлечевхаш бехк баьккхира Акаевн зудчуьнга:

— И дера яьлла тламтлера чевнаш хилла, концлагерехь лазап лайна, ткъа...

Куьг тесира Марианас:

— Дика ду, дика ду... карор яра хъуна-м лалаш ян хлума-м!

Мариана длаяханчул тлаьхьа ши сахьт гергга хан яьккхира Вассас шен йолаца. Тайниг йира вуно атта, вайнехан ледалехь кхо га долчу серигах, тишачу цуьргех коч йира.

Йол дукхе дукха реза яра: — Ма хаза а ю хлара Ванышех тера а йолуш! — бохуш, и ловзош, члелардиг санна екара.

Кхоно Акаев йолана тлаьхьа веача, дукха сакъерделла йолу Седа цла яха ца туьгура. Шен «исбаьхьа» тайниг а ловзош, йийр йолуш яра и шина «бабица». Русланна шена а хетара и ирча тайниг безамехь, берахьлера зама а, вина мохк а дага а беана.

Клавдия Ивановна санна ала мегар долуш, керлачу аптекех лехавеллера Акаев а.

— Хинца-м айхьа дагахь кхаьбначу кхаьчна хьо, — элира цо, вела а кьежаш.

Доккха садаьккхира Клавдия Ивановнас:

— Цла-м даьккхира суна накъост Баевс, делахь...

Русланна шена хаьара ша и цла мел хала нисдира. Баевс хлоттийнарг тоьар дара. Ткъа хинца фельдшерна гергахь ша даьккхинарг хилла-кх и. Амма вуьтур вацара хлара даго вазвала а, Баевн хлумалгаш гучуяха а. «Цхьацца сакхат доцуш мила ву?» — аьлла, шен дагахь глwynча бехказа ваьккхира цо.

Барта хаьттира:

— Хинца хлун хилла!?

— Микроскоп елхьара, дуьненчуьра хлума ца оьшура суна, — ийзалуш элира йоккхачу стага.

— Микроскоп тов? — глоддах велавелира Акаев, кѡаж а воѡдуш, шен чопа санна кѡай цергаш гучу а йохуш. Амма йоккхачу стагана новкѡа деаний хѡѡна, сецира. Бѡаѡштиг тѡе куй а теттина, ойлане велира и. «Кхунна-м хѡинца а тѡом буй а ца хаѡа, микроскоп хѡовха, сирникаш, саба, мехкдаѡтта а доций ца го теша?» Седас олура ишттаниг — стиглара хазо седа баккхакх шена, олий. Ткѡа хѡара бер а дац. «И-м вайший а делча а хѡла йиш яц», бохург цуѡнан меттан буѡххѡех долуш, цѡеххѡана дагадеара: Ва нах, мѡла вара соѡга хѡинца дукха хан йоцуш микроскоп юѡйцуш? Мѡла вара? Ойланашка а ваѡлла, шен дас ма лаццара куѡйга чѡениг а лаѡцна и лаѡтташ, дага тесира Вассина: «Тѡехѡѡлла аѡлла ма хетахѡара цунна Клавдия Ивановна».

Ткѡа Руслан цѡеххѡана векхавелира:

— Собар делахѡ... собар делахѡ... цхѡа тишониг хѡла а мега хѡуна. — Цо дийцарехѡ, цхѡана доттагѡчун трофейни микроскоп хѡллера. Ткѡа цуѡнан зудчо-м тѡе совгѡат лур долуш ю ша бохура и новкѡара дѡайоккхург, делахѡ а... Юха шен кѡамел а хадош, чиѡра жѡмо, тиша книжка схѡа а яѡккхѡина хѡусамнене кховдийра. — Ахѡа микроскоп хѡахийча, хѡара айса хѡуна кечѡинарг дагаеи суна, — бохуш.

— О-ой! — аѡлла, йоккхаерна, схѡахетарехѡ, шен когашна и ѡнаш-буржалш тоѡхна ца хѡллекхѡара цхѡа метр хѡалакхоссалур йолуш хѡллера иза.

— Хѡара ю вайшинна чѡогѡа оѡшург! — аѡлла, Вассига гайтира Клавдия Ивановнас «Микроскопа чухула мостагѡ» цѡе йолу и книжка. Турпал Пастеран хѡокѡехѡ ю хѡара. Тѡаккха!

Акаев хѡинца леррина хѡаѡжѡира Вассега. «Хѡокхунна ма хѡоме хета и техничка»? Амма сѡиха букѡ туѡйхѡира, «ма чам боцуш ю хѡо», аѡлча санна. Бакѡду, бѡаѡргаш кхѡѡлина белакхѡ а, тергал бабеллера цуѡнга. «Цуѡнчух теранаш мѡчхѡа гѡира теша суна, ша тайпа бос болу бѡаѡргаш?» — бохуш, ойла йора Акаевс цѡа вахча а.

Шен книжкин кехаташ хѡѡрцучу фельдшеран ларамза тѡдам хѡѡира Руслан чехка дѡавирзѡича, Вассас шѡна а куѡйга юѡхѡ, хѡулѡеш санна, дѡалацаран. «Шѡна хѡума тохарна кхѡѡруш санна ша-шах лоцу-кх цо и», аѡлла, дог ѡаѡвжѡира Клавдия Ивановнин концлагерь дага а еана.

Васса кѡайлах, ца ѡебаш хѡѡжѡура Руслане. Цо

Клавдия Ивановне хъоме хеташ, лоруш олу дош, эсала пхъарс лаьчна и охъахош хазахетара Вассина. «Дера ву тохарлера кІант — воккхачун хъурмат деш, цуьнан гІо лоцуш, дог оьцуш. Моьттур дац хІинца, хъал ца хуучунна и «кьоъжа човка» йоккха хъаькам а йолуш, иза цунна хъестало?!

Тохарлерниг ву, тохарлерниг. Массо а гІиллакх а, лелар а. Оьздин гІиллакхаш а ду. Клавдия Ивановнас лечкъа а ца деш нускало юха а спирта тІехъ кечдина молханаш дехна аьлча, и муха ду а хууш, юьхъа тІе ши куьг муха хъаькхира? ТІера бала, гІайгІа дІаяккха санна. Тохар санна ирча хІума а ца еза — букъ муха берзийра со гича? — Дог даьтгІа — «Хуур ду-кх хазчу Марианас хъуна цхъа ца терг деш...»

Цул тІаьхъа цхъа ши де даьлча, тиша, вовшахъяьлла микроскоп яхъаш веара Руслан. Барам бан а бацара Клавдия Ивановнина хазахетаран.

— О-ой! — хІинца ма аьтто хир бу суна микробех доллучу зуламех нах кхето! — бохуш, Седас тайниг санна хьоьстуш, куьг хьоькхура цо микроскопана.

Цуьнан даго ма лоьхху сарахьо уллорчу колхозера цхъа казашка еара, гуш бахъана а доцуш, ерриг цергкхел дІайолуш ма лаьтта шен, аьлла.

Реза йоцуш корта ластийра Клавдия Ивановнас.

— Кхана дуьйна ахъа хи чу йоьल्लीна копастий, кхин тайпа хас-стоьмашший ца даахъ, хІара нисъелла цергаш хьовха, коьртара чо а бер бу хъан, диканиг, дІа, — элира цо.

— Уой-бой! — мохъ туьйхира кьоначу казашко, — цунна даний иза!?

Катоьхна коьртах хъарчийна чалба а, йовлакх а озийна схъа а даьккхина шен тилла корта гайтира жимчу зудчо. ДІайоьллачу Клавдия Ивановнас казашкин коьртан чкьурах чич тайпа а яьккхина, микроскопа чухула хъажийтира иза, микробаша ден зулам а дуьйцуш.

ТІаккха тилла лелаш хилла цхъа воккха казах Лушас валийра. Стим баьтІча санна ирча можа бос болуш вара иза. ЯахІума охъу хьер телхина хиллера цуьнан. Ак-кулерчу лоьро яздинчу рецептаца кечдина молханаш дІаделча йолуш йолу фельдшер, мичара Гийр яра хьехарш ца деш:

— Гой, хьуна, ширагим¹, — элира цо цомгушчуьнга, молханаш дла а кхийдош, — хЮрш мийларх хьо талур вац...

— Уой-бой! — аьлла, кхоссавелира казах, — цу дуьненан йистер а ма веара со массара а ахьа тавийр ву а баьхна, ткьа...

— Толур вац, — шениг дуьйцура Клавдия Ивановна, — ахьа юучу хЮманна тлехь раж ца лацахь а, хи чу йобллина копастий, помидорашший, кхин болу хасстоймашший ца баахь а, хЮма гуттар дика ца Юовшахь а...

Яппарш еш тлечевхир а воккха стаг:

— Хлан копаста ца йиича хьан ца вуьту со! — бохуш. Юха дозаллийца: — Тхан хьавах ду шорта душ жижиг, денна еш кульчетай а! Хьайна яа и копаста!

Оьглазвахана, длаваха тохавелла казах, бушлатан тлам лаьцна, хьобстуш саца а вина юха а и кхето юьйлира Клавдия Ивановна. Кицанаш, масалш далийра, дуйнаш кхийлира. Лере ца оьхьура воккхачо. Бакьду микроскопа чухула копастанан хиэ дийриг шен шина бляьргана гича кьобалдира.

И длавахча хИнцалц халла садиттинчу Лушас езарца бехк баьккхира Клавдия Ивановне:

— Хьайга бага а лейойтуш, и хулиган сел леррина ца хьаьстича хьан ца юьтура хьо? Шена луьург хилахьара кхана лен йолчу гуьжамана! Со-м догдаьттла цунах летачу кхаьччера! Кхача а...

Вассига хьаьжира Клавдия Ивановна, цунна а изза хета теша бохучу дагахь. Лушиначул хала хеттийла хиира фельдшерна Вассина. Хьаьрчинчу йовлахна юккьера схьагуш яра чличкьашка яхана юьхь; цЮцкьамаш ваьшта а даьхкина хьажа тлехь оьглазлонна шад бинера. Хетте а толкха а луьйш дегачу озанца хаьдда элира цо:

— Нисса лел-ла... — аьлла.

«Дош дац-кх иштта хьан дог хууш накьост ца хилча!» дага тесира фельдшерна, схьа хЮма ца аьлlex а.

Вассина хаьара казах волчу колхозехь, шен гЮьнча воцуш, чЮгла бала кхаьчна юйла Клавдия Ивановна. Цо юьхьар лаьцнарг хЮн дара аьлча, сийлахьчу Павловс ма хьеххара — профилактика лелор, иштта аьлча,

¹ Ширагим — (казахийн дош) сан са.

халкъана юккѣ лѡрийн коърта бакъонаш яржош, нах цомгийлах ларбар дара.

Цу казахана хїинца гїоле ца хила йиш яцара. Тїаккха и волчу жимчу колхозехъ нахана и билгал хир дара. Ша а Іийр вац воккха стаг къона къанваллалц шех хьаърчина йолу и цамгар дїаяларх воккхаверна шена хьехнарг ца дуйцуш.

Тїахь-тїахьа дукха оьхура цомгушнаш. Микроскопо тїеуьйзура адам. Наггахь верг ца вьодура цу чухула шен дегїаца болчу мостаргех бїаьрг ца тухуш.

Массо а дїавижинчул тїахьа а сегаш хуьлура аптекан корехь къуьда.

«Стен лелайо теша хїара чкьор тїе озийна даьлах-каш?» — бохуш оила йора Вассас. Еш наб яц шен барамехь, я душ хїума а дац. Шега и хаьттича, чайной, шур-тїадамой латтайо ша, олура, ела а луш, Клавдия Ивановнас. Тїаккха!

И ахлитр хиллал кху шинна кхочу шура а дїаелира. Цхьана сарахь гуттар гїаддайна къен казашка еара ка-рахь дала доллуш бер а дахьаш.

— Кхунна дан дарба хир ду-м ца боху ас, делахь а массара а хьуна тїе гїо аларна еана со, — элира декъазчу нанас. Бїаьрг ма кхийтти хиира фельдшерна берана хїун ун деана.

— Ахьа кхуза ян мало ца яхь, цунна оьшу хїара дарба латтор ду вай, — аьлла, пиали чохь хїетта чу еана цїийина шура кховдийра Клавдия Ивановнас зудчуьнга.

— Ян а ю, наха ма баххара, хьан кийрахь йогуш шам-шарык¹, — аьлла, дог дуткъаделла йнлхира и декъаза зуда.

— О-ой, — аьлла, дов дан хїоьттира кхеран етт ле-лош йолу хїетта шура а яхьаш чу еана, Тамарин нана. — Чайнах тоха а ца йисна хьуна хїинца шура!

Куьг тесира Клавдия Ивановнас:

— Цо-м ма дарра аьлча, чайнан чам талхор бен хїума ца дорий.

...Йоккха тоба а йина баьхкира Тамаргїар сарахь заняте. Кочкингїеран чохь эрна неларш етташ шел ца ян, бухгалтерехь кхетара цкьа вовших «студенташ».

¹ Шам-шарык — (казахийн дош) — цкьа а ца бовш болу къуьда.

Коъртехъ, и вадарна кхоъруш санна, пхъарс лаьцна Слава вара Лушас валош. Ерриг ела а къекаш, дозаллийца хьоъжура и хIусамнене — «Гой хьуна соьгара даьлла хьоънар», — бохуш санна. Хийла бозбуунчалла леладора кьоначу Лушас и кIант кружоке марзвалията гIерташ. И йоцчунна-м ваххане а кера ца воьдура и.

— Чудуьйла, чудуьйла, — бохуш, дуьхьалхьада гIоьртира Клавдия Ивановна: — ХIоккхуза пешан йнстехьа мацаш, пазаташ... Цхьа дика мело ю и.

— Оха-м тхайна яго хIума еана цхьа жимма, — аьлла, ах гали хиллал жусан охьайиллира Тимерлана.

— ХIара шекаран бурак а ю, — кIезиг ярна бехкала яхна, уьш жусана тIе кхийсира подхозерачу Шурас.

— Э-э, хIета вай чехка, чехка чай а дина, сабантуй хIоттор ю! Минот ялале! ТIаккха!

Дукха мерза хеташ, чам а боккхуш довха хи тIе а муьйлуш кхехкийна буракаш йирира цара.

Заньтех самукьадолура кегийрхойн а, сонехь бодаш-кахъ Iеш йолчу Вассин а. «ХIара дегI доккхуш муха яьллина теша со лелочу коьртачу гIуллакхех ца кхеташ», — бохуш, ойла йора цо. Васса юккъекъ йолуш шолгIа заняти бен ца хили, хIетте а дуккхаачу хIуманийн маьIнех кхиа йоьлла и. Къамел дечу кепара хьоьхура Клавдия Ивановнас, масалш а далаш. Цунна и хала а дацара, хIунда аьлча большевикийн Партин Истори а, кхуьнан биографи а дозуш дара. Къегина ша-шах гуш дара и чохъ болчушна. Тимерлана а йора цуьнан ойла. Сурт хIуттура бIаьргашна хьалха: боккха шуьйра некъ, ткъа уллохула бацалахъ цкъа бовш, тIаккха къегина гучубуьйлуш гIашлойн некъ. Лекха лам белыхъ — ломах, хи делахъ хих буьйлуш богIу иза. Иштта бу кху ширчу большевичкин некъ.

ТIеоьцучу кепара хьоьхура Клавдия Ивановнас — ша цу гIуллакхаш юккъекъ хиларна а, шен аудитори дика йовзарна а, аттачу маттахъ дийцарна а. Дийна болуш санна хIуьттара ладогIархошна хьалха цо буьйцуруш.

— Ма адамаш хилла хIетахъ! Ма турпал гIуллакхаш лелийна цара! — олий карзахволура Амангельды.

— Литтина деши санна хилла-кх церан дегнаш, ойланаш! — зевне азца екара Тамара а. Тимерлан а кесткеста хьала а кхоссалой, хIейт яI! Со муха ца хилла теша хIетахъ дуьненахъ?! Ас-с... Эцца Славех бIаьрг кхетча, меллаша охьалахлора и.

— Иштта адамаш, турпалш вайн а ма бу хӀинца а ...тӀамтӀехь,— Клавдия Ивановне а хьӀожуш, бакъ юй со, бохург дагахь,— элира лохха подхозерчу Шурас.

— Дера бу тӀамтӀехь а, шуна юккӀехь а! — тӀетай-ра Клавдия Ивановна, кхара доггах ден гӀуллакхаш да-га а лавцна.

— Кхахь-кхахь, — аьлла, веларан кеп хӀоттош ар-къал сеттира Слава. Шайна хьӀохучунна гаж а гежна бӀаьра а хьӀожуш, юхь кхардаме чӀичкъашка а яхий-тина, — ахьа дуьйцуруш берийн туьйранаш ду! Уьш бакъ хьанна хета! — аьлла, букъ берзийра.

И кхето гӀерташ юхьанца гӀоддах къахьийгира Клавдия Ивановнас. ТӀаккхий бен осал ца волура Ко-солапов Слава, цо аьл-аьлларг емалдеш, беламе а док-кхуш. Ткъа кегийрхой Славас кхуссу ира дош, забаре масалш хазлой буьйлура. Цундела и тергал ца вар гӀо-ле хийтира Клавдия Ивановнина. «Ша цкъа кхетар ву-кх» бохучо тем а беш.

Бакъду, тховса-м чӀогӀа ца тайра чуьрчарна Славас лелориг. Цуьнан лаам кӀел волчу Тимерлана а, хьала а иккхина, Славина тӀе оьгӀазе бӀаьргаш буьйгӀира:

— Делдахь, кӀант, цкъацкъа тхан наха олучунни дайна, хьан кийра маж яьллий те аьлла хета суна-м! — эkkхийтира эххар кхин ша хӀун эр ду а ца хууш.

Хазделлера массарна а цо аьлларг. Тамара-м масса-рел кхардаме йӀолура. Вешина тӀе пӀелг хьош: — ХӀара вевзачо аьлла и кхунна билггал!

Дарвеллера Слава барам боцуш чӀогӀа. Буйнаш бина бӀаьргаш хьетӀе а бевлла висира иза, ша хӀун дан деза ца хууш, Лушина гергахь юхьӀаьржачу а хӀоьттина. Амма шен воллийца, йоӀах лата дола хетара.

Цу меттехь: — О-ой! — аьлла, Вассин кьоро аз дели-ра, массо а цуьнгахьа вирзира, Слава метта вайита сан-на. ДӀаладоьгӀча, лакха сонехь кхозучу Ӏаьржачу гези-гах кхераелла хилла и зуда.

— Э-ш-ш, цо-м лоцур вац! — аьлла, нораца маша охьахьаькхна, хьаьшира гезиг Лушас. Вассин кхачам-бацарш девзаш йолчу Клавдия Ивановнина хиира ма дарра шен доттагӀ йохаран бахьана. Ойла йора: «И йов-дал а ма яц... янни а. Дуьне девзина а ма ю... ХӀунда, мичара доьлла цунах и пайдабоцуруш сел леррина ларар. Дукха кхийрина, Ӏазапехь яьллина дели хир ду-кх? Де-шийтар бен кхин дарба дац...»

Заняти чекхъялча, цхьаберш «МостагI хьуламехь»
цIе йолу книжка еша дагахь бисира.

— Делан, дуьхьа, Клавдия Ивановна, — доьшуш дика гена бевлча, эсала элира Тамарас, — дIадаьллачу гIуллакхийн а... кхидолчийн а ма кIоргера йо ахьа анализ...

Ерриг — екхаелира фельдшер — атта ца хастайоракхи харцахьарчо и.

— ТIаккха!?

И шен хьоме дош тайп-тайпанарчу маьIне а доккхуш юкьадаладора Клавдия Ивановнас. ХIинца и ала гIертарг — тамаша бой ахьа, бохург дара.

— Аса тамаш стенах бо аьлча, — долийра Тамарас, оццул инзаре хIуманаш гина а, девзина а йолу хьо...

— ХIете, хIете, — кортош талош тIетайра Тимерлан-гIар. Куьг тесна буьрса хьаьжира цаьрга «можа човка» ша кьамел дан йоллий хоуьйтуш. ДIахьора кьамел йоIа:

— ...И микробаш а — цаьрца цхьаьна шуьне хуьйшуш Iийча санна, евза хьуна...

— Царех доллу зуламаш тахана бен... — Шура а сацийра йоIа. Цхьацца дош олуш чекхдаьккхира:

— Ткьа хьайн лерга юххехь дерг ца го хьуна ган а...

Цо мила вуьйцу а хууш и кхето дагахь эсала жоп делира Клавдия Ивановнас:

— Ва сан йоIалг, и-х вуно дика стаг-ву, культурни, гIилл...

Хьаланккхира Тамара. Ча санна (аьлча а, чан кIорни санна) дарьелла кегий буйнаш бина чугIертара:

— ДIадахь гена гIиллакхаш, культурни... Уьш-м туьтмIаьжигаш яй, хьо санначунна хьалха хьуламана лелош ду, уьш! — мохь беттара цо. Халла садеттара Тимерлана массарна хьоме хеташ йолчу, цу тIе Клавдия Ивановнина и вон тIечехаш ла ца делла:

— Сацийта хIинца, хьо-м жима яй... ткьа иза...

— И бIаьрзе ю, — шен боьршачу азца онда элира Амангельдис. — Кегийрхойн хьокьехь Ленина баьхнарш дагалацал аша. Тхан Шам-шарыкана халкъан мостагIий тохарлерчех тера бу моьтту — кIоршаме, культуран шех зирх боцуш. Кхин зама ю, сийлахьниг. — Охьалахвелла, — суна бехк ма билла — тхан комсомольчийн декхар ду бакьдерг мел хьурмате хетачунна дуьхьал дIаала!

Клавдия Ивановна цецъяьлла хьобжура комсомольчийн урханче. Ша ма яра иза реза хилла комсорг и веш

куыг айина. Амма вевзаш ца хилла. И хъаха ву вуызына къонах, онда, хъекъале дош а кхуссуш, мотт баккъл нийса ца бийцахъ а.

— Бакъ лъы Тамара а, Амангельди а, — элира шайн куыйгалхочунна чу са а диллина йолчу подхозерчу Шурас а. — Схъалаца тлам боцуш, шеконаш дукха ю сан дагахъ а. Цу тле хоалда шуна — суна хетарехъ церан туп тхан подхозехъ ю. Лаа дац церан вовшашца сел «мерза» гергарло, — аълла охъахира Шура. Юха йоьхначу Клавдия Ивановне а хъаьжна, дукха эсала, хъоьстуш, элира — бехк ма биллалахъ — сан-х даций хъол дукха дезаш адам, делахъ а...

Корта талйира вукхо, гиллакх, гуллакх цхъаьна ца доглу, и ца хууш яц ша, бохучу дагахъ.

Къахийтира Вассина кегийрхоша цхъабосса доттагичунна тле а чийхаш барт хаьттича. Къеначу къийгана злок етташ кегий лечарчий а хилла хъовзийра «студенташа» шайн лектор.

— Суна суд еш-м дац вай? — забарехъа даккха гоьртира йиш йоьхна Клавдия Ивановна. Данне а къобал ма ца дора цара дуьйцург даго. Забарийна ца бохийла хира церан блаьргашка хъаьжча. Белш саттийна Вассехъа йирзира и: беламе ма ду кхара юкъядаьккхинарг, бохуш санна. Догийовха а яра «Кхо-х бийр буй сан эшначу дагана хъаам».

Аьттехъа а ца хилира иза. Коьрта козырь цуьнгахъ хилла:

— Суна уьш бакъ луьйш буй-ла ...хаьа, — элира цо. Тлаккха мотт тийсалуш совещанехъ шена зеделларг дийцира. Юха а хъаам баран меттана эккхийтира: — Кхеран меттанаш бастабалийтанарг хьо ю... ахъа хъоьхург. Ахъа буйцучу наха гайтам... ло тхуна:

Хъе тле бевлира йоккхачуьнан блаьргаш:

— Хьо а... — аълла, кхин йист ца хуьлуш сецира иза.

ХІ. ЦИНЦАШ

Эрна арахъ лам хуьлу, набаран тар тесча санна, тлехлура пардо дайн ловзош, бердашна юккъехъ луьллуш. Іадда Іуьллу масийтта сохьтехъ, дийнахъ, баттахъ.

Цлехъана члогла мох болу я клоггера буххара чхар

— И-м болх беш вуй,—олура профессорна,— юкъах-
ваьккхича — фосфориташ хир яций, тлаккха тлом бах-
лур бу...

— Ткъа яьхча сиха бер буй? — олий хоттура наноша.

— Бер бу дера.

— Кхин а цхьацца хазнаш карийна ца боху царна?

— Карийна дера деши а тлехь.

— Иза-м хьан нанас дихкина боху.

Мекарлонца елакъежара Алтынка. Шен дег-йовхо а
тешаме йолчуьнга шабарца хоуьйтора цо шортта док-
кхур ду профессора деши — шолпанаш³ дашо хилча
зов хазхо хир дара-кх.

Тпаьххьара а ша йолчу дуьйла — де билгал а дина,
кхачам боллуш жопаш лур ду, аьлла, Гладковвий,
Амангельдий кечвира Iайшас.

И де тлехьаьчча, цIа дуьззина зударий гулбелира —
дукхах берш кызинканаш. Iайша ханна йоккха яцахь а
тешам болуш, юьззина къонах стаг хиларна байбише
лорура цу юьртахь. Наноша и йолчу хIумма а дегаза а
ца хеташ, шайн мехкарий а бохкуьйтура.

Кхин а дуккха а хир бара, Iайшас хIилла ца хьов-
зийнехьара. Дахьа а дехьана, профессор карьере ваха
везаш де а нисдина, кхайкхира хьешашка. Чу йогI-
йогIург дехьа чу хьодура — чохь биллина палс, цу тлехь
кечдина ледиро дастархан бен хIума дацара. Iайшас
охьа а хийшабой, пиали чохь чай, курттий дуьллур
хIоранна а хьалха.

— Бехк ца буьллур аша суна, хьоме хьеший кхача
къен хиларх,—элира Iайшас довха чай чохь ппалаш
хьалха а хIиттош, — Сайн ерг охьайилличхьана йолу
со, — аьлла, Iайша дехьа чу яхара.

— Муха буьллур бу,—шена хьалха хIоттийнчу
ппали чуьрчу чайнан хьожа а йоккхуш, элира уг-
гаре йоккхачу стага дуткъий, хебаршка ихна балдаш
ца яшарца сатта а дина: — Вай чай муха хила деза ца
хууш ду моьтту теша цунна?

— Цо-м мелла а хир даций цкъа а дика чай, я оьз-
да даьтталахь хьанъелла кульчетай йиъна а хир яц!
БежаIу! — шабарца тIетайра важа. Ткъа хозуьйтуш
чIогIа элира. — ХIара зама дера ю, стомманиг вуткъ-
луш, вуткъаниг — хедаш!

³ Шолпы — зудбераша кIажарех ухку датон ахчанаш санна
хIуманаш.

Іаждарбецех динчу чайн цхьацца кърд а бина, се-
хьа чу бевлира уьш.

Цкѡа цѡеххъана хьаьжча сакъераделлера церан.

Цхьа зама яра жейлаушка йоккха ларча гнхь йохка-
эцар лелон китацаш баяшна оьхуш. И ларча дІаяьсти-
ча, лепачу дареша, исбаьхьчу гуьлмаьлдаша бІаьрган
нур дойура, кибиткин тундук хераяьллачула хьоьжучу
кхарна. Цундела «Ванушас» рюкзака чуьра цхьац-
ца кегий ларчанащ, гІутакхаш схьа а дохуш, чІогІа лар-
деш палс тІе дохкуш, бІаьргаш хье тІе бевллера церан.
Къранор ду уьш деший, жовхІаршший чохь! — аьлла
хеташ, кѡаьрззина хьуьйсура. Лаа ца дуьйцура «дехачу
лергаша» кху «гаурна» хазнаш карийна, бохург. Кегий-
черан а хилира шовкъ: Алтынкас шений, шен уггар хьо-
мечу мехкаршний дашон шолпанаш йойтур ю ца бохура!

— КІайчу эмкалан хаьрданг ястаелла теша?! —
бохура чуьрчийн сутараллийца богучу бІаьргаша.

Бакъду, ша башха хІуманаш гойту моьтгуш, аьлча а
хууш, Гладковс бамбанаш хьарчийна, леррина Іаьхкин-
чу гІутакхаш чуьра фосфоритийн аьхкаш, гІелин, дешан
рудаш, гинсу гучудаьккхича, хьербевлча санна, баганаш
чуьра чопа а етташ тІечевхира баккхий зударий. — Ан-
такир¹! Ит²! Хьо ма ваха веа, катрак³! — бохуш, сар-
дамаш доьхуш тІе кхохкабелира уьш цецваьлла хьоь-
жучу Гладковна.

ГІехь сапаргІатделира буха бисанчийн уьш аралил-
хича. Іайшас а, Амангельдис а, бехкала а дахна, хьоь-
стура Ванюша, «дехачу лергаша» харц хабарш долийна
Іеаабелла зударий тергал ца бар доьхуш.

— И-м дуьххъара а дац, тІаьхъара а дац, — аьлла,
доггах велавелира Гладков. — Вай-м атта кІелхъара-
девли. Хорам беш, цІергахь багош, эзар тайпа эладита
кхуллуш байара хьалха Іилманхой.

ТІаккха вела а кѡежна, гуттар лерина хьарчийна
гІутакх даьккхира схьа. Меллаша тІера негІар а дил-
лина:

— ХІорш — дашон хІазарш шайна гайтинехъара
хІун ден дарий цара? — олуш, бетира цо, кѡоначу зуд-
чун, иштта аьлча а, цуьнан докѡан даьІахкех баьхкина
хилла шийтта дашон хІоз. Юаа ша даьккхина сурт гай-

¹ Антакир — наьІалт хила хьуна.

² Ит — жІаьла.

³ Катрак — дІаьІахкаш.

тира. И хиллера маъладанаш лъхуш, эkkхийтинчу шурфана юххерачу коша чуъра, масийтта бле шо хъалха дладовллинчу майрчунний, зудчанний сурт. Схъахетарехъ, хъалдолуш хилла и длавовллина воккха стаг, аьлла Гладковн багара доллушехъ, сурте хьоъжучу цхъамма цуьнга, блъаргаш а къарзийна хаьттира:

— И муха ду хъан воккхачу стеган, бохург? Цхъаь хууш дуьйцу ахъ, я...

Гладбахана бийлабелира чуъранаш. Царлахъ, Амангельдина ехна йолчо эkkхийтира:

— Цунна хIунда ца хаъара? Цхъаьна дастархане хуьйшуш ца лелла уьш!?

— Кхяхъ-кхяхъ, — аьлла, массарел хъалха а, чIогIа а велавелира Иван Дмитриевич.

Тлаккха дийцира цо масалш а далош, Илмано къа-стадо иза, аьлла.

— И-м ахъа ма баххара хилийта, хIара жима дакъа хебча санна хIунда ду? — хаьттира цхъамма.

— Тамаша бо ахъа, — юкъаиккхира и эвхъаза ка-зашка, — кху фотографо хIуъу а дийр ду шен каравеан-чух: лекханиг — лоха, вуткъаниг — боьчка санна стом-ма, зудчух — боьрша...

— ДIаялахъ, тIехдаккхаз а ца Iа хьо! — Гладковехъа оьзна элира цхъана йоIа. — И эсала хилча, иштта хьий-зо веза моьтту хьуна?

— Со яла хъан и бакъ дацахъ. Алал, Вануша, суна маж муха йира ахъа!

Шек ца велира Гладков: — И-м молха дарий охъа Iенна... — аьлла цхъа бахъана дира цо шена хуучу кле-зигчу дешнашца.

Iайшин гIоьнца, дийцира Гладковс масийтта бле шо хъалха хъалдолчу казахийн Iедал хилла хилар, веллачу баяца цхъаьна цуьнан коша чу — говррий, кульчетай кхалла дашо пхъегIашший, ловзо, уггар дукха езачех, цхъа зуда а юллуш. Цкъацкъа — дийна йоллушехъ юьл-луш хилла коша зуда, кху сурта тIехъ йоллург санна.

Шишша, кхоккха вовшашна тIе а тевжина тидамца ладовгIура мехкарша Гладковс дуьйцучуьнга. АхIи-де-къе билхира декъазчу зудчух къахеташ, цкъа а ца юху Алтынка а тIехъ.

— Ма делха, ма делха хьоменаш, — тебан гIоьртира уьш Iайша, шен блъаргара хиш йовлакхца къайлах да-

къа а деш. — Уьш-м дIадевллий цкъа а духадоьрзур доцуш. ЛадогIал, ас цхьаь дийций шуна.

— ...БIабстенан хьалхара дезаде хилла. Къона мехкарий дуткъачу сирлачу духаршца, багахь йиш локхуш хIара де даздеш, дайчу боларца гу тIе буьйлуш хилла, — долийра Iайшас. — Гу тIехь буьххьехь мазар хилла шена чохь къена коьрта пирлу-молла Iеш. Цигга гIурбанна хьош хIораннан карахь цхьацца дийнат хилла — котам, москал, бад, кхокха... Дог дика, сакъералуш, когаш лаьттах ца кхеташ, боьлхуш хилла уьш и сагIанаш эцна — хIара керла шо хьийкъиний, ирсенний хилийта а, безаш болчаьрга шаьш маре эхийта а. Седарчашна юккъехь нур хилла, хазаллина сегаш хилла жима Аза. Таьллаиш санна дуткъа элдар дегI. Хадда йоллуш гIодаюкь. ХьаргIа санна Iаьржачу Iаьржарша буьзна букь. Нур догу бIаьргаш къегаш, ткъа цо далла хастам беш назма олуш аз домбрин мерз санна декаш хилла.

Сира сай санна, дайчу боларца йоьдуш хилла Аза хьалха а яьлла, кIай кхокха а карахь. Хазачу коьртахь къорзачу зезагийн буьйцина хIоз хилла.

ХIокху деношкахь маре йоьдуш хилла иза шена духавезачу кIанте. Кху маьлхан дуьненахь шел ирсе цхьа а ца хеташ, ког байбина йоьдуш хилла иза.

Iалам а хилла дезачу денна кечделла. Сийна стигал а цкъа а ца хиллачу бесара хаза. Мазаре боьдучу гIашлойн новкъа шина агIор доьгIначу синтаршна тIехь керла ховха гIаш эсарчу махо дезарца ловзош хилла. Бесбесарчу зезагаша къарзийна аре. Гоьллец йорлуцу бацалахь цаьпцалгаш екаш. Бух боцчу сийначу стиглахь нIаьвла ловзуш.

Гу тIе бевлча, мазарх терачу хьеха чуьра къена молла текхна ара. Букарвоьлла, матарвоьлла, куьйсачу можана гезиган когаш санна долу можа куьйгаш хьокхуш.

Боьжигваьлла и тIаьнчакх неI сагIи тIехь соцунгIа хилла, Iасанна тIе ваз а велла, шен муцIадоьлла бIаьргаш къоначу зудберашна тIе а боьгIна. Цармата цу моьлкъанна бIабстенан Iуьйре санна йолу Аза дага-йохна.

Де-буьйса далале и йоI шена маре схьаялае аьлла аксакалашка омра динна цо. Аьлларг чехконца ца дой — талзар хир ду — жашна ун доуьйтуш. Етталуш хилла Азин къена нана, баккхийчу нахана гора оьгуш, сирбеллачу коьртара кортали церан когаш кIел туьйсусх де-

харш деш. Йоьлхуш хилла — ма яхъара хІаллак хІинца пхийттара яьлла дуьне дааза йолу шен жима йоІ, бохуш, ша шена ка детташ, мІараш туьйсуш.

Эрна хилла уьш.

— Массо а мацалла лечул, и йоІ дІаелча тоьла, — аьлла цхьамма.

— Цу тІе юьйш а ца хилча, — къеналло дог-цІий шелдина волчу вукхо а кхоьссина.

Цхьаь-м вара жима йоІ кІелхъараяккха ницккъий, доьналлий кхочур долуш. Амма и вуно генахь хилла — Аза ялош той хІотто ижо лаха вахна...

Ткъа моллина хІара ялош ловзар хІоттадале, наний. йоІий лаьтта бухарчу цІа чу йоьллина.

Гуро лаьцна олхазар санна, ара сирла бІаьрг бетташ хилла декъазчу Азас. Ткъа жимчу корана хьалха гІий-ла дІахІиттина лаьттачу нийсархоша пошме йиш леккха:

Цу инзарчу омаро
Тхан хьоме нийсархо
Къона, ховха, и хелиг
Дуьне дааза йо хІаллак.

Ша-шега Азас аьлла:

Хьо доха ма доха
Кийрара дилхан дог.
Хьо дохий ма хьовза.
ЦІийлахь керчаш ма лаза.

ТІаккха зудберашкахъа а йирзина:

Алийша, нийсархой, со йинчу сан нене,
Яьккхинчу кху маьлхан хазаду дуьнена,
Йохий, етгалуш ма лела, сел къаьхъа ма тийжа,
Ца йоьдийца цуьнан йоІ лахьти чу ва йижа.

Баккхий зударий бахкийтина моллас йоІ кхето. БІаь-ран нур дайна, къона зама йицъелла, букарбоьллачу цара карахь суьлхъанаш хьийзош, «хъехар» дІнна:

Хьо-м декъал йоІ еца.
Хьо-м яха юьгийца.
Махъарлахь жим санна
Дашочу гІоьпе йоьллина.
Дуьненахь, жовхІаршлахь
Хьо токхе ехар ю,
Азале ялсмане
Моллин зудчунна хир ю.

Йоьлхуш хилла кьона Аза:

— Ца оьшу ва суна и дашон цуьнан гIап
Суна тоьла везачуьнца цуьнан тиша ва лаппагI.
Моллина хуьлда азале ялсмане
Со йитхьара аш даа хIара маьлха ва дуьне...

Довхачу дехарца нийсархошка аьлла цо:

— ЛадогIий сакхо йиэ, сан хьоме йижарий,
ВогIий техьа сийлахьниг, балош шен вежарий!?

Юха кьаьхьа цIогIа тоьхна:

— Волахьа орцаха, сан кьона турпалхо
Езарна тIетохале и ирча уппаха.

ТIаккха сатийсарца:

Хьан динан бергаша
РегIан бaсe eкайо,
Лечано тIемашца
Суна машар кхайкхабо!

Юхатеттина, дог лазарца, мехкарша цо кхобу ойла:

— Ма ялахь дакъаза
Тхан жима хьо, Аза —
Иза-м, Iаса лийзаеш,
Хьан майра ву схьатекхаш.
Ткъа стиглахь хьийзариг
Хьуна догIуш орцуха
Леча дац хьомениг,
Кьийгаш ю го лавца.

ХII. ЮХА А КIУРКИАМАНЕ

Кху доьхначу дийнахь, Васса хIинццалц санна сапар-
гIате яра. Хьаьжна малх бацахь а, тIехь шийла а йоцуш,
хаза тийна дара арахь.

Аптекехь, гIуллакхах йоьлла Васса а йитина, шен
цомгушчаьрга хьажа, араелира Клавдия Ивановна.
Цкъа шена кара веана стаг и тавелча а, Iуналла даза
ца Iалора иза. Генарчу колхозехь велахь нахехула я
председателе олуш, шена тIе ийзавора, Iуналлина кIел
латтавора.

Тахана-м уллерчу казахийн юьрта яхара и. Делахь а

чехка юхайирзира ехъа а ехъаш. Тіе ма хъаѣжжінехъ хі-
пра Вассина иза цхъана хіумано карзахъѣѣккханийла.

Порошокаш кечъян хіоѣттина Клавдия Ивановна,
кест-кеста хіоѣвник дла а тоттій, ойланашка йоѣдура,
шен карахъ йисна йиз пурх стоѣлах а етташ. Бѣаѣстенан
юѣххѣхъ мин-минотана цкъа мокхачу мархаша хуѣлъеш,
тѣаккха махо уѣш дла-схъа а лелхайой къегана малх
гучабуѣлуш йолчу стигланах тера яра йоккхачуѣнан
юѣхъ.

— Муха бу хъан корта тахана? — хаѣттира цо шен
уборщице юккѣехула.

Хъалхарчу деношкахъ, Вассин корта, къевллина
хіоз боѣггча санна, хаддаза лозура. Тѣахъарчу зама-
нахъ-м лазар лахделла самалха даѣллера.

— И-м дика бара, — толкхо жоп делира гѣхъ йоѣх-
начу Вассас. Цо хіинца Клавдия Ивановнина сагатдора.
«Хіун ду теша кхунна хилларг?» — бохуш, къайлах и
тергаѣйора Вассас.

«Кіантера кехат деана те?! Хіан-хѣа, тѣаккха-м екха-
елла хир яра иза, массаѣрга а кхаѣънаш дохуш»...

Клавдия Ивановна кест-кеста Вассига хъоѣжура, ша
беана — цунна ирча, шена-хаза кхаѣ — кхана цѣийнда
Павел Антонович цѣа воггу, аѣлла, (дуѣне ду-кх хіара!)
дла ца алалуш. Васса хіокху итт дийнахъ гуш таелла.
Ткъа гіоѣе хуѣлуш йолу Васса ара муха кхуссур ю: кхе-
чахъа иштта шена санна еза а езаш, іаѣашийр ма яц
иза.

Шена и кхаѣ ма баѣккхіннехъ, Тамаргѣаѣрга яхана
хилла Клавдия Ивановна. Цхъа ши бутт хъалха кху
фелъдшеро кѣѣѣйсина йолу Тамарин нана Зинаида Мѣ-
хайловна тайнча, ахъа бохху дехар лур ду ша эѣира цо.
Цундела хіинца реза хилла иза цкъачунина Васса шай-
ца Іаѣта.

Хіетте а готта хъѣйзара Клавдия Ивановна. Поро-
шокаш а, хіоѣвник а шаѣш йолччохъ а йѣтина цкъа
спиртовка лато юѣѣлѣра иза. Ца летира и. Морцаран
хъоѣжа а еѣира чѣоггѣа. Хіетте а юх-юха цунах тѣйсало-
ра фелъдшер. Хіара лартѣхъ йоѣций а хіѣъна, карара схъа
а эѣна, чу спирт а доѣттина, латѣйра Вассас къуѣда.

— Хіан, — аѣлла, беѣа бала тѣера боѣссича санна
схъаѣйѣира Клавдия Ивановнас и спиртовка. — Тѣак-
кха... — хіун аѣлла ѣйѣира.

Сарахъ, дикка басар даѣккхина меллачу чайно, чу са

дайтира аптекан заведующина. Дийцира цо тІаккха Вассина хилларг. Чо ягійча санна, са лецира Вассин. Ма хаза Іаш яра и кху чохъ: дегІ а, са а меттадеана до-гІуш.

Бакъду, цкъа а юззалц хІума а ца йиіра; милла яла а лийлира хІор дийнахъ сарралц, болх а бора хаддаза, хІетте а Клавдия Ивановнии дагара йогІучу дарбанан Іаьнаро, цхъа а эшам ца гойтура. Нанас бер санна хьоб-стуш, дог оьцуш Іалашийора хІусамнанас шен хъаша, уборщица аьлча а.

Сарахъ, болх биіа а яьлла хІара шиъ чуйирзича ма хаза а, самукъане а дара! ГІехъ бохлора хІорш, пешахъ цхъана итт минотехъ бен ца йогучу цІерга хьобжуш, хьоналлии кхо-биъ седа ловзуш, чорпи цІе а тухий, дп-ларш юуш, довха чай муьйлуш. Ткъа гуттар хаза, са-мукъане книга йобшуш хуьлура. Клавдия Ивановнас йобшура. Дикчу книжки тІера хІор дашца, предложени-ца маьІна схьадаккха хаьара цунна. Кху чохъ хІокху цхъана-шини кІирнах Іамийнарг, школехъ шарахъ Іемар-доцуш санна хетара Вассина. Могашалла ларъярехъ дерг-м дийца а хІунда дуьйцура. Вассина хьовха, шен кара веанчунна муьлхачунна а юха-юха, Іовшуш санна, дуьйцура Клавдия Ивановнас, лобрийн Іилманан хьо-къехъ. Шен кадаьлларг охъа а хьобций, кхано Вассега йоблуш дуьйцур дара:

— Говза ца левіра аса иза? Со-м, хъаха, ю тІех хІилла долуш, Павлушас Іовдал ю бахахъ а.

Вассина гуш дара цуьнан «хІилланаш». Билггал молха муха лело деза, цуьнан раж а, доза а, цуьнца яа мегарг а, — дерриг дуьйцур дара, вукхо ен хичаш шена ца гучуха. Циганок санна «жуликалла долуш» ю хьо, — олура Вассас дагахъ.

Ткъа Руслана еана «МостагІ хьуламехъ» боху книж-ка! Ма дукха хІуманаш Іемина кхунна цу тІера. Клав-дия Ивановнас бан безачун тидам тІе а бохуьтуш. Клавдия Ивановнас Вассига рогІана еша вайша, бохург къадийра. ТІаккха Вассас ша тІех кІеззиг дешна а ю, ткъа цхъаммо шега ладугІуш хилча, дешшане а деша-лур дац, аьлча. Іадда Іийра. Вуьшта шен «жуликалла» дитина-м ца Іийра. Ша мича-м йобдуш и книжка гучахъ юьтура. «Юха-юха дешар — Іилманан корта» бу олура. И ара ма еллинехъ доьшура Вассас.

Кхо класс бен чекх ца яьккхинчу Вассина Іаламат

хала дара йоцпачу заманахь сестраш кечбечу курсаш-
кахь деша. Ткъа хӀинца паргӀат доьшуш ша-шах Ӏемина
догӀура цунна. Хаза Ӏара хӀара шиь. Ткъа хӀинца дер-
риг духу.

Ца хууш-м яцара Васса, шен цкъа араяла дезар дуй-
ла кху чуьра. КӀуркӀамано ловзо чӀешалг тарлора цун-
на ша, къаьсттина Русланах къаьстичхьана
дуйна.

ХӀинца юха а кӀуркӀамане! Стенга гӀур ю, хьанна
оьшу, шайн баланаш сов баьлла готта, хала хьийзачу
нахалахь, хӀара? КӀелийлла а, тӀетаса а хӀума йоцчу,
я цӀийнах мах бала йнш йоцчу кхо хӀун дан деза хӀин-
ца?!

Суьйренга лестича, угӀарца хьобкхучу мохо гуттар
таийра Вассин ойла.

Тохарлера могашалла мукъане елхьара! ТӀамтӀехь
уьш лере ца оьхьура.

Делахь, тӀаккха а Клавдия Ивановнина вон деана
ца хиларна, паргӀат садаьккхира Вассас. Цкъачунна
Ӏадийча санна а Ӏийна, казахетарца элира цо:

— И-м хӀумма а дац... дика ду... — аьлла. Ишттачу
меттехь ша толкхо-о дуьйцу дели, кхин дах ца дира Вас-
сас. Эша а ца оьшура, ма дарра кхӀийтира Клавдия Ива-
новна цуьнан ойланех. ТӀаккха! — дагахь а аьлла, Ӏад-
да Ӏийра и.

Кхано, кнӀжка еша охьахевшича, ойла екъаелира
Вассин. Леон Пастера адамийн ирсан а, могашаллин а
дуьхьа лайнарш, лелийнарш дага а лаьцна, ша шех
кхаьрдира иза. «Дийнахь кхуьнца-х хир яй со», — бо-
хуш цунах а синтем бора...

Бакъду, охьадийшича, буса юха тӀеяькхира Вассин
коьрта гӀийла ойланаш.

«ТӀаьхьара буйса ю аса кху чохь йоккхуш ерг», —
туьйсура дага. Ша Ӏаччохь айӀалой езарца хьожура иза
мерза наб ечу Клавдия Ивановне. Ткъа ша хӀара еха
Ӏаьнан буйса кхин наб ца кхеташ яьккхира Вассас,
цкъа гӀайгӀане южуш, тӀаккха сингаттаме ойланаш дӀа-
лохкуш. «Со-х вуно ирс долуш ю, — олура цо ша ше-
га. — Шо хьалха, йоӀий, майрий цкъа, уьш дийна буй
а хууш, гург, кхин новкъа а ца хеташ, сайн са дӀадала
кийчча йолу со, хӀинца хӀор буйсанна гойла йоллуше-
хьа холчу хӀоьттина. Ма эхь ду — гӀийла, тӀеӀаме ой-
ланаш яр», диканиг тӀеуьйзура: «БӀаьсте яллалц милла

со лийр яц, тлаккха гладдайча сайн куьйга дина а цхьа цавьллийг дийр ду, кхарна юххера дла ца яла».

Сахуьлуш лаьттара.

Пуру тламаршца къарзбинчу коран ангали бляьргана чухула гийла хаалора кхоьлина серло. Къаста дуьйлира кхунна езаелла йолчу чуьрчун салпалан галарташ. Дла пилта ю, шена тлехь клайчу аьчган чайник кьегош. Ма мерза а хуьлу цу чуьра цийдинчу хица хусамнанас кечдина чай! Лакхахь пенаца длатоьхна жима терхи ю «чолакх» пхьегла тлехь: тишбелла каддий, киртиг яьккхина бошхашний, пккхина делахь а дла магош, сенаш долу стакний.

Вукху пенаца латийна и беламе «карта» ду, шена тлехь малхбузехьа хьовзийна кегий керла байракхаш а йолуш.

Павел Антонович Кочкин делккьехь кхечира цла. Клавдия Ивановна цунах ийзаяларххий, дечиган пхьалгил чуьра белхалой, схьахазарехь, цунах кхоьрушший, богушший хиларххий и вон, энжаде стаг хетта яьллера Васса.

Амма члогла хазахетачух тера дара, цунна дуьхьал а уьдуш, къоначу белхалоша, Тимерлана а тлехь, хьоькху маьхьарий:

— Схьадуьйла, ва схьадуьйла! Дада веана. Нандарш¹ а деана! — бохуш. Сени чу ког баккха а ца яьхьаш, аптеки чохь хьийзачу Вассина адамийн самукъане лер, чехка бохучу когийн татанаш, бийларш хезара. Ia а ца елла аптекан не! а херийна, къайлах бляьрг туьйхира Вассас белхалошца лаьттачу Кочкинах.

«Ваттай, и ву и! Цхьа бирдолаг ю-кх! Векъна, эглаза, лоха хума. И-м ца кхочу Клавдия Ивановнин майра хила».

Ткъа Клавдия Ивановна самукъадаьлла, ког байбина лелара. Цкъа а подагра а, энаш а хилла эр дацара цунна. Аптека чуьра чехка, чехка ца яьлла гуллакх а дой, юха хьодура.

— Хьан ма члогла са-къер-делла, — Ia а ца елла, элира глехь дегабаам бинчу Вассас.

— Тлаккха-ткъа! Шовзткъа шо сов хан цхьаьна ма яьккхина оха шимма. Махках дахаррий, набахтанеш-

¹ Нандарш — (казахийн дош) — хьокхам.

ший вовшийн глортараш хилла лан а лайна. Цу доллучо цементаца санна, уйр-безам члагбо, хьомениг. Ойла-нашка вьжна ву олу цунна, н а бакъду цхьана барамехь. Амма дог лаьржий, тешнабехккий дац цуьнца. Дан дера. Шен махкана а, халкъана а хьарам хилла а вац. Мелхо а... — куьг теси́ра Клавдия Ивановнас, кхин до-залла а деш дийца ца лаарна. Юха а соцунгла а лаьтти-на элира. — Цхьацца сакхаташ ду цунна тлехь, дан-м. Деха а, доца а хIунда дуьйцу: цIийнда — хьо елла дIа-ялалц тешаме, кьинхетаме накъост ву. Тлаккха!

Керлачу иллага ладогла вуно генарчу колхозашкара а боглу казахаш. Керла хаамаш бахьаш районера веан-чу Кочкинна тIе а иштта гуллора хьеший.

Массарел хьалха Iайшин марда Божей веара. Са-лам-маршалла а делла, Павел Антонович, ша казахийн «ворданахь» хиларе терра, церан Iедалехь хьокъала дерг хетта волавелира: — ХIун хьал ду бежехь, жер-чийшкахь, говрашкахь? — аьлла, хаьттира шена Божей-гIеран Амангельдис лелон цхьа говррий, цхьа газий бен хIумма а доций хуьушехь.

Щеца н гIиллакх лелорна тIех реза волчу Божейс, цаьргахь дика хьал хилар хайитича, юха хаьттира:

— Джут¹ кхерам бацний?

Цунна а синтеме жоп шена делча, дуьззина хьошал-ла дан хIоьттира хIусамда:

— ХIан, дIаяккха хьайн кхаскхатон². Тхььгахь йов-ха ю тахана, — аьлла.

Дозаллийца ша саксаул яр а дийцира. Кетар а, тмакх³ а дIа а яьхна хьаша паргIатваьлча, доккха са даьккхира Павел Антоновича:

— Э-хIе-ей, ма хьььгу со хьох! — олуш.

— ХIунда?!

Кочкинан хене диллича да а хила хьакъ волу Бо-жей, дуккха а кхул кьона хетара. Элдар, нисса ирах ле-лочу дегле а, сирбеллехь а, луьста чо болчу коьрте а хьаьжна, тIетуьйхира:

— Вуьззина жигит ву-кх хьо хIинца а, дукха вахарг! Дагана хьаам хилла, шен газанан можана куьг хьаькх-

¹ Джут — (каз. дош) — Iай лай кIел йисинчу бацалахь дежаш хуьлу жерчий. Цунах джуг олу. Ткъа цунна ша а буьллий, жерчий мацалла хIаллакхуьлу.

² Кхаскхатон — кетар.

³ Тмакх — (каз. дош) — лергаш долу куй.

на, охъа а лахвелла, шакша¹ чуъра насыбай² яьккхира Божейс. — ДІаяккха, дІаяккха чехка! — аьлла, мохъ а хъаькхна, таьлсаш чуъра ша деана насыбай кховдйира доттагІчуьнга хІусамдас: — ХІара ду хъуна лакхара сорт! Цена деши!

КІезинг динарг а гуш, хазахеташ вара Божей. Вер-ринг векха а велла, алсамо и къаьхъа «деши» бага а доьллина: т-цц, т-цц! — бохуш чам тар гойтура цо.

ТІаккха волавелира и а Іадатан хеттарш дан: — некъ-м ца хъаьхна хъуна, берзалоша-м ца хьийзира шу? — бохуш.

Ак-кулера боьду некъ, кхузткъа километр гена бен бацахъ а, хала бу. Юьрт, кІотар, я ур-аттала Іуьнан четар а дац гуш. Еса аре ю иза, даккхий кІунзалш санна наг-наггахъ туьхан томмагІаш а къегаш. Берзалоин ардангаш хуьлу хехкалуш. Декъаза ву цхьан некъахо — иза хІаллакхуьлу.

— Ца кхоьрура со-м кхузарчу берзалоих, — дозал-лийца куьг тесира Кочкина.

— Э-э, сан кІант... некъ беа бу, — тийсалуш буьй-цура воккхачо казахийн дешнаш юккъе а эдеш, оьрсийн мотт. — Адамар джокх, кхаскхыр — коп³. Яйа еза уьш... Кхо-днъ де хьалха, йисина Іачу зудчан тІаьххъара уьстагІ бахьар а дийцина, гола тоьхна, ша деанчу коьр-тачу гІуллакхана тІе веара таллархо. — Таллархойн союз... хила езара... молха а кІезинг ду... — бохуш.

Вист ца хуьлуш, таьлсаш чуъра схьаэцна тІоьрмиг чохъ ах кило хиллал тоьпан молх кховдйира хІусамдас Божейга.

— Уой-бай! — аьлла, гІехъ мохъ белира Божейга ла-рамаза. Берана санна казахийтира цунна и совгІат.

— Кхин цхъа кхаъ а бу хьоьга, — элира Кочкина.

ХІун ду теша и, бохучу дагахъ, ша Іачу гІента тІера хьала а айъавелла чу кховдавेलнира Божей, маж цІин-цІолаг хьалха а йоккхуш.

— Таллархойн союз йилла бакъо елла вайна. ХІин-ца вовшахтоха хъайн жигиташ!

Дукха воккхаверна, вист а ца хуьлуш, пусар деш

¹ Шакша — (каз. дош) — Насыбай чохъ лелон гІутахх.

² Насыбай — (каз. дош) — багатосу томка.

³ Адамар джокх, кхаскхыр — коп—адамаш дац, берзалои ду-кха ю.

бѣаьргаш Кочкинна тѣ а боьгѣна, доггах цуьнан куьг
ѣаьвдира цо.

Воккха стаг дѣаваха тохавелча: — гѣур вац, цкѣа
тхан дастархане ца хууш, — аьлла, хьовзийра Божей
Кочкина а, Клавдия Ивановна а. Ма бахахьара шега —
хѣума яа меца вац ша, ткѣа вуьзанчул тѣахьа йиинчо
дарехь дахар дацдо. Малар-м аьттехьа ца дѣтира: тал-
лархочун бѣаьрг сирла, куьг онда хила деза, — аьлла.

— Хѣинца-м кеста а дац, — аьлла, зудчо кечдинчу
шун тѣе хѣоьттира Павел Антонович. Ша чѣогѣа мацвел-
лашехьа, цецваьлла висира и улле веача: доккха хѣума
дара цу тѣеман заман чохь лела хууш йоцчу цуьнан зуд-
чуьнга сел дика шун хѣоттадалар.

Массо а хѣуманал чам болуш, шега хаза хьожа ет-
таш, даьттанца кхерзина Божейс деана доѣах дара. Бе-
кѣа беттина мекхаш-чѣара а бара. Нѣхча а, хох а. Ткѣа
кхаллар! Даккхий цастарш дина, барз баьккхѣнна маьр-
шачу заман чохь санна.

— Кхоам яѣ, кху башхачу кхачанан, — бохуш, вор-
танах ка хьоькхуш, тѣѣам бан волавелира воккханиг, —
кхуьнца мала боцу тѣадам! Э-хѣе-хѣей...

Зудчуьнга бѣаьрг кхарстийра — шек а йоцуш ѣара
важа-м. «Собар делахь, суна хаѣа хьуна дан дезарг»,
аьлла, шен чукхеттачу ваза тѣе куьг а дѣллина уьхѣа-
уьхѣа, бохуш, дукха леррина йовхарш ян хѣоьттира ме-
карниг. Шена ницкѣ беш и валларна, овкѣара басахь
йолу юьхь а, бѣаьрган негѣарш а цѣийделла севсѣра.
Бѣаьргаш а иштта цѣийх дуьзира. Телхинчу дѣлха ба-
сахь, кѣоргачу хебаршка ихна ворта а сенъеллера.

Йоьхна, кѣахеташ хьоьжура цуьнга зуда. «Гѣна некѣ
бина, шелвелла-кх и миска. Цунна хѣун дарба хѣр
дара!»

Зеделлера йѣлбазалла доцчу Клавдия Ивановнѣна,
шен цѣийндена кѣаьркѣано гѣоле яр йовхаршна.

Хьуламехь латтийна кѣаьркѣа чохь долу жима шиша
схѣа а даьккхѣнна майрчуьнга кховдѣийра цо.

Цу сохьта гѣоле хѣлира вала воллучунна.

— Лаа ца аьлла кхунах аква-вѣта¹, — бохуш ша ше-
га бѣаьрг а таѣийна мензурки чу доьттира Павел Анто-
новича молха. Баккѣал сакъералуш хьоьжура иза,

¹ Аква-вѣта — лобьѣийн маттахь — адам денде хѣи бохург ду.

шовда санна сирла и малар зурманца мензурки чу дутуш. Эцца не! тоьхна, Гладков велира чу.

Дог даьтгIера хIусамден: «Ма юккьешхула беана хIара гIуркх! Кхин алакха ваьллийца беса кан санна!»

ХIусамнанна мелхо а хазахийтира цIа а, кхерч а боцуш волу Иван Дмитриевич тахана кхуза нисвалар.

Клавдия Ивановнас ша стоьлехьа дIауьйззушехьа, вухагIертара Гладков:

— Шуна динчо дина суна а архаран дакъа, — аьлла, хIусамненан карара а ваьлла пешехьа вахара иза, цу чу эккха дагахь санна. ЦIаре хьаьжжинчохь висира и. «Бехк бац — шело даьIахкех чекхьаьлла хир ю цунна, — бохуш, ойла йора Клавдия Ивановнас. — Цу тIе, вуьшта а цIагара йолу, пальто кхин а яцъяйтIина Ти-мерланна жилет еш».

Ткъа пеша хьалха охьахиъна волу Гладков, цкъа а ара ца вала санна, леррина дIанисвала гIерташ воллур. Когаш бахьа меттиг яцара кху готтачу цIа чохь. ГIента кIел уьш Iоьттича, когийн голаш чIенгана гIортор хуьлий дIахIуьттура. Иза бегIийла дацара, ца товш дара. ТIаьххьара а ши ког хецна, дIатарвеллера Иван Дмитриевич, корта а, дегIан чарх а цIергехьа а ерзийна. Ткъа чехка, чехка — цкъа антеке хьодуш, стоьла хьалха Iаш волчу майрчунна цхьацца кховдош гIуллакхаш деш йолу хIусамнана, ларъелла а ца яьлла цу когех аьлча а, гIуркхех таса а елла, гIараст аьлла охьакхийтира. Бакъду, эра санна йолчу цIенкъа кхеттехьара вон лазор яра. Ткъа кадечу Гладковс охьайоьддушехьа схьа а лаьцца пиллиг санна йолу хIусамнана шен майрчунна улле охьахайра. Бехкалваханчу Гладковн къамел хадорхьама:

— ХIа, хIара къаьркъанан кад мала кхунна тIера, — аьлла, мензурка кховдийча шина а куьйга дуьхьало йира Гладковс, шена дIовш луш санна. ТIаккха вела-къежна элира цо:

— Шуна новкъа ма хеталаш, делахь а цу маларо сан хьоме нана а, да а хIаллакдина дела, мостагI тарделла и суна.

Гуш хийцавеллера Иван Дмитриевич. Бос байна, юьхьан аматаш—мара а, чIениг а долчул а азделла, прделча санна дара. Ткъа нур догу берийн бIаьргаш кхоьлира.

— ...Тхан дел дика стаг хир вацара цунна и... марз-

даллалц. Дог цѣна адамашца ийна, шен долчунна ко-
маѣрша, доьзална чу са а диллина. Ткъа ловзаргахъ,
синкѣрмехъ, доттаглашца цхъаьна кхеттачохъ... юьхъан-
ца шен барамехъ молуш, марзвелира... — Соцунгла хи-
лира Гладков, логехъ шед хѳѳттина. Юха а схъа а вир-
зина дийцира, ирча, массо а чо ира хѳутту хѳума. Малар
марзделлачул тѳаьхъа, ца вевзарг хилла тов шайн да.
Алапа-м муххале а ца дахъара шена дукха дезаш хил-
лачу кегийчу берашна. Кхеран нанас нахана бедарш
юьттуш, кхин деш, са а хаьдда къаьхъа балийца даьк-
кхинарг, дѳадоккхура девнаца, леташ, етташ нанна а,
берашна а. Чохъ хѳума ца дисира тѳеюхучух, кхин дол-
чух. Нана а, бераш а даьѳахкаш тѳеевлла дара. Кхул
воккха цхъайтта шо кхаьчна кхуьнан ваша, тѳаьххъара
юргла такхийча, шена дуьхъало йича, дас лерга юххе
буй а тоьхна вийра. Мацалла важа ши бер делира. На-
на елча, хѳара детдоме дѳа а эцна валаза велира, стаг а
хилла.

Соцунгла хилира Гладков массо а и ирча сурт хъал-
ха а лаьтташ.

— Шен барамехъ... — аьлла, долийра Кочкина

— Иза а хаьа суна — шен барамехъ цхъацца мет-
техъ цунах дарба а долу.

— Хѳете, хѳете, — реза хилла тадира шен кад дѳама-
ла хъаьгначу Павел Антоновича.

— ...Со кхоьру-кх, сайн да санна стаглара ваьлла
сайх зулам даларна. Кхоьру со... — халла хозуьйтуш
элира Гладковс.

ХІІІ. ТІО-ОТУРГ

Са хуьлу седарчий левчкъачу хенахъ, цѳера элира
Анна Васильевна. Карьеран директор хиларх, хан ци-
гахъ клезинг йоккхура цо, гѳуллакхаш дукха хиларна
шен метта тешаме бригадир Загоруйко вуьтура.
Фосфоритийн чхар эккхийта оьшуш долу молханаш а,
гѳирс а бан пхи де хъалха Джамбуле яхана иза, сийсара
бен цѳа ца еара. Уьш цуьнга дѳа а кхачийна, дерѳ дика
доцуш кхана тѳаьхъо бен йоглур яц ша аьлла, цѳа йир-
зинера сийсара.

ѳа ца элира хѳетте а.

Са легашка кхаьччера цуьнан тиша а, киша а аьчган-
хѳумнах цхъацца меженаш вовшахтоьхначу тѳо-отургѳо

тахана дуьххъара болх бан йолайолуьйтуш хIун дер ца хууш. Кхочурий техъа цуьнан лурчах дуьйна эрна арахъ йоллина мекха йоблладу кIомсарийн сила долу фосфориташ ата ницкъ?

Цунах йогуш ойланаш еш, некъ ца къаьсташ йобдура Анна Васильевна гIорийначу гIорзолгех а тийсалаш.

Казахийн юрт самайолуш лаьттара. Цхьаццанхъара дажо лобхкучу жерчийн а, гезарийн а Iехар хезара. ЖIаьлийн летар а. Кегийчу бIаьрзечу кибиткийн корашкахула хьалалатийначу къуьдийн серлонаш а къаьстира.

Чолак-Тау боьрзу урамнекъ хадочохъ Акаев гира парторгана, мохе букъ а тоьхна, башлакх тIе ийзош лаьтташ. Карьере йобду машина ларъеш волу иза, шен-м гIаш яха дог ду, Анна Васильевнас аьлча, резакхилла тIевирзира.

Чолак-Таухъ цхьа а тайпа гIар-тата яцара, я цхьанхъа а къедаш серлонан бIаьрг а бацара.

— ЮргIана кIелхъара а ваьлла, тIамарх чекхъюьллучу гIуре вала ца хIутту чолак-таухо, — бехкала вахна дожйIра Акаевс. — Лато дечиг, я казахийн болу гIий бац кху нехан. Кхано Iуьйренна буу кхача жусанца кхиккийн, кхехказий кхаьллина, милла бала бевдда балха гIур бу...

— ХIун дийр ду ткъа, Руслан, — шаьш долчохъ цIе а йоккхий вуьтура Анна Васильевнас Акаев. — Ахъа гIайгIа а ца беш дац хIара. Массанхъа а ду шийла а, меца а, къаьсттана...

СоцунгIа хилира Анна Васильевна. Ца юьтура даго тIамаш, тийжарш дан. «Къаьсттана — Ленинградехъ», дара цуьнан меттан буьххьехъ. Цигахъ, тIом а пккхина, йисна кху декъазчу ненан йоI. «ХIун до теша цу гIурагIалахъ, езаш коча лелийначу йоIа?»

Ма дукха езара иза шен дена! Селхана хилча санна дагадогIу Анна Васильевнина, декхначу бIаьстенан дийнахъ ша роддомера араяьлча, цIийндас, йоI кара а эцна лаккхий деш шаьш цIа дахана.

Ма хаза дара и жима йолуш, дийнахъ а, буса а цхьана минотана къаста ца дезаш! ХIетте а хама ца борийца! Бери цхьа гIулч доккха хиларехъа яьккхича мел сакъерлора шиннен а. Дуьххъар цо ког боккхуш доккха лезаде хетара. Массабрга а юх-юха дуьйцура дозаллийца! Вовшашлахъ-м данне кIорда ца дора и дийца а. ЙоIе когаш бахнийта а: — схьайола, маминна, схьа-

йола пашина, бохуш. Цо дуьххъара шен ховхачу жимчу бишица чай молу кад ша схъаэцча, ма доккха хIума, ин-заре хийтира. Цхъаннен а хила а хиллий теша сел хьуь-нар долуш бер!

Езачу сервисан цхъацца божош массо а кад, бошхан дохийча, ма йоккха куралла а йора!

Школе яхара йо! И де хIета а, вета а дуьнненна а доккха хеташ ду.

Сиха чекхъяккххъара аьлла хетара школа. Чекхъяккхича мел доккха хазахетар дара!

КIорга садаккхира Анна Васильевна: цул тIаьхъа — хаза хетарш кIезиггий, баланаш, гIайгIанаш — тIеттIа алсаммий хилира.

Ленинан гIала бен гIур яц ша ВУЗ-е, аьлча, шайна уллохъа и езашехъа, цига яхийтира йо!

— Стийнан ойланаш йо ахъа? — Руслана хаьттича, гIийла хъаьжира Анна Васильевна: хьуна хъайна а ма хаьа и, бохучу дагахь.

Хаьара Русланна шен тешамен накъосто стенна сагатдо. Цундела: — Сатохалахь, хьомениг, хIара, цхъа-долу ца торуш гIуллакхаш аттачу девлча, йохуьйтур ю вай хьо Ленинграде, со вала ца лахь! — онда элира цо.

Ленинграде хьовха, Джамбуле ваха а гIоьртина дара хIетахь. Пачхъалкхан хъашташна а яцара транспорт. Дохийна цIерпоштнекъаш, поездаш, яго йоцу хIума, хIунда — кIор боккху Донбасс, нефть доккху Кавказ дукхах ерг фашисташа яьккхинний, йохийний хIаллак-йира.

Белхалойх йоьттина машина тIехъяьлча, сикдира кху шиммо болар. Карьерехь болх кхехкаш карийра. Лайттах яьккхинчу склада чуьра аравелира милтийн йоккха курс карахь наьрт-аьртхочун дегIахь волу Загоруйкий, цуьнан эххал бен воцу зудаберийн эла — украинец Грицций. Кхуьнан карахь-м мор буьззина тIулг оьккхуьйтуш юхку капсюлаш яра.

— Марша йогIийла, женге! — аьлла, воккха хиларна эвхъаза вистхилира карьеран директоре векхавелла волу бригадир. Дикка кьонвелла карийра директорна кхузткьей шийтта шо кхаьчна волу Загоруйко. Догдика хиларна нисса ах хебарш къайладевллера. малх хъаьж-

¹ Женге — (казахийн дош), несе олуш ду.

ча йовш йолу буьрса мархаш санна; дегI а хьадасеттина, бIаьргаш кIегний хилла кьегара.

— Тешнабехк ма хилахьара вайна, — элира цуьнан дог хуучу Акаевс.

— Хир бац! — дог тешна хадийра Загоруйкос. Инстехьо лаьттачу Iаьржачу аматехь волчу стаге а хьаьжна: — ДIо-о воллу инженер гой шуна — цуьнан куьйгаллица тойпра оха уггаре жобналлин, кхераме йолу меженаш — кIомсарш а тIехь. Кхуьй а кьайлах кхо вуйьцучу инженере хьаьжира.

— Махках баьхначу карачаевцех вац и? — хоттуш санна, билгал дира Грица. Хаза неха санна оьгIазвахара кIантана бригадир. Цициге олучу вастара оьгIазе элира цо:

— Цист кхузара! Хьуна хIун хаьа, балдаш тIехь не-нах векхна шура якъаялаза волчу?

Беламе ишар йина, белш саттийна, ша хьоме лелийна капсюлаш охьа а ехкина ведира кIант.

Кхийса а луш воедучу кIантана тIаьхьа а хьоежущ, велакъежира цу сохьта Загоруйко:

— Цуьнан хIун гуьнахь ду наха дуьйцург алан бен! Ткъа цхьаболу нах вониг ала кийчча бу кIел висинчунна. — ТIаккха леррина шинне а тIе бIаьргаш боегIна: — Сох тешахь, цу карачаевцах а тешалаш. Ойла йоехна йоллушехь, ша тIелаьцна болх доггах бечех ву иза.

ТIо-отургана уллохь цхьаь-м нисъеш лаьтта стаг куьг оьхьна билгал вира Загоруйкос. Схьанехьа вирзина волчу цуьнан бIаьргаш хьажар машине долуш, гуш бацара. Юьхь тIера а, дегIа тIера а оза, векьна вара и жима стаг. Къуоначу юьхь тIехь балано кIорггий хершнаш даьхнера мера улдIахула. Ткъа куьйгаша каде гIуллакх дора. Вовшашка хьаьжира Анна Васильевний, Акаеввий цу инженерах кьахеташ. Амма дист ца хилира.

— ХIан, аша бехк ма биллалаш, сан ваха деза, — элира бригадиро. — ХIара цхьа-ши шурф а эккхийтина, вайн кориман¹ хьуьнаре хьовсур ду вай! — Иза а аьлла тIо-отурге бIаьрг а талийна, яьхначу шурфашна тIе вахара воккха стаг юм эцна. Карьерехь мел верг, даьлла вой санна, хьаьддий, веддий лелара. Ерриг белхан майда схьалоцуш, бIаьрг кхарстийра Анна Васильевнас.

¹ Корим — (казах. дош) — хазаниг.

«Хіан, хіинца чу садогІуш лаьтта кхунна», аьлла Акаевна дага даррий, хіара, Руслане куьг а ластийна, дІа-яхаррий цхьаь хиліра. Дукха хан ялале и мох санна массанхьа кхуьуш, йолаелча «Дедиса хьан керабирзина болх!» — дага а тесна, хіинца маршо яьлча, ша ден дол-чун ойла ян хІоьттира Акаев.

«По-отург цхьана-шина сохьтехь бен йолалур яц, ткьа хІетале со схьа а кхочур ву», бохучу дагахь дІаво-лавелла иза, юха а вирзина карачаевцана тІе вахара. Берриш а шега сийсаза хьоьжу, шеца гома бу моттара цунна. Цуьнан Іаьржа бІаьргаш тамашийна богуш бара, хІетте а кьахийтира цунах Акаевна. Хьажаро бахара: «Со мел кІел виснехь а, стаглара вер вац, сайн сий а дойур дац».

И зуда я бер делхьара, хьо ма воьхна, со-м хьуна вон болх бан ца воллий, аьлла, хьостур вара. Кхуьнца и тарлур дацара.

Тевеанчо хатта ма деззара дай маршалла а хаьтти-на, кхузахь кхин гІуллакх дацахь, шозлагІчу карьере вогІур варий, элира, кхин хьеста а ца луш. «ДІо лаьт-таш сан «виллис» а ю, хан яьккхина елахь а, тІех каде машина».

Гу тІехь лаьттачу Анна Васильевнина а гира Акаевс цу карачаевца кьамел деш а, тІаккха ший а автомобиль тІе хууш а. «Ма дика болх бина Руслаьна, гура чу йоьл-лина аьрзу санна пошме а, сакхонца а волчу цу инже-нерца гергарло тесна. «Цунах кьахетташехь хуур даца-ра суна и кераверзо». Боьрша нахана вовшийн дегнаш девза, яххьаш лело а хаьа.

Са тІехь паргІат даьлла, юха а балхана чу юьйліра иза. Белхалоша амоналлий, капсюлаший ехкина бевл-ча, милтан тайпа сара билліра царна тІе боьдуш. Хіин-ца цу серан арара юьхьиг латийчхьана гІуллакх кхочуш хуьлуш дара.

Массо а, Загоруйко а тІехь, дуьхьал ваьллашехь, Ан-на Васильевнина шена лиира и лато. Цуьнца кьийса ха-ла дара. Течевхаш йоцчу цо омра дича цхьа хьан ба-гахь мотт хаьдча санна вуьсура.

Киснара цІетуха а йоькхуш куьйган эшарехь сиха хаам бира Анна Васильевнас: массо а дІавада хіинца, аьлла.

Таллархоcho топ тоьхча, дІа-схьа уьду кьоркхокхий санна, охьабевдіра нах кхийса а луш. ТІаккха милт а

латийна ша хьалххе билгалбинчу, боккхачу чхарна тIе-хъа каде Анна Васильевна а лечкъира. Минот ялале, дуьне хаьрцаш санна, гIар-р, аьлла ирча гIовгIа а йолуш, бIе тонна латтий, тIулггий айъадезира лаккха хъала. Мокхачу ченан кIуьро мархаш хилла хьулйира сийна стигал, Iаьржа бода хIоттош. Цхьайолу тIулган кескаш километр гена эгна хиллера карьерера дIа.

Ах сахьт гергга даьлча и Iаьржа къемат дIадирзира. Юха а хаза гучабелира малх стигал тохарлерчул аьлла сенъелира. ХIинца чехкка тIулгаш тIо-отургана тIе да-хъа дезара. Кийчча лаьтта гIудалкх каде юза хIиттира белхалой. Сихха тIо-отург фосфоритех юза а йина, цо уьш отуш ган сакIамделлера и меттахIоттийнчу белхалойн. Чолак-Таухъ мел лелориг фосфоритийн дуьхъа деш дара; ткъа тIо-отурго уьш кегъеш ца аьтча, хIара берриг пал боха безаш бара. Иштта аьлча — тIо-отург— Чолак-Таун са дара. Цундела карзахбевллера белхалой, инженераш. Цундела ша тIех кIадъеллашехъ еанера са а хилале гIаьттина Анна Васильевна а, дерриг а дитина Акаев а. Цундела бохку хIинца белхалой хьербевлча санна и баккхий чхераш гIудалкха тIе кхуьйсус, шовкъ хилла вовшашца яхъе буьйлуш. Бакъду, Загоруйкица-м кыйсабаларх ца йолу церан хьалхе. Даккхий фосфоритах гIезан месийн гIайбеш я яккхий буьрка-наш ловзош санна, кхуьйсуре бригадиро гIудалкха тIе. Кху шийлачу январь беттан итталгIачу дийнахъ кIур-хъацар хилла бохкучу кегийрхойх дикаллица вела а кье-жаш воллу Загоруйко халла меттаваллийра еанчу Анна Васильевнас. ТIе а чевхина: — хьо хъера-м ца ваьлла! И сонта кураллаш ян ца оьшу хIокху доккхачу гIуллакха тIехъ.

— Хьо а кIел виса воллу хьо, — эсала кхетавора Анна Васильевнас бехкала вахана лаьтта бригадир. — ХIорш а, гой хьуна хъацар Iийдалуш бисна. Сахьт дац сиркхо кхета!

Массо а саца а вина, паргIата, амма хаьдда омра дира: даккхийра чхернаш хьалха доха а деш бен ца дахкар гIудалкха тIе — кхарна а ницкъ хир бац, тIо-отург а Iалашлур ю, аьлла хеташ.

ТIо-отург юьзна йогIуш яра, АкаевгIар схьабаьхкича. Автомобиль тIера охъаиккхина Акаев, тIо-отургана тIе вахара, ткъа карачай-инженер белхалойн тобана юккье лечкъира. Белш хъайина Iадда Iийра Руслан.

— И мила ву? — хьаттира цхъана белхалочо гIудалкх лелочу карачайга. — Шун нахах-м вац иза?

Дог лозуш инженере дIа а хьаьжна, дозаллийца элира гIудалкх лелочо:

— Дера ву. ЦIахь-м гIараваьлла инженер вара иза, кхузахь белхалошлахь уггар лахарчу дарже ваьккхина. Ца вевзарг хилла-кх! Дукха Iаьткьанчух тера ду цунна тхо маках дахар.

— Хьуна?

— Бен ца хета: дела массанхьа а ву. Ткьа баьпкан юьхиг, тIе мала кьаьркьанан кад, бIаьрг тоха ерстана жеро кхузахь а ца оьшу...

— Мичара кхета хьуна кьаьркьанан кад? — хьаттира цаьрга ладоьгIуш волчу Грицас. — Цунна дуьхьал со а хир вацара, — бохуш, хичаш а еш. — Логах кхарза и ца нислуш, со-м холчохь ву.

ДIа ладоьгIча, подхозехь щатехь ларалуш волчу кхуьннан кест-кеста столовина йоуьйтучу продукташца посылка дIатоха дезаш хуьлура БаевгIаьрга.

— Со дуьхьал вац, — эсала эса шина аттах декха, — кхахь-кхахь, бохуш велавелира хIара Iуьпаш а оьхуш.

ДIа а хуьлуш:

— Хьо-м, сьагарехь, са а хилале векхна, — аьлла, гIехь Iоттар йира, дуьхьал хаттарш динчо.

ТIо-отург логгеч юзийна бевлира. БIогIамах хьала кхозучу рельсах стомма эчиг а тоьхна, зов даьккхира Загоруйкас.

— Схьадуьйла, ва схьадуьйла! — бохуш, гено болчушка куьйгийн эшарца хаамаш беш, гу тIера когаш кIелхьара тIулг-жагIа а охьахарцош, чехка уьдура белхалой.

Карзахбевлла го бохура тIо-отурганна:

— Хьовсур вай кхуьнга, цергаш муха ю, — цхьаммо аьлча.

— БIар ца каглуш, кIелйисинчу кьеначу жерочун санна ма хилахьара, — аьлла, забар йира гIудалкх лелочо, говран яккхийра онда цергаш гуча а йохуш, бага яьттIа воьлуш.

— Ма бе и сонта бегаш! Ма дийца там боцурш! — тIечевхира белхалой, шайн хьоме чорхана бIаьрг хиларна кхоьруш санна.

— ХIан, хIинца хIун до вай? Стенга, хьаьнга хьоьжуш лаьтта? — ша Iаччохь ирахкхиссалора Гриц.

— Цхъана пхеа минотехъ собар дер вай, Руслан Авдеичан (иштта йоккхура белхалоша Русланан ден цIе) Баевна тIаьхъа яхийтина «Виллис» юхаерззалц, — элира ша а са легашка кхаьчна волчу Загоруйкас.

— ХIан, хIинца Жамбот схъакхаьчча, йолаялийта мегар ду вай вешан «корима», — Загоруйкехъа бIаьрг таййна, велахъежира Акаев.

ГIарчI аьлла, шуьйра накха тIе а баьккхина дегI тадина дIахIоьттира Загоруйко. Массаьрга а бIаьрг а кхарстийна:

— Йолайо... йолайо... дика сахът хуьлда! — аьлла, ларлуш тIам хьовзийра бригадиرو.

Массо а вегалуш дур-р, аьлла Iаламат йоккха гIовгIа елира: Баккхийра мокха чхераш лерга поттарчий хIуьттуш, ирчачу гIовгIанца ата долиьра хьеро. Дукхах болчушна и гIовгIа зурманца йогIура. Уьш богуш берг — кIомсар кагъелла, я юккьера коьрта винт-хIума йоьхна тата ма далахъара, бохург дара. ХIан-хIа, тишачу гIирсех ремонт йинехъ а, доггах хъаьвзина хилла белхалой. Шек йоцуш тIеттIа чуьрайолуш къарш-къарш... къакъар-раст! — бохуш йоккхачу суттараллийца кегбора, кхелли тIехъ кхиьна яккхий гIабакхаш санна болу тIулгаш. Цкъа жIаьвнаша тIох-тIох, — олий ловлхуьтура тIулгаш, тIаккха шина волана юккьехъ кегийро отура.

Нахана а, тIо-отургана а тIехула хIоьттина фосфоритийн хIур бара. И марха тIеттIа, тIо отучунна гонах лаьттаху нахана тIе охъа а йоьдий, шрапнель тайна эгара. Хьоршамаш деттара наха, мин-минотехъ ира а, даккхийра а долчу цуьргаша гIехъ цоьстуш йолчу юьхъа тIера тIадамаш куьйгашца ка тухий дIадохура. Амма кIезигчу заманна а юстахбовла ца лаьара белхалошна.

— Хъажахъа, хъажахъа цIенчу болатых йина эр дац и! — эkkхийтира цхъамма. — Ма дика а кегдо «бIараш»!

Уллохъ лаьттахунна ца хезира аьлларг, гIовгIа йоккха хиларна.

ХIор керла тIулгаш чу хьоьцушехъа, реза хуьлий отура хьеро уьш шен инзаречу кIомсаршца.

— И ду хьуна дош!

Ткъа чархо отура, отура гIарс-гIарс, бохуш.

— Цо-м стаг а отур ву... кегийра атарш дина... — шашега санна, шабарца далийтира, леррина тIе боьгIна бIаьрг ца баккхалуш лаьттаху Баевс. Цецъаьлла хъаь-

жира цуьнга, улло нисъелла Анна Васильевна. «Верриг вегавойца! Мила атийта воллу теша!? Стаг а отур ву, тов...» — Меллаша длахилира иза.

Ловзар таделлачу меттехь, цхьа дагахь доцург а екхий, духуш меттигаш дукха хуьлу.

Иштта хала хийтира белхалошна, цIеххьана тIулгаш кхачаделла карийча.

— Делахь хIун дийр ду хIета, — велакежежар шен семсачу мекхашца хуьлдеш, куыйгаш дла-схьа а дахийтина, элира бригадиро. — Дуьтур вай таханенна хIара гIуллакх.

— И муха ду хьан — сакъераделлачу меттехь, дика марзо эцаза, аьлча а тIо-отург таллаза, юкбах муха дуьтур ду, — дуьхьалвелира Грци.

— Айхьа а ма олу ахьа — ма яхка кханенаш, — билгалдаьккхира кхечо. — Кхана гIудалкх нислой а ца хаьа, я барамал тIех шело йогIий а, хьостагIа санна.

— Ткьа хIун дийр ду, — юьстах а ваьлла, нанапIелгаца луьлли чу томка а веддеш гIаддайнчуха элира Загоруйкас.

— ХIун дийр ду бохург хIун ду? — тIулгаш отур ду-кх вайн кориман Iаббалц!

— И нийса боху, — элира бригадиро. — Масала, хIара фосфориташ дохош хиндолчун сурт хIутту суна хьалха... — Луьлла а тайина, цкьа-шозза кIур а тоьхна меллаша, шена бакъалла а и сурт гуш санна, дийца волавелира воккханиг. — TIамTIехь... йоккхачу «Катюшина» го баьккхина артиллеристаш лаьтта боьхна. ХIоььнаш кхачийна, ткьа фашисташ тIегIерта, даьржинчу хин юьхь санна. Уьш юха тоха беза... Ца тоьхча — цIазо ялта санна, доь доцуш гIашлой-эскархой хIаллакбийр бу йовссарша. Бийр бу! — Хьала а иккхина тоха санна шен даккхий буйнаш а дина, цIогIа туьйхира воккхачо. — Бийр бу!... Иийр бу кьена наной шайн кIенташкара ца догIучу кехаташна са гатдеш, боьлхуш, хIиттина бIаьргаш дехачу ураме хийсош, ца vorIy теша почтальон, бохуш. Ткьа церан, безаш кхийина, оьзда майра кIентий, фашисташа хIаллакбина эрна арахь Iохкур бу, маккхалша нур догуш хилла сирла бIаьргаш зIакарчий йиттина мийлина... зударшна, берашна гур бац шайн марошший, дай, ...хIунда — барам бан а боцуш дукха хIаллакьхир бу уьш эрна... вайн бехкийна!

Синойх тоьпаш тоьхча санна хьала а лилхина лаьт-тара белхалой.

— Кхо хIун дуьйцу?! — бохура шайн дагахь. Таккха юха а: — Баккьалла а иштта бехке ду теша тхо? — олий ойла йора, хIораммо а корта а оллийна.

— Дийцахьа, — элира Руслана меллаша, «цхьана хIуманна тIе ван воллу хир ву хIара», аьлла хеташ.

— Дийцахьа, дийцахьа! — бохуш, дукханнен гIийла маьхьарий девлира.

— ...ЦIеххьана... иштта боьхна артиллеристаш лаьт-таш, йоккха гIара йолу. ДIа-схьа хьуьйсу хIорш — тIехьашха го а бина церан танкаш кхаьчча теша кху-за? — аьлла хеташ, кхерабелла.

— Ткьа уьш... — воккханиг хIун ала гIерта дага деанчу Акаевс юкьа а иккхина, — уьш вайн машинийн... йоккха ковра хилла? — хаттарца хьаьжира иза а, важа белхалой а бригадире. Цо — хIаь, — аьлла корта ца тIийнехьара, цIогIа бехкала бахана болу.

— ТIаккха? — белира массийттанийн мохь. — ТIаккха?

— Царна тIехь «Катюшина» снарядаш хилла вайн фосфоритех йина!..

— Накьостий! — зевне цIогIа туьйхира хьалаиккхинчу Гридас куьг хьала а кхоьссина: — Аса дош ло, кьонахчун дуьззина дош, хIинцачул тIаьхьа, доггах, де-буьйса ца лоруш, болх бан!

— Аса а! Аса а!

XIV. ИРСЕ ХУЬЛДА КЕРЛА ШО

Тховса керла догIу 1944-гIа шо КочкингIаьргахь дазда сацийнера кьеначу доттагIаша.

КIентан ши кIант а, Гладков а елке бахана хиларна, цIахь са а гатделла хьалххе баьхкира ЗагоруйкогIар жимчу ларчи юккьехь шайн декъана напaгIа а дахьаш.

Чу доллушехьа тапъаьлла соцунгIа хилира Загоруйко а, цуьнан зуда а пеша чуьра буро а хьийзош схьаेतало комаьрша ало а гина. Самах дуй теша хIара аьлча санна вовшашка а хьаьжира, хIусамдайшка а бIаьрг кхарстийра.

— И-м асс-с... аьллачохь сецира Кочкин легашка

даѣлахъ хіѡттѣча санна, зудчо хичаш еш а гина. Тхов-
са дов бакъахъа дацара.

Йовхонахъ Іаѡбча бен ца яѣстира Матрена Афанасъ-
евнас ларча. Деана ах стака дугий, бѣе грамм хиллал
мохъхій «чехка, чехка» хица кхарзалуш лаѣттачу доѣ-
хана тѣе хійцира Клавдия Ивановнас. — «Хіинца чилу
ца дина ала дац!» — бохуш.

Павел Антонович-м хъешій чу баѡхкичхъана дуѣйна
ларчи тѣера бѣаѡрг баккхалуш вацара. Догйовхонца
шек вара воккханінг цу юккѣехъ шишанан суртехъ цхъа
хіума а хааелла. Нійса хиллера кхунна тарделларг:
хила а хиллера нѣа чохъ шиша.

— Хіара ду хъуна дош! — бохуш, и шиша дадїйна
корѣ хіѡттиѣра цѡ.

Ткѡа Клавдия Ивановна цецѡяѡккхїнарг кхїн хіума-
наш яра. Цкѡа делахъ сїйначу хохїйн ши хелїг гучу-
даѡккхїра дозаллїѣца Матрена Афанасъевнас. Дуѣйцу
а хезнїй чїлла юккѣе яханчу хѣнахъ хохаш хїлар!

— Собар делахъ, аса уѣш дїцдолуѣйтуш, кхїн нїѣ-
мат гойтур ду хъуна! — ела а кѡежаш, эккхїйтиѣра Мат-
рена Афанасъевнас. И хезна корѣра схъа хіусамда а
веара. Ткѡа Николай Тїхѡновича, тохара Гладковс сан-
на, пеша бертехъ дѣавїхкїча санна, ког ца боккхуѣра.
Ша совглатана еанчу гїнн тїалбѣх кїез-кїезїг дакѡш
дохуш, уѣш кхуѣссуѣра цѡ цу чу.

— Хіинца-м баккѡалла а тамашѣна хіума гойтур ю
шуна сан дїкачу зудчо! — аѣлла, шѣн бѡдделла дегї а,
корѣа а схъагїѡртиѣра цѡ эххар а. Матрена Афанасъев-
нас схъакѡадїйнарг гїча Кѡчкингїѣран цхъабѡсса инза-
раллїн мохъ бѣлїѣра:

— Ой-їй! редїска! — аѣлла. Итт кхїнїйна хїлла уѣш
Матрена Афанасъевнас шайн кѡїлбѣхъа дерзїйнчу ко-
рѣхъ. Цѣрѣх хіара дїѡ бен ца кхачїйтиѣра кхарна бѣра-
ша: вуѣш елка кѣѡян ехїѣра.

— Товш-м хїѣр ю уѣш базанан дѣчїган таѣланчу соѡ-
наллїна юккѣехула схъакѣѣдаш! — бохуш, жїмчу бѣѣѣ
санна, тїѣраш дѣттѣра еѣрїг екхаѣллачу Клавдия Ива-
новнас.

Цхъана а хіуманахъ ца вѣшаш волчу Павел Антоно-
вича «кху тѣедаѣлла-кх вайн гїуллакх елка хас-стоѣмаш-
ца кѣѡѣш!» — бохуѣра дагахъ. Делахъ а зудчухъ кѡа хѣ-
таш Іадда-м Іїѣѣра їза, мѣттан буѣххѣехъ и дѣшнаш дол-
лушѣхъ. Цѣа веачхъана, тховса бен вїстхуѣлуш гойла

ца хиллера Кочкинан Загаруйко. Ткъа Павел Антонович дехъа-сехъа ваьлча цуьнан пхьалгIина куьйгалла деш хуьлура Загоруйко. ХIинца жамIа дан декхарийлахъ вара иза. Буй буьззина доттагIчунна ша деана чIогIа томка а кховдийна:

— ХIан, хъайн луьлла а узуш, схъадийций вала шаьш лелийнарш! — аьлла, стоьлан маьIле охъахайра хIусамдас шен доттагI. Ша хиина ца Iалора — зударша кечъечу стоьла тIе а, коре а, тIаккха пилте а бIаьрг кхерстабора.

— Ца хаьа хъалха муьлхарг дуьйцур ду, — аьлла, боккха кIур туьйхира Николай Тихоновича Павел Антоновичан юхъа тIе. — Цкъа хъалха совеща...

Куьг тесира хIусамдас:

— Уьш-м тоххарехъ «Дехачу лергаша» схъахазийтира, цу мераIуьргаша музей йилларрий, гIала югIу бохуш цара эрна зама яйаррий! — П-ф-ф! Эхъ ма ду иза-м. Уьш човхо, метта дало стаг ца хилла-кх шулахъ! — Кочкин чуьра волуш а гина, хорсамех, хохех салат еш йолу Матрена Афанасьевна урс охъа а диллина тIееара.

— Сабардел, цкъа диканиг, — хIусамден дегочу куьйга тIе шен доккха штукатурниг а диллина сапаргIат аз дахлеш элира цо: — Сих ма лол. Ойла ел ахъа айхъа а. ХIунда бу уьш мераIуьргаш? ХIун зулам даьлла цаьргара пачхъалкхана? Мелла а пайда болу моьтту суна-м. Эрна дац церан къахъегар. Вон дера дара Iехадала хIума а доцуш уьш маларехъа бевлlexъара, я цул пайдабоцчу. Къахъоьгу-кх цара, ткъа кьинхъегам — дагана а, синна а дарба, синтем бу... Шега реза хиларца корта талош волчу майрчуьнга а хъаьжна: — бакъ лойь со, хьомениг?

— Дера лойь хIета, — аьлла, тIетайра цу сохъта Павел Антонович. — Хъан майрчуьнга хъаьжча а хуур ду иза-м. Со ала гIертарг-м кхин дара. ХIан хIинца пхьалгIин хьокъехъ дийцал чехка: план чекхъаьккхиний аша коьчалца а, ахчанца а?

— Яьк-кхинна, — текхна-а элира Загоруйкос. Хиира Кочкинна п стеннах делахъ а цхъана хIуманна реза воцийла, вогуш вуйла.

— Дика ду. Ткъа аннаш... — Загоруйкос доккха садаьккхича сецпра Павел Антонович. — ХIун хилла?

Дийцира Загоруйкос ша аннаш барамал тIех дайиний теша, аьлла хеташ. Шена везаш, уггар оьшучу мет-

техъ ненах ваьлла дела к̑ахеташ волчу Тимерлана цу т̑ехъ х̑арамло лелайо бохург кхетийтина хилла Загоруйкин лергех цх̑амма-шимма. Бак̑ду, шена-м ца зедделлера х̑умма а, этира цо. И к̑ант санна волчунна тешна бехк беш а хуьлу-кхи.

И х̑ахор а новк̑а деана Клавдия Ивановна юк̑а-иккхира:

— Дитийша и дийцирий, хезирий боху совнах дерш тховсалерчу езачу буйсанна мук̑на а. Цул чехка, чехка куьйгаш а дилий стоьла т̑е хила, ца го шуна — чилу кийчча ду!

— Гина ца Iаш, дукха хенахъ дуьйна, цо етта и мерза х̑ожа а ма хаало, — бохуш, резахилла т̑етайра Николай Тихонович.

— Х̑усамдай чохъ буй?! — аьлла, ц̑ехх̑ана ч̑ог̑ла вистхилира цх̑аь-м.

— И х̑ун ду?! — бохуш, массо а аз даьллачу аг̑ор вирзича, нелсаг̑ехъ кхах̑-кхах̑, — бохуш, г̑оддах вольуш Климкин вара.

— Ма тамаша бу х̑о вар, — бохуш, шен энийн болар эцца дуьх̑ал х̑аьдира Клавдия Ивановна. Ох̑а а хиьна, шен х̑ордашкахула лелаш, команда дан Iемина хиларе терра, массо а к̑ора волуш санна, мох̑ бетташ, к̑амел дора Андрей Потапыча:

— Цх̑ана к̑езигчу г̑уллакхана лареке вахара со, т̑а ц̑ех̑а вольуш Павел Антонович ц̑а веаний х̑ажа со аьлла, кхуза вирзира-кх...

— Бак̑ вирзина, — юк̑аиккхира х̑усамда. — Клавдюша, сихо ел х̑инца х̑оме х̑еший гулбеллачуьра.

— Х̑окху сох̑та, — аьлла, шун кечдан х̑оьттира Клавдия Ивановна.

— Цк̑а собардел ах̑а, — аьлла, к̑амел д̑адех̑ира Климкина: — Т̑ех волуш неларш йиллина а гина, г̑ех̑ кхеравеллера со. Полундра! Пираташ-х ца баьхкий кхарна, бохург дагатесна.

— Баьхкича, тешнабехк хир бара царна, — аьлла, шеха-а семса даккхий мекхаш тадеш, забар йира Загоруйкос.

— Ах̑а х̑ун дуьйцу! — т̑ечевхира цунна Климкин. — Ях̑а х̑ума яц бохург х̑ун ду?! — Соне куьг тесна: — Д̑ора и нисделла тас дех̑нех̑ара, х̑ун дийр дара Кочкинг̑ара...

Цо шен хабар кхачадале, гІугІ аьлла велаветира чохь мел верг. Массарна хууш беламе а даьккхина дуьй-цуш дара и тас. Павел Антонович ша зудчунна оьгІаз моссаз ваха и юьтуш вара. Ткьа йийбар йоькьучу даьлча, уггаре хьалха тесах тасалора.

Хьеший дІатийча, — «ХІан, хІара гІуллакх иштта маьрша дерзарна тІера, кад тоха беа вай», — аьлла, киснара схьа а даьккхина стоьла юккье шиша хІоттий-ра Климкина.

— Урра! — аьлла, забаре мохь хьаькхира Павел Антоновича. Сакьердаларна бІаьргаш горгбелла, верриг векхавелла вара хІусамда. Делккьехь мелларг логах хьаккхал а ца хиллера-кхи цунна.

ХІинца массо а пенах кхозучу сохьте хьоьжура. Шийтта дала пхи минот йолуш бен той доло мегар дацара. Дукха партал а хиллера и тиша пекьар — сахьт. Лелла ца долура. Ткьа арахь сов хаза дара. ХІинццалц хІокху хенахь хьоькху моххий, сингаттаме уьгІучу берзалойн, чагІалкхийн бен кхин гІара яцара. Тховса-м ерриг Чолак-Тау араьялча санна самукьне кегийрхойн гІовгІа а яра хезаш. Кест-кеста кхуза а лелхара хІусамненан «нийсархой» — ТамаргІар.

Коре а хІоьттина кьоначу озанца цхьаммо-м хаьттира: шен хинволчун майрчун цІе. Чуьра цхьа а вистхилла валале, и Луша юйла хинчу Матрена Афанасьевнас шен дІадиллина долуш санна, паргІата элира: Андрюша, хьомениг, Андрюша! — аьлла... ХІи-хІинкь! — бохуш, арарниг дІаедча, Матрена Афанасьевнас шек а йоцуш кьамел долиьра:

— Дера ю Луша нисьелла. Ирс долуш хир вара и йигинарг а. — ТІаккха хІусамнанна тІе а йирзина элира. — Хьуна и чІогІа муьтІахь ю, ахьа аьлларг цо дийр а дара... ХІунда ца йохуьйту ахьа и маре цхьана оьздачу стаге? Жима ца хиларх-м хІумма а дацара, сан хьоме-наш. Сайниг а ма ву сол пхийтта шо гергга воккха, хІетте а мел жимчух хуьйцур-м вацара аса.

ГІехь эхь хетта кІелдІахула чохь болчушка хьаьжира Николай Тихонович, кхаьрда теша шех хІорш бохучу дагахь. Кхуо Мотя ялош йоьІан ялхийтта шо дузаза дара, ткьа хІара гІеметта хІоьттина, зуда ялон хан тІех-тилла ала мегар долуш, стаг вара. Массара а хІетахь йоІ дегаза йохура, хІокхуьнга бехкаш дохура. ХІинца-м мелхо а Матрена Афанасьевна цул йоккха хеташ яра.

Майрачунна-м и тохарлерра «жима кІорни» ду моьт-тура.

— Тхойшиъ ши кхокха санна вовшийн дезаш догъ-оьцуш хилла кьона кьандаллалц, — бохуш, шен кьамел дІахьора захало дийца тІера йолчу штукатуро.

Клавдия Ивановна хІинцца бен ца кхиира доттагІчо лелочух. Хьаха а ма дира цо цкъа-м фельдшере и гІул-лакх. Амма Клавдия Ивановнас башха тергал ца дира — масана захалош дуьйцура Матрена Афанасьевнас — хІуьшт-пуьшт хуьлий духура уьш.

Ткъа хІара... Климкине бІаьрг кхарстийра Клавдия Ивановнас... «Кхунах цхьа хІума хила а ма мега. Гой хьуна, Андрей Потапович пхийттара ваьлла жима стаг санна цІарула цІий а велла, бІаьргаш лаьтта а боьгІна Іеш ву. «Бехкечунна тІехъ куй ма богу».

Цунах баккъалла а гІуллакх хилахъ, ма дика болх бара иза! Диканиг ву Климкин. Зуда кхобур йолуш, цунна тешамен накъост, гІаролхо а хир волуш... оьзда стаг.

Амма Лушин дагахъ дерг ца хаьа! Дукха хьийза цун-на гонаха кегий нах.

— Дуьхе кхиаза Іийр ма яц ша, — шабарца лере а яхана доттагІчуьнга а аьлла, хьалагІаьттира хІусамна-на. ЧІилу дилла дагахъ...

— Керла шо ирсе хуьлда вайн! — аьлла, кад а тоьх-на декъала бира чохъ берш Николай Тихоновича шийтта сахът ма деллинехъ. ТІом чекхбаларна тІера а мелира. Ткъа тІехъ боцчарна тІера мелча, массарна а шайн кІентий дагабаьхкира. Матрена Афанасьевна Іа а ца елла, шен вийначу кІантана елха озийра.

Стоьла тІе хІоттийна яра массо а хІума.

...ЧІилу Іаламат мерза а хилла, чухьаьдда дІаластий-ра шуьне хевшинчара. Павел Антоновичах кьахеташ Іара Клавдия Ивановна. Еза а езаш, амма цу яхкаел-лачу цергийн аьхкашца цхьана агІор тоттуш, маттаца вукхузхьа йоккхуш даьане ца даалора цІен хорсам. Велхха воллура иза. Шена дуьххьара гича санна лерри-на хьобжура Клавдия Ивановна цІийндега.

«Ма хийцавелла, кьанвелла, миска! Хьанна бакъ хе-тар дара цул хаза, майра, лечанан санна ойла стиглахъ йолуш кІант ца хилла аьлча. Тховса-м дог дика а волуш гІолехьо ву иза, вуьшта даима дера, везавеш, ша ма дарра гІам ду. ХІумма а тера вац тохарлерчух».

Дахкарлахъ санна, схъакъиздара хъалхалера аматаш. Лекха хъаж — хъекъале, Илма долчех терра. Хинца-м тЕх лакхадаьлла, дависарг! Бехо нийса мара. Хинца бахбелла мIаьчиг санна бага хьовжу. Месаш тилийнчу гIезан санна еха ирча ворта. Ткъа бIаьргаш! Ма къегара уьш и демонстрацешкахъ байракх карахъ хъалхахIоьттина воьдуш. Ма вара иза халкъан ирсана вала а реза волуш!

КIорга садаьккхира Клавдия Ивановнас. ТIаккха а бехказа а ваьккхира майра. «Бехк а бац цкъа долчунна и дуьненна а дарвелча — 1937-гIа шо а тоьар дара!»

Тховса-м кIеда-мерза ву хIара шеца а, хъешашца а. Шен а чIогIа сакъерлора хIусамненан: безарш-бевзарш гулбеллера, кегийнаш а мин-минотана чухIуьттү, генарчу колхозашкара а тЕхъ керла шо декъалдеш, жана-турмыс кхунна яхъаш кхо-виъ ма веара дорцехула, кхуьнан кийрара шам-шарык ярна кхоьруш санна.

Сакъерлора Клавдия Ивановнин, амма юккъехула Вассин ойла йича дог Iаьвжаш зIок еттара. Муха йоллу теша пекъар нехан чохъ, хийрачарна юккъехъ? Тамара-м вон хир яцара цунна, амма и ша а ю цигахъ юлаелла йоллуш.

ЭхI, кху чу яло йиш елхъара! Ма йох а лур яра! Схъахетарехъ, шен бен боьхчхъана цкъа а йох ца елла, сан деган доттагI! Аьхна, хъена кхача а буур бара...

Дегабаам бинчух тера ю иза... Балха еача, а ца яьллий бен, йист ца хуьлу. Ткъа хIун дан дезара? ХIара мегар ма вацара и чу ялийча. Дукха халонаш, харцонаш, вонаш гинчу кхунна а там бан ма беза, кхоо веза... Мел веа а ца хаьа — могуш вац...

Клавдия Ивановна йоьхна лаьтташ, шекваьлла Павел Антонович ей чу хъажа дагахъ пешехъа волавелира. ГIорасиз волчу цунна мелларг сов даьлла хиларна, развуйлуш воьдучу цо сонехъ Iуьллучу кIезана тIе ког баьккхира. Ткъа гудри Iийр дарий чIир ца йоькхуш! ХIусамда хьовха, шен да Кумай хилча а дацара иза и муьшканаш йойтур йолуш. Iалелай-шена, аьлла гIир-гIир дира, це а туьйхира кху йовхачу чохъ мачаш дIа-а яьхна, паргIатваьллачу Павел Антоновичан когах.

Дарвелира хIусамда. Охъа а таьIна, и кIеза вортанна тIера схъа а лаьцна, зудчуьнга вон бага а лееш и де бIарзвелира. ТIекхеттачу зударша халла дехарца схъадаьккхира кIеза.

Оццул бахъана даьлча хаза неха санна ле вуьйлира Павел Антонович. Ша и зуда ялийчхъана чомахъ дуьне даа ца вуьту ша, цо кӀезий, гирзаш даьлла цнциг кӀорнешший, хьаьттарчаша, чераша маьттаза даьхна берашший, зударий кху чу кхуьйлуш, бохуш.

— ДӀавалахъ, сакъера ца гулделла вай! — аьлла, кад буьззина малар доьттира цунна Андрей Потаповича. Сии метта кхеттачу тоьпан хӀоььно санна воьжийра къаьркъано Кочкин. Гап аьлла и маьнги тӀе охъавижча, сапаргӀатделира чуьрчийн. И самаваларна кхоьруш шабаршца къамелаш деш, амма йовхонна а, вуьшта а там хилла дӀа а ца бахалуш Ӏара хьеший.

— ХӀан, хъалагӀаттал, Мотя, дӀагӀо вай, — цкъа Николай Тихоновича олура, ша меттах а ца хьовш.

— ХӀан кхана Ӏуьйре кхача веза со балха, — бохуш, Андрей Потапович гӀоттуш, хӀусамнанас дӀа ца вохуьйтуш хӀорш бохкуш, самавелира Павел Антонович. Ша волччохъ кӀегар а хӀьна цӀий доьссина бӀаьргаш массаьрга а рогӀлана кхарстийра цо.

— Хьо ма дика Ӏа, майра тоьхна охъа а виллина, кху нахаца сакъоьруш?! Аса хӀун дийр ду хӀаьий хьуна? Аса бийр бу хьан болх... — бохучохъ йовхарш а яьхкина дукхе-дукха чӀогӀа уьхье-уьхье баха вуьйлира иза.

— Схьало чехка мерах хьокху йовлакх! — тӀечеххира иза йоьхна хьийзачу зудчунна. Цхъана куьйга бат а лаьцна, важа схьакхийдош дара цуьнан.

Сихьеллачу Клавдия Ивановнас шениг кховдийра.

Голе ма хиллинехъ и йовлакх даржийра Павел Антоновича хьешашна хьалха:

— Хьовсал кхуьнга!

Йовлакх тӀехъ Ӏаьржа томмагӀанаш гучадевлира

— Гой шуна тамганаш ¹? Кхузахъ тамга, хӀоккхузахъ юха а тамга! — пӀелгаца гойтура воккхачо хьоькхнаш.

— Уьш-м кӀорах дийлла томмагӀанаш ма ду, карти тӀехъ малхбузехъа керла некъаш бохкуш сихьелча аса дина, — элира Клавдия Ивановнас, ткъа кис...

— Хьовсал цуьнга! — зуда аьшнаш еш юкъапккхира Павел Антонович. — Бехказло хетий шуна кхо дуьйцург?! Зуда яций иза-м янне а! Цо хӀаллаквиний со-м! Со-м кхул жима а волуш, гӀараваьлла кӀант варий! ХӀинца... шуна ма гарра ву. Ткъа хӀара... тохарлерра

¹ Тамга — (казахийн дош) — мухӀар.

студентка ю. Кхес хадийна! Суфражистка! «Дика ду-кх хуна иза иштта жима хеташ», — бохуш, вукхаьрга бIаьрг а тaлийна дагахь йoьлуш яра Матрена Афанасьевна, ткъа шабарца доттагIчуьнга шена бала берг — Пашка вуьйцура.

Цхьаммо а ша тергал ца вар новкъа деана Кочкин, кхин а вон емалгъан вуьйлира шен зуда:

— Уьш хилла Iа моьттий шуна!? — Массо а шега схьахьаьжча: — И ялийчхъана дуьйна... аьлча а, со цуьнга маре вахчхъана...

— Дитахъа уьш, Павел Антонович, — аьлла, юкъа-иккхира Матрена Афанасьевна цул охьавижахъа.

— Вуьжур вац! Дуьтур дац... уьхьи-уьхьи... диттане а... Шуна и ца евза. — Вахна дера маре. Хьовсал таьлсаш чу, — аьлла, сонера цIенкъа юккъе схьатакхийра къеначо таьлсаш. — ХIара тогыз¹ суна делла моьттий шуна? — ши пачка чай! — Стоьла тIе кхоьссира. — Ах кילו хиллал шекар...

— Вон эцца-кх ахъа уьш схъа, — баккъал новкъа а деана элира Клавдия Ивановнас. — Сайн декхар...

— Сацыйта, — бекъа, жима буй туьйхира стоьла тIе майрчо. — ЦIийндас къамел деш, зуда-м талъаьлла Iадда Iен юй! — Юха а таьлсех тасавелла, куйгаш дагош санна, вон кхуьссур: — Курташ... шашу... хIан юха а чай — иза а уггаре дикачех — кок-чай... — Хъала а айтавелла: — Сан уггуре дог этIарг хIун дара аьлча, со чувoьссинчу хьешашка веъ-веанчо мила хоьттурса хаьний шуна? Зудчунна тIе куьг а тесна и аьшнаш еш санна: — Дера хоьттурса хIара! Муха йоллу Клава? Могаш юй Клава. Дала хан яхйойла... тIаккха а Клава! Ткъа со ца вевзачуьнга, шабарца (церан — культурни боцчу нехан шабарш стигалхула доьдучу самолета тIехь а хезар ду-кх) — «иза-м Клавин майра вуй» — бен эр дацара... ХIан! И муха хета шуна! Со, со цхъа а хьесап вац-кх! Цуьнан спутник лору-кх киргизаша а. И ялочул...

Сакъерделла бохкура чуьрнаш воккха стаг левеш. Амма, цо тIаьхъара дош аьлча, хьаланккхира Климкин. Стоьла тIе шен ондда буй а тухуш:

— Полундра! И хIун ду ахъа дуьйцург! Киргизаш тов! Киргизаш бохург уьш емал бар ду хъан!? Клав-

¹ Тогыз — (казахийн дош) — исс совгIат.

дня Ивановнас эр дацара хьуна иштта! Коммунистка хиларна.

— Ас-сса суо...

— Хьо а коммунист ву бохуш ма лела! Хьайна 37-чу шарахь лелийнарш ца тарах (уьш-м вайна массарна а Іаьткъара) Іедалан бехкамаш емал бан воллура хьо!? Дерриге къаьмнийн цхьабарт хилийтархьама ца латтий-ра вай кыйсамаш!!

Охьалахвелла, бехкалавахна:

— Латтийра, — элира Кочкина. — Хьовсийша кхуьнга! — аьлла, ЗагоруйкоІарна тІе вирзира Кочкин. — Бакъ лоб билггал казахийн баксы¹, хІокхо тІе верзо молханаш даадо, бохуш. — Цхьаь дага а деана; тІерачу кучан кач озийна схьа а баьстина, чухула юхург гайтира: — хІара коч гой шуна? — Ценаниг-м муххале а ца елира суна коч, кху тІе а нуьйда йогІа керах ца делн-кх цхьаь бен воцчу майрчунна!

Буйлура хьеший, важа гуттар чуьра велира: стоьла тІе шен бекъа буй бетташ чийхайора зуда шен коч мица ехьна, бохуш.

Клавдия Ивановна дов ца дезаш, бехкала а яхна Іада Іийча, Матрена Афанасьевна, вехначунна улло а еана, цуьнан белш тІе куьг а диллина и охьаханйра, тева юьйлира, шеха-а аз дахдеш, эсалчу эшарехь:

— Ма бе хьайна ницкъ, тхан хьомениг. Хьан коч тІекхочехь яц...

— ХІа-ан!? — хьаланккхира Павел Антонович. Вон Матрене Афанасьевне а хьаьжна, буйнаш бина шен зудчунна чухьаьдира. Ткъа цул лекха а, зобртала а, ницкъ болуш а йолчу Матрена Афанасьевнас, атта охьаханйра Кочкин. Белш тІера куьг ца доккхуш, хьаам беш, меллаша, сапаргІат элира, шаьш посылка йохьуьйтуш и коч а юккъе йиллира, аьлла.

Николай Тихонович айавелла тІехилира шен турпала буйнаш бина, вукхо шен зудчунна муьшка ярна кхеравелла. Кхерам бацара — цу сохьта ваставелира Кочкин. Куьйга корта а лаьцна, охьалахвелира иза-м.

— И ша ду, ша ду... бакъ яхьийтина. Царна-м сайн са а лур дарий аса-м. — Куза тІе латийначу кІентан сурте а хьаьжна, — лур дара дера, са а...

¹ Баксы — ПирІун, хІума хуу стаг.

Цу буса ца яхара Васса КосолаповгIаьрга. Эхь хийтира. Цул, хьастагIа казашкано йийцинчу гIоти чохь Iер бакъахъа хийтира яхь йолчу зудчунна. Нах хала а бохку, нехан нахана несалла лело даго а ца юьтура.

Са дайнера и аптека чуьра араяьлча. Шен энаша лаьцна когаш текхош юьртан йохала йолаелира Васса. Хьовкхучу махна гIоле хеташ кибиткийн, пенашка телара и.

Массо а цIа чуьра лампийн, къуьднийн серлонаш яра къедаш. Iа ца лора Васса церан кегийчу кораш чу хьажаз. Пешаш яра массеран а латийна суьйренна чу бирзинчарна пхьор кечдеш. Цкъацкъа гIий эца я диларш, нехаш дIакхисса хIусамнана араяьлча, чуьра цхьа безаме йовхонан тулгIе еттара. Хьанал болх бина цIахь шайн доьзалшна юккъехь Iаш болчех ма хьовгура зуда! HeI ца йиллича а хезара цхьаццанхъара зевне бийларш, къамелаш.

Къаьсттина ирсе хета уьш чуверза хIусам йоцуш, эрна арахь шелонна вегош лелачунна. «Хаьий теша царна, хама бой техъа шайгахь долчу ирсан?»

Юрт чекхъелира. Гена ялале, лохо гу къаьстира Вассина.

— ХIан, хIара хир ю-кх и гIота?

Бух боцчу Iин чу, я кIоргачу гIуна чу йоьдуш санна хетара зудчунна ша. Меллаша, ког шершина цIехъана чуйожарна кхоьруш, ша бинчу терхеш тIехула юссураниза. Цхьа дика кIорга-м ца хилла и гIота. Цу тIе арахьчул мелла а тийна а дара. Гена чу яха ца яхьхира Васса.

Уллохь пенах дIа а тевжина, кIел шен гали-тIуьйлиг а йиллина, сахуьланга елира и. Цкъацкъа набаран тар туьйсуре, делахь а дукхах йолу зама, шелонна, набяр хьовха, хиина ца Iалора — керчаш, хебаш, хьерчаш. Цкъацкъа йолалора.

«ХIумма а дац», и йовхачохь, шен майрчунна уллохь хилчъана», — бохуш дагахь Клавдия Ивановнина еза а ера.

Са хуьлуш гуттар чехка белира мох. Васса дIатарьеллачу учина вон цIогIа а детташ, даьIахкех, тIамарх чекхбуьйлуш, хIара аракхосса санна, хьовкхура и.

«Цкъа са хилла далахъара, кхана-м кхин меттиг лохур яра, — бохуш, садеттара Вассас.

ШолгІачу дийнахь кхо выходной дехча:

— Мегар ду, мегар ду! ТІаккха! — аьлла, шеха чех-качу боларца кьамел деш, пурба делира Клавдия Ивановнас.

«Со гучуьра дІаяьлчхьана, бен ца хета цунна», — де-габаам бира Вассас.

Цхьаммо а шен лар ма эцахьара, бохучу дагахь, сакхонца лечкьаш йолаелира Васса шен керлачу хІусаме. Юх-юха ара ца йийла, хьалха жусанаш а яьхна йоьсси-ра иза гІоти чу. Жусан-коьллек стоммониг хаьржина и лата а йина, коьрта учихула йолаелира хІара зуда. Гостиницехь санна, цу шуьйрачу учинан йохалла шина а агІор тоьланаш яра. Чу вогІийлина гена йоцчу меттехь жимчу тоьли чохь туп йиллира зудчо.

Кхоно ша милла а, мацалла а кхин Іа ца елча, сонехь жима цІе а кьадийна, буйннал йолу баьпкан юьхк а йох-йина и кхаьллича, дикка сакьераделлера цуьнан. «Ма доккха хІума ду хІара нисьялар, цхьанна а Клавдия Ивановнина мисканна корта бетта а ца дезаш». ХІинца гІехь дог дика хилла, эхь хетара цунна ша дагахь а фельдшерна езаерна. «Со ден цІера-м ца еана цо?» — бо-хуш, ша-шен чийхайора.

ГІехь сапаргІатдаьлла, йохьелла наб озийра Васси-на. «Кхана дуьйна-м хІор буса цхьаннах а ийза а ца луш цу хьомечу коре хьажа-хІотта яха йиш-х хир яй сан», — бохург а дара наб кхетале дагахь.

Дикка тоам хиллал наб яле, цхьана хІуманна сагат-делла самаелира и. Адамийн лер а, уьстагІийн Іехар а хезира гІенах санна. «Ваттай, хІара хІун ду?» — юьйхи-ра Васса. Адамаш генахь доцчух тера дара. Кхуьнчух тера а йоцуш алон зІаьнарш уча а кхийдаш йоккха ко-маьрша цІе яра хьалалатийна.

Леррина лергаш самадаьхна ладоьгІча хиира Вас-сина кьамел дийраш, луьйш берш баккхий нах буйла. «ХІа-а, цхьаь-м Божей ву, ткьа важа?»

ЛадоьгІуш — важа подхозера Іу вуйла хиира — арахь дарц а даьлла кху чу жерчий хьулда веана. Цара дуьйцург халла бен ца кьаьстира, хІунда, буьйцург, аьл-ча а, бийца гІертарг шинне а хууш боцу оьрсийн мотт бара.

Кьамеле даьхнарш — совещанехь дийцинарш дара. Божейс Казахстанехь Амангельдис ма аллара (шен велахь а нийса лийча, кьобалдарх бехке дац-кх)

коьртниг хьелий лелоран гІуллакх ду, — аьлла, хадийра. Ткѣ Іуьно — иштта-м дара иза, делахь а дош хир дац цунах, — бохург элира.

— Муха?

Ирча эхь дара цо дийцарехь подхозерчу хьаькамаша ен ямартлонаш, мекарлонаш.

— ХІинца, аса хІорш дийна, могуш дІакхачийча а, сахилале ун кхетта, аьлла, уггар берстаниг бийна карор бара, акт а хІоттош. Цхьа гІера ю — директор, завхоз, счетовод...

Божейс аьлларг ца кѣаьстира Вассина. Ткѣ догдайтІагчу жаІуьнан гІоргІа аз арахь а хезар дара.

— Ас аьлча хІун толур дара! Вукху белхалойх майро йолчу Шурас кѣадийра цаьрга. — ХІинца и дІаяккха хьійзайо. Ас, корейцо аьлларг хІуьттарений, гомаллиний туьдур ду. Харц дуьне дай хІара-м, — кѣаьхьа велавелира Іу.

Кхин вист ца хилира Божей.

«Со-м Іийр яц сайна хезнарг дІатохаза, — дагахь сацам бира уьш Іаьткѣинчу Вассас. Юха ойла йира. — Хьаьнга хьахийча бакѣахьа хир дара теша?»

Клавдия Ивановна еара хьалха дага. «ХІан-хІа... И тешар яц. Со ца кхетта аьлла хетар ду цунна. Руслане?! ХІан-хІа, и аьттехьа а дац». Ца юьтура даго цунна хьалха хІотта. Массарел бІо парторгах булур. «ХІара санна дерг тосаделча ца толлуш, дуьхе ца кхуьуш Іийр ма яц и», — аьлла.

Дехьа чуьрнаш Іадда Іаш бара — наб озийна теша, аьлла дага деара Вассина. ЦІеххьана, меллаша лен ца хуучун Іуьнан аз хезира кхунна:

— ХІара курташ юуш, чай муьйлучул, цІергахь детина архаран жижиг дезар ма дара суна-м, — олуш. ТІаккха Божей хьовзо санна: — И хьан таьлсаш чуьра схьаІертарг, архаран букь-м бац? — аьлла, велавелира Іу, гІоте екош.

Божейс лохха аьлларг ца кѣаьстинехь а, цо охьахарцийнчу тІулгийн дур-м хезира Вассина.

— Ой-й, Іовдал яІ, — мохь туьйхира Іуьно. — Хьайн корматалла а йитина, и гІорзолгаш лобхуш лелла-кх хьо! Тентиг яІ!

Цхьа «бу-бу» дира Божейс. — Кхяхь-кхяхь-кхяхь, — аьлла кхин а чІоргІа велавелира Іу.

— Цу дуьненан йисте — Чолак-Таун букь сеттинчу

вахана хилла-кх хьо, профессор кърва! Хьо доккха хлума! — Божейх ца вешаш тлараш тухучух тера дара хезаш дерг. Воблучуьра цхьа жимма метта а веана, юха хаьттира: — Кара йиний хьуна ахь боххучохь и фас... фас... ториташ, кара мукъана а?

Хинца-м Вассина а хезаш, ондда вистхилира таллархо:

— Дера карийра хлета шортта! Ца го хьуна хлорш — ца! санна тоьлла тайпа. — Важа ца вешачух тера дара, ткъа Божейс и тлевэрзо санна дуьйцура: — Ца хезара хьуна цу совещанехь таллархоша а, луьша а дукха пайда бо пачхьалкхана и маьлданаш лоьхуш, баьхна. Мас-сарга а талла! лаха! — бохуш...

Хье ца луш Божей длавахара, ткъа жаьу са хуьлуш бен ца велира ара.

Тахана самукъане яра Васса. Клавдия Ивановнас ойла йора: «Гой хьуна, цхьана дийнахь садаьлча а дика Гюле хуьлу адамана, — бохуш. — Тлаккха!»

Ткъа Вассин шена и хлусам нисъяларх сакъерлора. «Тховса-м гучаяла а мегар ду со жаьуна — стагана а новкъа долу тайпа вац и. Йохлур ю, ехачу буса вистхила дег! хилар а ду доккха хлума».

Гюти чохь жаьу ца карийча, цо — мох тийча цла вахаза вер вац ша баьхна дага деара Вассина. Вахана хир ву-кх.

Уьш сийсара Ийна тоьла атта карийра Вассина. Очакх хилла меттиг а. Доллачул тамашена а, хаза а — цле яза хилар хийтира зудчунна. Воккхачо ша длавахале, глий боьхкина хилла тлехула. Цул совнаха Вассин дог ирахлоттийнарг — очакх хиллачохь ша баша а бешна, юккъехь шорта глий хилар дара. «Тамаша хлунда бо аса? — бохуш ойла йора Вассас. — Кху чу хлор буса бохург санна эзар жий балош хилча». Хинца цле ца яр бахьана а хира цунна, муха аьлча, ах метр клорга уьншарахьлера глий хилар дара и. Хлета цхьа маьйда кхузахь а ма ю. Хир ю хинца яго хлума суна а, Клавдия Ивановнина а, — тесира дага. И буьйса кху йовхачу тоьлехь яьккхира Вассас, йоккха а еш, шуьйра планаш а хлитош.

«Кху Гюти чохь-м ши бле, кхо бле стаг вуно парглат Ийр ма ву, цхьа жимма шарам бича».

Клезиг Ийнехь а, ша тламтлехь окопашкахь, блиндажехь Ийна йолчу цо ойла йора кораш догла деза метти-

гаш билгал а еш. Ткъа ша бешча — аьхка шашах бешар ма бу и, — глий хир бу царна багон а, гонах ораматаш хьекънйта, латта тада а...

Буйса юккье яхана зама хир яра Васса самаяьлча. Йовш лаьттаху цIерга дуккха а глий а боьхкина, шел-белла букъ очакхе а берзийна дог дика охьахира Васса. «ХIинца къурд бан довха хи делхъара, кхоччуш йох-лур яра», — бохуш, ойла йора. Кхана сарахъ балхара цIа йоглуш, Клавдия Ивановне аьчган банка а ехна, яха хуур ю, бохург дага а лъцуш Iаш йолчу кхунна ши гIаларт тIехтилча санна хийтира. «Ой-й, и хIун ду? Уьш муьлаш бу теша? БожейгIар тайпа а ма бац и тебаш боьлхурш!»

Разведчицин мелла а хьу кхетта йолу хIара, лерг, дегI а сема яра-кхи. Меллаша неIаре а текхна, корта ара къадийра Вассас.

ГIаларташ бодашкахъ ца къастахъ а, ларлуш бохучу когийн тата а, шабарш а хезира сема ладоьгIучунна. Л-лов-в аьлла зуз делира. ХIетте а, Iа ца елла, дегI пха санна дуьйлина, цамгаро базбина когаш бай баха гIерт-таш, цхьогал санна, лечкъаш, тебаш, царна тIаьхьаяха-ра Васса.

Даго хьобхура хIорш лаа ца лелаш хилар. Бакъ хир бу ТамаргIар. Ткъа кхунна шена а тоса ма делла совещанехъ а, экспедици еанчу буса а цхьацца лар тIехъ до-цурш. Билггал шайн цергаш, мIараш ирьеш хир бу уьш — Iедалан мостаглий...

Аьхкинчу, гIоргIачу пенах чуйола санна хьерчаш, тоьла йол-йолчу кIезигчу заманна лечкъаш, царна юх-хехьо еара зуда.

Тохара дуьйна а Iара Васса, кор хир ма дац цу агIор-хъа, ткъа и глийла серло мичара къеда теша, бохуш. ХIан, хIинца сирлочу метте хьалха воьду шиъ а нисвелира. ТIаьхьо хиира Вассина иза тхов чу кхеттачохъ хиллий. О-й, и болар телхина, вон ког текхош воьду тIаьнчакх БаевгIаьрга хьеший гуллучу буса а билгал ма вира ша, бохург дагатеси-ра цунна. Барамал тIех вех-на волчух тера вара и боларх, кест-кеста оьккхуьйтучу гIим-гIамах. Важа лекхочу дегIахъ зьортал стаг вара. Хаза нускал санна къевлина шен накъост мара а воьл-лина и валош, аьлча а текхош воьгура.

ХIан, шаьш кхочучу дIакхаьчча хIорш-м. Эвххьаза чиркх а къадийна мала хевшира.

Бохачу лаьнкъан юьхь-сибат къаьста хІинца. Уьн шарахь дуйна ехк хьакхаза коьртан човш, маж а ларгаза вуйла гуш дара, тІехь боккха месала куй боллушехь. Хебаршка ихна тІеохкаделлачу негІаршна юккьехула кегий бІаьргаш халла хаалора. Делдахьа ма маьттаза адам ду и... адам а муха эр ду цу нелах!

Важа — доккха бІаьрла дегІ долуш хилар бен, кхин цхьа а амат къаьстар доцуш, букъ а берзийна Іаш вара. Массарна а тІехь хуьлу тужурка а яра, лергаш долу куй а.

И хьанах тера ву?

Дукха хан ялале, барт боьхна дар-дацар иккхира цу шиннен. Букъ берзийнарг-м башха чуьра ца волуш, къамел лахдина дан гІертара. Вехна волчух тера вацара иза — важа вахо гІертара-кх. Ткъа тІаьнчакх чІогІа мохь бетташ, гІам-гІим деш вара. Толкх хиларна, я барамал тІех вахарна делахь а, ца къаьстира Вассина цо, йуьйцуш, наггахь дош бен. Юх-юха цхьа бай хьехавора, ахча а, Ирен а, юккьехула жарж а.

Дукха хан ялале цхьаь вехна тІуртІаз ваьлла, ша Іечу юьхк тІера охьа а вахна, хур бохуш набарна вуьйжира.

Зоьрталниг ира а хІоьттина, цхьа жимма вукхунна тІехь ойла еш а лаьттина, тІаккха корта а ластийна, меллаша арахьа волавелира. Кхераелла йоьхна Васса ша лаьттачу тоьлана гуттар човхьа а яьлла, мохехь гІа — буц санна, эгайора. Леррина дІахьажа а ца хІуттура.

Кхин яха ца яьхьира цу гІоти чу Васса. Бен а болх хетар боцийла хаьара цу шинна ша ен... Ткъа хІинца майрний, беррий карийна, цул совнаха толам баккхарехь а мелла а дакъа лоцург хиларх а тешна йолчу кхунна эрна хІаллакьхила ца лаьара.

КІелйиса йиш яцара.

XVI. ТАХАНА ГІУЛЧ..

Кетаран кач а, бой а тІеийзош, болар сихдина йоьдур-ра Анна Васильевна, цхьаьна кабинета чохь болх беш волу Баев схьавале, Акаевна тІе кхача дагахь.

Буса диллинчу лоно кІай месала палс а хилла дІахьулийра бІаьрго ма лоцуу йолу майда. Лоха гІиш-

лош хІинца халла бен схъа ца къаьстара. Хаза дара Іалам. Цѣна дара керла хІо. Амма къоьллой, баланаший, шелоной ца вуьтура цуьнан хазаллех синтем баккха.

Руслан схъакхачаза а хилла, бухгалтери чу йирзира иза. Тамара йоцург стагга а вацара цу чохъ а. Аьхна йоккхачу тужуркой, иштта йоккхачу морсачу тІерган тех йинчу бойной чан-кІорнех тарйора, когаш чучча а баьхна, гІентахъ хъаьрчина Іеш йолу йоІ.

Цхъаъ яздеш яра и шен стоьла тІехъ. Ваьшта оьзначу цкъоцкъамаша, цІенчу хъажа тІе даьхкинчу кегийрчу хебарша йоІа кІорггера ойланаш ечух тера хоьтуьйтора. «Отчет хІоттош йоллу теша и? Ма хир яра иза!» — бохург дагатеси́ра парторгана. Бакъду, цуьнан, беса делахъ а, беран санна севсинчу къоначу балдашца къайлах белам боллура.

«Цхъа бозбуунчалла леладо харцхьарчо!». Когаш бІоржамаш болу Анна Васильевна улло еача бен ца хааелира йоІана.

— Хьо туркойн паччахье кехат яздеш-м яц¹? — забар йира Анна Васильевнас, улле лаьтгачу гІента охъа а лахлуш.

— Тера ду, — аьлла, дайн дитира Тамарас, кехат тІе шен жима дахьийна куьг а дуьллуш. Важа куьг че а доьллина, сакххилла хьоьжура и инженере.

Юха — ойла керчина хир яра цуьнан — луьург хилахъара кхунах, аьлча санна, кехат парторгана тІе теттира цо, кхин йист а ца хуьлуш. БІаьргийн негІарш ваьшта а дахьийтина, деша гІиртира Анна Васильевна.

— Соь-м ца дешало хІара, — аьлла, охьадиллира цо кехат. — Котамо тІеда когаш баьхча санна ду йоза-м. Футуристийн тобанах-м яц хьо йоІ? — аьлла, забар а йира Анна Васильевнас.

— Ма хьехабахъа суна уьш! — дикка халахийтира Тамарина. — Тхан Славка тоьур ву...

Ша и кехат архитекторе Дарье Петровне яздеш дуйла хаййтира йоІа.

— ХІан, и куьг доцчуьнгий?

Че хьулдинарг тІехъ — ший а куьг ластийра Тамарас, казахийн жинашна ца хазийта санна.

¹ Туркойн паччахье кехат — сурт диллина гІараваьллачу художнико Репина.

— ХІун хилла хъан куьйгана? — цецъелира парторг. — Пелгаш дихкина ма ду хъан?

— ХІумма а, — шен маьрша куьг ластийра Тамарас. — Цул а сан архитекторан куьг дац бохург хІунда аьлла дийцал ахъа? — бохуш мелхо а Анна Васильевна хьовзийра Тамарас. — Чов хиларх ала мегар ду моьтту хъуна и санна дерг? Цуьнан-м хъаха ду шорта куьй... Бете куьг а диллина сецира йоІ, хІи-хІикъ оьккхуьйтуш.

— Дика ду, дика ду, — боьмаша бІаьргаш бовхачу безамца йоІана тІе а боьгІна, гІийла елакъежира парторг. — Стийнан хьокъехъ ду и кехат, дан мукъане?

Тамарас шен доттагІчуьнга Чолак-Тау йола бохург яздинийла хиьча чуьраелира Анна Васильевна:

— Хьо хъера-м ца яьлла? Стенна кхойкху ахъа и дархо? Мичахъ Іайта йоллу? Хъайна а мацалла ца ялал бен боцу кхача... цунна хІун яо йоллу хьо? — ворданара жагІа санна тІехарцийра Анна Васильевнас хеттарш. Карзахъяларна бурула можачу юьхъа тІехъ яй цІелла а елира гуча. Кехат схьадаккха дагахъ и тІекхевдича, дегабаам баран сурт хІоттийра йоІа.

— И баркалла хуьлу-кх суна гуттар а. Аса-м цуьнга кхана Іуьйрре йола ца бохий, хьомениг. — ТІаккха ела а елла, къера хилира: — Оха гой хъуна, Фосфоритогорск йолийна-кхи, ткъа...

— ХІун дина-а? И дера ду долларул хаза! Хъан йолийна, хІунда? Маца?

— Ой-й, ой, — аьлла, коьрта тІехула куьйгаш лецира Тамарас, хецна тухучу шан къоранах и ларбаран сурт хІоттош. Юха, шайш цкъачунна проект хІоттаяр доьху, элира. — И-м гІараяьлла архитектор яй. И йоцчуьнга, массо а Іункар-бертал ваьлча а оха йойтур а яц и исбаьхъа гІала! Яц те.

Елакъежира парторг «Кхин хьекъал дац-кх цу беран!».

— Деша хІета, — куьг тесира цо къар а елла.

— Юьхъанца маршаллаш... кхин а и санна дерш ду, — бохуш кехат кера а эцна цхъа бур-бур дора Тамарас: — ХІан, хІинца ладогІалахъ: «ГІала йогІаран гІуллакх сецца ду. Магнитогорск евзий хъуна? Цул исбаьхъа хила еза тхайниг. И дага а лаций цкъа чехка проект хІоттае».

Анна Васильевнас ла ца дугІура кхо яздинчу гІучІе. Ойланашка а яхана безамца цу йоІа-бере хьовжура,

шениг дага а лъцуш. «И а яра-кх стеннах сакъералуш а, шен даймахкана тешаме доьзалхо а, оьшучохъ — урханча а. Шек а йоцуш ТамаргIарна улло а хIоьттина цхьа Фосфоритогорск йогIа кийчча а».

«Муха йоллу теша цу шан гIалахъ? И денйна ялалц ара ер йоций-м хаьар суна. Делахъ а кехат-цуьрг дайтхъара... Цунах боккха хьаам хир бара баттабеллачу сан кийрана. Дийна юй те, сан Дага?» Доккха садаькхира Анна Васильевнас.

ГIуллакххой гуллуш лаьттара. Гуттар а санна, хьалха бухгалтери чу эккха дезара церан, хIунда аьлча цхьанна а ца хаьара Тамарина санна тIамтIера керла хаамаш.

ТIаьхьарчу хенахъ Акаевн секретарь болх беш йолу Луша а еара цхьа гIуллакх дахьаш. Ткъа Тамара, парторг юххе а хайна цхьаь доьшуш гича, йист а ца хуьлуш гIента охьалахъелира. Карачай Мухтар велира чу. Иза а меллаша сонехъ лаьттаху дехачу гIента хиира, хIорш бовллалц, аьлла. ТIаьхъ-тIаьхьа тIанкъаьлла дуьзира цIа адамаша. Цхьа а тергал ца веш дIадоьшура Тамарас и кехат. Массо а тидам тIе а бахийтина леррина ладоьгIуш вара. Цхьа а шек вацара боцчу гIирсаца, ницкъаца йоккха гIала йогIалуьр яц аьлла.

HeIcarIexъ Акаев гича дагадаера Лушина ша парторгана тIаьхьа яийтина хилар.

Анна Васильевна кабинет чу яхана итт минот ялале Амангельди лаха яхара Луша.

— Хьан комсомольцаьш керла гIала югIуш буйла хаьий хьуна? — велакъажар хьулдеш хаьттира чувеанчу Амангельдига Акаевс. Шен кIорула Iаьржа дуькъа цкъоцкъамаш ваьшта а далийна цкъа Акаевга, юха парторге бIаьргаш кхерстош лаьттара комсорг.

— Берийн ловзар... ду и-м, — доьхна дитира Амангельдис, куьг а тесна.

— ХIинца вай кхааммо ваьшлахъ сацам бан беза-кх: я ахьа ма бохху берийн ловзар а лерина, я цара долийначу гIуллакхан архаш вешан караэцна...

Ша собаре воллушехъ, Iа а ца велла, Русланан къамела юкъанккхира кIантстаг:

— Вай беламе дохур дара массара а, уггар хьалха хьан гIоьнча Жамбота а, ва Руслан Оздиевич! — белш саттийна, аьттехьа ца дитира комсорго. — Цаьрга йогIало гIала!

Эццахь Лушас неI а йиллина, чувелира Мухтар. Амма цу сохьта дохко а ваьлла вада кечвеллачух тера ва-ра иза.

— Суна хьо хьоу ву моттара... со юхакхетар ву, — бохуш, коьртара схьабаккхина куй, хьийна-бепиг санна, керахь хьуйш воллура жима стаг.

«Дукха эвхьаза а ваьлла хIара мин-минутехь чу лелаш» — дагатеси́ра махках баьхначу «зуламхошца» уьйр хир йоцуш волчу Амангельдина. «ТекIобича мегар бац хIорш» — аьлла хеташ, дIа а ца хьожуш доцца хадийра Амангельдис:

— Тхан гуллакх дIадаллалц дехьа чохь саца хьо, — аьлла. Виснарг а воьхна, неIаран тIам а лаьцна, араэккха кечвелира жима стаг.

— Собар, собар! — аьлла, сацийра и Акаевс.

— Со цхьаь ву моьттуш хьо веьнехь тхо кхоь цаI ду хьуна, — Амангельдис муха аьлла ца кхетчуха, дерзийра Акаевс. ТIаккха цуьнан доьхна дог эца тIе а вахана, маршалла хоттуш куьг лаьцна гIента охьаханйра.

«Соь-м ца аьлла цо охьахаа, я аса дуьйцург тергал а ца до», — дагатеси́ра Амангельдина.

ХIинца хIара а вара тава везаш:

— Хьо дIаваха кечвелча санна ма лаьтта, комсорг, — аьлла, куьйган эшарехь шена улло лаьттачу гIента охьахаар дийхира цуьнга а. — Схьагарехь, вайн кьамел дахлур ду, — бохург тIе а тухуш.

Халла ийзалуш дийцира Мухтара ша деана гуллакх. «Оццул соьга цабезам боьлча, со хIунда гIерта чу, кIеза санна хьесталуш» — бохура чов хиллачу цуьнан даго. Делахь а Анна Васильевнассий, Акаевссий баккьал чоьгIачу тидамца вовшашка хьожий корта а теIош, ладогIарна, тIаьхь-тIаьхьа кийрара ша бешаш, чекхдаьккхира цо кьамел. Кегийрхойн кехат деша гулбеллачохь нисвеллачу цунна хазделла хиллера цара дагалаьццарг. Амма цо дийцарехь, кхеравелла иза, дош ца хилла, церан догдаларх. Цундела предложени ю шен... экскаваторна ремонт яр царна гуллакхана, — аьлла, хьалахьаьжира и.

— ХIун экскаватор? Мичара яьлла и? — цхьабосса хаттар дира Акаевссий, парторгой. Тохара хьалха химзаводехь чхо йоккхуш лелийна телхина экскаватор таян дагахь ву ша, элира инженеро. Ткьа Амангельди, бат а саттийна цавашарца велакъежира — цара дечу ламазе

терра ду кхо де дола а, ала санна. Тлаккха хъала а ик-
кхина: — Сайн къамел чекхдохкхуыйтий аша соьга? —
дегабаамца цо хьаттича, корта таийра Акаевс.

— Аса хинца а, тлаккха а боху, — ондда хадош эли-
ра комсорго: — цу пхеа-ялх комсомольцо долийнчух
гӀуллакх хила йиш яц. ХӀун хили цара хинццалц дин-
чух, хазанеха санна Косолапован пӀелгаш дахьор бен?
Цара йинчу цу гӀулчах...

— Тахана пхеа-ялхаммо йинчу гӀулчах—кхана дук-
кханийн болар хила магар а доллий, ва кӀант! — аьлла,
блаьрхъажарца хъаьстира Акаевс комсорг. ХӀетте а къар
ца лора Амангельди:

— Берийн ловзар! — аьлла, юха а эkkхийтира цо.

Анна Васильевне блаьрг кхарстийра Руслана, хъан
дуй ала хӀумма а, бохуш санна. Акаевчух тера яцара
парторган амал. Руслан, мацах Гладковс ма аллара, ро-
мантик вара. Кийрахь къона дог а ловзуш, комсомолец
а вара. «Аксакал» Анна Васильевнина уллохь ца хилча,
ТамаргӀарал сонта а вер волуш вара. Цундела шех во-
гуш парторгах дагавуьйлтура иза. Хинца а цуьнга хъаь-
жира Руслан доттагӀ а, йоккхаха йолу йиша а хеташ
йолчуьнга. Дуьхьал яцара Анна Васильевна ТамаргӀа-
ра долийнчунна. Шен йобӀан а ойла а еш, цаьргяхъа ели-
ра иза.

Цундела Русланан дагахь долчух кхетта жоп дели-
ра цо:

— Цу ловзарх ловзийта беза моятту суна кегийрхой.
Амангельдина тӀе блаьрг боьгӀна: — Гой хьуна, комсорг,
церан айъаеллачу ойланийн тӀемаш хедо бакъо ма яц
вайн. Тамарин пӀелгаш дахьорах хӀумма а дац, дегнаш
ца дахьийчхъана. Ткъа цара юьхьарлаьцначунна вай
новкъарло яхь, церан ойланаш СлавагӀеран хорше ер-
зарна кхерам а ма бу. Бакъду, урхалла вешан кара эца
деза вай, царна дага хӀума а ца доуьйтуш. Мухтарна
тӀе а йирзина: — Ахъа юкъадалийнарг гуттар инзаре
хӀума хета суна... Хьо воцчо и аьлча оха тергал а дийр
доцуш. Амма... хъайн бага хъайгахь сацай... хӀун дало
хъажа. Ткъа тхоьгара оьшу гӀо... и дийца ца оьшу.

Изий, Мухтаррий арадаьллачул тӀаьхъа дехха дира
Амангельдица къамел Акаевс. Шена а, тоьллачу ком-
мунисташна а 1937-чу шарахь хилларг дийцира, цунах
чӀогӀа тешаш, комсорган ойла Мухтарна а, и санна вол-
чунна а тӀеерзорхъама. ТӀаьххъара а хьаттира цо: — де-

газалла а йоцуш, цу тlехъ куьйгалла далур дуй хьоь-
га? — аьлла. Шуьйрра накха дlаса а баржийна, сецца
дош делира Амангельдис:

— Тlелавций — чекхдоккхур ду! — аьлла.

Делкъана садоlучу сохътана дуккха а баьхкира ке-
гийрхой, Амангельди а коьртехъ, кехате ладогла.

Вехъа а вехъаш, карьерера Гриц а веара. Helcarle-
ра дуьйна мохъ бетташ хеттарш дан вуьйлира иза мар-
шалла, доьналла а доцуш.

— Бакъ дуй суна хезнарг? Фосфоритогорск йолийна
ца боху аша? Со тlехъ а воцуш! Архитектор схъа-м ца
еана?

Векъана, лохочу деглахъ волчу цунах кхоьруш стаг
вацара. Я цо лeсточу кегийчу буйнех а. Мелхо а бийла
дог догlура и хьоза санна хъалакхийсалуш чу гlертарх.

Кхин а чlогlа еза еш подхозера Шура а яра иза
дов деш. Цунах-м кхера а мегар дара—доккха дегл, яьр-
жина тlамарш санна туьйсу куьйгаш, зудаберачух те-
ра доцу стомма аз. Цо бохург лартlехъ хийтира чуьр-
чарна. Массарех дага а яьлла хlунда ца яздира кехат,
бохург дара — цаl. Делахъ а иза Грицал атта тейира
Тамарас ша яздинарг проект бен яц, аьлла.

— Ткъа бух, бух?— чу гlертара Шура.— Белаца ох-
куш йогlа еза гlала? Цунна жоп Амангельдис делира —
экскаватор хилийта тlе лаьцца Исмаилов Мухтара,
аьлла.

— Вайна экскаватор хуьлуйтучул, шена мего ма-
чаш нисъян езара цо, — шабарца, амма Мухтарна а,
дукхах болчушна а хезаш эккхийтира Грица. Дог волла
а яцара цуьнан иза, тlо-отургана ремонт еш цуьнан
коьрта гlоьнча хилла а хlоьттира Гриц, делахъ а нехан
лаам клел атта воьдуш вара иза. Ткъа дукха бара мах-
ках баьхнарш емалбеш берш. Хlинца ша и аьлча, чуьр-
наш буьйлур бу моьттуш дlасахъаьжна иза, юьхьlаьр-
жачу хlоьттира. Массо а Грице реза воцуш хьоьжура,
ткъа «можачу човкас» бlаьрхъажарца оьглазлонан суй-
наш деттара. «Хlун ду а ца хаьа — цу клантах ма къа-
хета суна», — бохуш, ойла йора Тамарас. Бакъдуй теша
и lедалан мостагл хилар? Хlан, и ша, я итт-пхийтта вел-
хъара нийса хила а тарлур дара царна тlехъ кхоьлли-
линарг? Ткъа дерриг къам?.. Барта, и мичахъ, шаьш тlе-

кхочехъ юй, — аьлла, хаьттира. БӀе километр гена хилар-м хӀумма а новкъа ца деара комсомольцашна:

— Иза-м цхьацца ког лаьцна схьатакхор яра вай, — элира цхьаммо. Вуьш тӀетайра — хӀете, хӀете!

— Байли-Куле кхаччалц поезд тӀехь хӀумма а хала ялор яцара... ткъа цигара дуьйна хало хила мега, — элира Амангельдис. — ЦӀерпоштан некъ биллина бельхьара, да висарг...

ХӀара дов доьрззушехъ, Слава велира чу, вон неӀ тоьхна, дар а велла:

— ХӀара ма эхъ ду, ворхӀ хӀордал дехьарниг ца валийча мегар дацара? Ваьшка хӀотталур яцара вайга и проект тайпа? Йишига а хьаьжна, — Цхьа са меттахъ боцчу кхо долийна бох...

ХьалагӀаьттира Амангельды. Буьрса хьаьжира Слави́га. ТӀаккха нийса хьаькхна белш яржийна, кегий белахъ а алун суйнаш бетташ болу лаьржа бӀаьргаш тӀе а боьгӀна, энжаде вистхилира и:

— Ахьа хӀун де-ей, кӀант, тхан тоьллачу комсомолкина кхин хӀума аьлча оха могуьйтур доций хаалахъ.

— ХӀете, хӀете, хьо ваша велахъ а! — маьхьарий девлира дукхах болчийн.

Вист ца хилира Слава. Кхин волчуьнца кьуьйсур дара мел ницкъ болуш и хилча а. Ткъа Амангельды... Хьажар ду цуьнан цхьа кхерам тосуш. Цундела, дуьхьал бат озийна, вон йишега а, вукхаьрга а хьаьжна, араиккхира кӀант.

Ӏуьйранна сеццачуьра дӀадийшира йоӀа. Хьалхарниг деша а ца оьшуш кхин дерш а тӀетухуш, тоххара дӀахазийнера массаьрга а «дехачу лергаша».

...«ГӀала мел йоккханиг а дӀахӀотто майда а ю тхан»...

— Дера ю, Лондон йоьгӀча а дикка меттиг юьсур йолуш.

— Т-ш-ш! — човхийра массара а вистхилларг. Тамарас шек а йоцуш дӀадоьшура:

— «Массо а тайпа сурсаташ а, аьргалш а ю»... Хьалаиккхира Тимерлан:

— Ва йоӀ, аьшпаш мукъана а хӀунда бутту ахьа — цхьа а тайпа ма яц вайн уьш. Шен цхьа ког а эцна и схьаьодур ю...

— Куьг, ва куьг! — мохъ хьаьккхира чуьрчара.

— ХӀан, — бехкала вахана охьахира кӀант, когаш

хилчхъана, куыйгашна-м цхъаь ден дарий, аьлча санна.
— Лелий ялахь, дешахъа, — сихйора йо! чуьрача-
ра, — вайн-м столове даха а дезий!

Діадовшура Тамарас:

— ...Цул совнаха мел оьшу а оливинаш, пиропаш¹ а...

— Хъайна а ца хуу пиропи-миропи цІерш йохучул,
адам кхетачу маттахь яздица ца мега! — реза йоцуш
юкъянkkхира Луша.

— Пироп-м цІен гранат яй, — билгалдаьккхира
Амангельдис.

— Баккъал ю? — хазделира Тамарина. — Делахь
собар делаш, — хІилланца ела а къежна чехка кьолам
а Іоьттина, — ладогІалаш хІинца, — аьлла, ша тадина
кехат дийшира цо:

«Дарья Петровна, Купринан «Гранатовый хІоз»
боху дийцар дешна-кх ахъа тешна а?» — Чуьрчашка
бІаьрг а тІийна: — Цу тІехь буьйцу-кх цара и гранатан
хІоз цхъа хІума а дина. Дов-шов, дар-дацарш лил-
хира цхъа бІе грамм хиллал болчу хІазарна тІехула.
Ткъа тхан бахий ахъа — боккха лам боьттина ю и пи-
ропаш. ЦІена бакъ ду иза-м! Сийлахь комсомолийн
дош ло аса! — аз айъина дозаллийца чекхдаьккхира
йо!а.

— Цхъаь-м дисна хъан билгалдаккхаз, — гІийла ве-
лакъежаш элира Амангельдис: — Ерриш ахъа дозаллий-
ца юьйцу пиропаш, оливинаш... уьш дІогара, — корехъа
куьг а оьхъна, — лаьмнашца хилар.

— Эс-с! Іовдал яцахь шена а хаа ма деза цунна,
уьш сан киснахь йоцнийла!

— ХІете, хІете! — аьлла, накъостий тІетайра Тама-
рина.

Эццахь сацам бира кегиьрхоша тховссехь хазанеха
санна дика белхи бан, Фосфоритогорскехь хинйолчу клу-
бан хъастагІа долійна чхо (гІуллакх сиха дара-кхи!)
шайн болу-боцу гІирс-герз эцна кІорга даккха.

ХVII. КХАНА ДУККХАНИЙН БОЛАР...

Кехат дІадахьнїтина цхъа-ши де даьлча са а хилале,
бохург санна, байликулера кегиьрхой баьхкира Тама-
рина. Амангельдин нускал хьалха а долуш.

¹ Оливинаш, пиропаш — дезчу механ тІулгаш.

Шеха ши ког чучча а бахийтина, шен гІентахь Іеш йолу йоІ цецъялла хьоьжура, цара дуьйцучух ца кхеташ.

Куьг тесна вуьш совца а бина, кхыз елира кьамеле:

— Со тІехь а йоцуш...

— Тхо а, тхо а! — маьхьарий девлира вукхаьрга а.

— ХІаь, тхо тІехь а доцуш н хІун ду аш лелориг! — бохуш чугІертара кхзын-ашуг, буйнаш оьхьуш, бІаьргаш а кьарзийна, дІасаетталучу кІажарийн шолпеш екош. ХІумма а хаза а яцара юьхь чІичкьашка а яхийтина.

ДІа ладоьгІча, чхо хІунда йолийна шаьш тІехь а доцуш, бохург хиллера царна Іаьткьинарг цаІ.

Ткьа шоллагІниг — гІала а ца еш, цкьачунна клуб йнэ бахара байликульцаша. Ткьа гуттар Тамарина новкьадеанарг — чхо а ма яккха бахара цара. И-м гІовгІа а хезна чу баьхкинчу ЛушагІарна а ца тайра:

— Тхан кьа мича даха деза! Тамарин дахьийна куьг... Гайтал цаьрга! ХІаь Тимерланан дахьийна Іаржделла лергаш...

— Куй лелабе-кхи цо, заббаре а ца вуьйлуш! — юкьаиккхира жимо байликулхо хьалхахьа а гІерташ...

— ХІан дика ду, — кьар ца лора Луша: — Ткьа Грицан йойна пачхьалкхан зІокберг! И бегаш хетий шуна!

Дов гуттар гІушлакхе даьллачу меттехь, Тамарин йистхила меттиг а ялале, уггур ца торручохь догІу мункалмот хилла неІ йиллина чу велира бухгалтер Новожилов.

Минот ца елира, чохь цхьа а хила а хиллий теша, аьлла хетар долуш, тІепаза берриш дІабан. Новожилов, тІехьаьжна ткьей нтт а, шовзткьа а шо ду ала мегар долуш стаг вара. Лакхара бухгалтеран цІе хиларна, хьаькамех тера лела гІертара н. Цундела цкьаделахь корта дІабада кечбелча санна хьалакхоьссина латтабора цо. Иштта моллин куй биллина гай а дара кура хьалхадаьккхина. ЧІениг тІехь маж-цуьрг елхьара, ватІийна-ваьккхина казахийн молла хир вара цунах, олура шен хьаькамана харцхьарчу Тамарас.

Новожиловга ма хьаьжжинехь арахь чилла хилар дага догІура. Лергаш долчу куйна тІехь а, кетаран коча тІехь а лайн чимаш дара. Новкьахь шелвелла вахьийна, дуьненна а дарвелла чувелира и.

Течевхаш санна, ца ваьлла маршалла а хаьттина,

валенкаш чуъра когаш хъалабохуш, — бахъийна хир бара цуънан уш, — шен стоъла хъалха хира иза.

— Шел-м ца вели хьо новкъахъ? — хаъттира Тамарас.

— Шел ца ло шовзткъей пхиъ градус хилча! — бурбур дира бухгалтеро.

«Хинца сметех хIун хилла муха хоттур ду цуънга? — бохуш оила йора йоIа. — Охъаяьккхина хир ю тешна а. Мел шелвелча а хир вацара иза сел дера».

Новожилов стоъла тIе ши куьг а диллина тIевазвелира. Вехха Ийра иза цу вастара.

— «Миска яI?, — къахийтира тахана цунах Тамарина. — Цхъа стаг ву и, кIелвисча а, чу а вахана садаIа агIорвала хIусам йоцуш».

— ХIан, болх бан беза, болх бан беза! — ша-шен пра-кара хIоттош, хъала а айавелла, юха нисса охъахиира бухгалтер. ТIаккха, халла ца догIучу дагаца, шен йоккхачу тишачу портфела чуъра озийна кехатийн туп схъа а яьккхина, стоъла тIехъ яржийра цо. Цул тIаьхъа тIах-тIиьханехъ дехачу, декъачу пIелгашца чот ян хIоьттира иза.

Цхъана кIезигчу заманна собар а дина, бухгалтер балхана чу а волийтина, лохха хаъттира Тамарас:

— Школана чIагIийний ткъа смета?

— ХIан-хIа, — чотта тIера куьг дIа а ца доккхуш жоп делира Новожиловс.

— Ой, ткъа н хIун ду!? — хъалаиккхира йоI. — Вуно цIагара ма яра иза. ГладковIар дегнаш лилхина лийр ма бу!

— Массарна а хадийра. ТIом! — доцца, кхин схъа ца хьожуш, дерзийра бухо. ТIаккха оьгIазлонца сихдина тIах-тIиьх бахийтира цо декъазчу чотте.

— ХIумма а ца яздина школана? — юха а вуно эсала хаъттира Тамарас. Чот генна стоъла тIехула зар-р аьлла дIа а яхийтина, дарвелла хъалаиккхира Новожилов.

— Хетта а хьоттий ахъа школа!? Шуна стенна оьшу школа тIеман заманахъ? Уггаре а оьшург—кассир а ца веллий цара-м! Цуънан оила ел ахъа! И дуьйцу а хезний? Аса айса дала деза алапаш кхуза гулделлачу эзар къоман адамашна?

Чот юххе а оьзна тIах-тIиьх а баьхна:

— Гой хъуна церан-х чот йина а вер вац. Цу тIе ка-

рачаевцаш бахкийтина со цѣра а валийтина! П-ф-ф! — аѣлла кийрара цхѣа йолу Іа дІа а хецна, охѣалахвелира бухгалтер. — Школа тов, — бохуш гІам-гІим дира, цѣх-хѣана тохара дуѣйна шен са дууш дерг дага а деана: — Шуна стенна оѣшу школа!? Шун-м хѣаха ю музей! Со цѣра а валийтина... — тІах-тІих-х! — оѣгІазлонца чот ян волавелира Новожилов.

— ХІун музей? — шен сирла боѣмаша бІаѣргаш кѣарзийра Тамарас.

— Ца хѣийца! — кхѣхь-кхѣхь, — аѣлла, ца догІучу дагца ца вашаран веларан кеп хІоттийра бухгалтеро. — Хѣуна ца хууш, ахѣа дакѣа ца лоцуш мичара хир дара и санна пайда боцу гІуллакх... хила а!

Ша грузовик тІера охѣавуссушехь, ЗагоруйкогІеран Пашкас и «кхѣхь» ма баѣккхира шега, бохуш дийцира цо.

«Цунна а бехке со ю» кѣайлах елакѣежира йоІ. Ткѣа бухгалтера дуѣйцура ша цу «музей» вахар. ВорхІалгІа-чу баракан жимчу кладовой чохь йиллїна и. Фанеран кийсикана тІехь кхин эхь ца хеташ яздина дара-кх «Пржевальскийн цІарах музей», — аѣлла.

— ГІехь шун хила ма ездара музей ю и, я-м! Кхѣхь-кхѣхь! — Цхѣа кІезиг чот тоѣхна, чу са а деана, юа волавелира: — Хоалда шуна, цу хІуѣмалгана доѣхна шай а лур дац аса! Цхѣа кепек-м лур яц! — Шен бекѣа, беа пІелг мера кІел ластийна, кхерам тесира хѣаѣкамо Тамарина.

Акаевс кхойкху аѣлла и араваѣлча, цунна тІаѣххѣе лар эцна яхара Тамара а, школах дерг билггал хуур душена, аѣлла хеташ. Секретарь санна йолчу Лушин стобла хѣалха хебба охѣа а хїѣна, яй муѣшка йнна кабинета чу йоѣду неІ херїнна ладогІа юѣйлира йоІ. ХІума ца кѣаѣстара, схѣахетарехь, дуккха а гулбеллачух тера дара цу чу гІуллакххой. Массо а цхѣаѣна луѣйш гІовгІа елира, юкѣа-кара Новожиловн кІоршама аз кѣаѣстара. «Маршаллаш хоѣтту... хІан хІинца смета юѣйцу» ...бете куѣг а диллїна кѣоро хІи-хІикѣ баѣхна, юа а лерг пІеларехѣа таІийра Тамарас.

— Хѣо хІун деш йоллу? — човхоран кеп а хІоттийна, тІееана Луша ша а ладегІа елира.

— ХІа-а, хІинца бухгалтер ша ву луѣйш майра чу хѣаѣдда, — тІехѣа лаѣттачуѣнга боцца хаам бина, лерг пІелар тІе таІийра Тамарас.

— ХІинца хІун дуѣйцу? — шабарца хѣѣттира Лушас.

— Дера ву тlом беш, финансови нийсачу новкъара нацкъара ваккха гlертачарна. Ов-вай, полундра! — юха елира кхераелла Тамара. — Хьо секретарь ю, хьо хlот-та, — аьлла, Луша теттира цо неlарна тlе. — Корта ла-цахь а хьуна дов дан йиш яц! — Хlн-хlнкъ деш шел лохо-очу Лушина тlе а язъелла лерг неlарехьа уьйхьира харцхьарчо. Сихдинна «финансашший, сметий, фи-нансови низаммий», хьехош хезара; мухха а шен герз дара Новожиловс дlадетташ.

Чу адамаш алсам а гулделла, Луша шен метта охьа-хааза ца елира, ткъа Тамара неl ларъян йнсира кога буьхьар а хlоьттина яда кийчча. Доцца «срочни» хаа-маш Лушига а, церан бала болчушка а дlа а олурса юкъакара.

— Хlа-а, цхьанний ле бевлла! — ханийтира схьа а йир-зина ши куьг дlаса а тесна Тамарас. Парторган къо-ра аз хеза паргlат луйш. Оркестрехь схьакъаьста, та-мехь виолончелан дог оьцучу мукъамах терра Русланан аз а хеза.

— Хlинца хlун дуьйцу, хlинца мила лоб? — мин-ми-нотехь хобтгуш Лушас а ца юьтура дика ладогlа, чу оьхучара а йора гlех новкъарло. Тахана къаьсттана ду-кха оьху хlорш а! Хlетте а, школан тайпа йиллар са-цийнчух тера ду, аьлла лохха кхаь баьккхира ладоьгlа-чаьрга Тамарас.

— О-о, вайн «турпал» кlелвитинчух тера ду, — бlаьргаш къарзийна схьахьаьжира Тамара. — Аз гlел-делла...

— Ларлолаш! — дlанккхира йол.

Шуьйра неl йиллина, аравелира бухгалтер. Дукхе дукха дера, цхьа а тергал ца веш, мерах оьгlазе шок етташ вьодура куралла вала воллу бухгалтер. Iаь дlа хецначу паровозан санна ницкъ дlабаьллачух тера вара иза. Бакъду, кхоччуш и кlел ца виснийла хуур дара, цо шен йоккха портфель вон лестораххий, цхьанна тоха да-гахь санна, гlам-гlим дарххий.

— Ма хьевелира хьо цу чохь, хlун саций аша? — чlогlа иман доьссина, гlиллакхехь хаьттира Тамарас. Мацахлера, цхьогал lехийна, цуьнан цlоганах тасаел-ла хьалххе схьа а кхаьчна lеш хилла зу санна йоллурса хlара счетовод сихдинна кехаташ кегош.

«Хlан, хlарах юй сан, со санна финансови белха-ло», — аьлла, дагатесира сабlарзделлачу бухгалтерна.

«Эсала, гИллакх долуш йоI ю-кх». Дицделлера цхъана дагахь волчу Новожиловна цу «эсалчо» ша даима хьий-зор.

— Школа йнлла сацийна-кх! П-ф-ф! — Ценкъя юк-кье дIа а хIоьттина, эkkхийтира бухгалтеро. — БIаьргаш къярзийра Тамарас, шена и дуьххъара хезначуха. — Дера сацийна... кассир лело а доцу ахча... — Стоьла тIе а вахана, чот тоха хIоьттира коьрта бух, вон тIах-тIих детташ.

— О-ой, и муха юьллур ю, сметица ахча хецна ца хилча? — Дагахь, кхечу графа тIера ло, аьлла хир ду кхуьнга Акаевс, бохург дара.

— ХIета, хIета! И бахара-кх аса а. Делахь и парторг боху таранкий, шун комсомолан тхьамда Амангельдий, подхозера местком — Шура бохучу дундалой корта хьовзий-кх Акаевн. ТIеверзий-кх!

— Ткъя ахъа хIун дин? Царнах тIнд ца хаьа финансови Илманна тIехь «суначул башха», — карзахъелира Тамара, ма хуьллу шен сакъерадалар лачкьо гIерташ.

Догъэшначу бухгалтеран кьи́на санна, чуелира Луша. Смета вовшахъеттачу меттехь, музейна а цхъа тIуьхк ца яккхалур теша, аьлла хеташ, яийтина хилла и Гладковс. И а яра-кхи музейн совете хаьржина. Гой шуна мел дукха хилла Чолак-Таухь Илманчаш. ЦIарула цIен Iежаш санна йогу беснеш, къега бIаьргаш, гIехь дилхалахь тамехь и къяона жеро шена гича, бага а гIаттийна висира коьрта бух. ХIара Джамбуле вахана волуш секретарь аьлла цIе а тиллина хIоттийна Луша йовзаза вара и. Ткъя тохара кабинета чуьра араволуш-м, цхъа а гучохь вацара и, вайна ма хаьара. ХIинца Тамарас дог оьцуш синтем баьккхина, дуьнене бIаьргаш биллинчу кхунна, меттехь кхечира жеро. «ХIайт, гора лера доттагI, ма кеч а елла, болу-боцу ницкь тIе а бахнийтина» — реза хилла билгалдаьккхира Тамарас.

Лушин кечъялар хIун дара аьлча — шен и къяорза кортали бакъахъа агIор даккхар а, кога хъаьхъамчан ботеш юхар а дара. «Мила ваьттIа теша — ботеш-м ма яцара цуьнан?» — дагатеси́ра Тамарина.

Мухха а эрна ца хиллера Лушин кечъялар — ваьккхира кура кIант. Цунна тIаьххье чуььллачу Анна Васильевнин тидам ца хилира осал ваьллачу Новожиловн.

«Э-э, цара-м цхъа барт бина!» — дагатеси́ра Тамарина. Вай а дац ледара Iийр:

— ЭхI, накъост секретарь, малх санна ю хьо тахна, къаьсттана, — аьлла, дош кхоьссира цо, цхьанхъашха къайлах бух тергал а веш.

Син метта кхийтира топ: Новожилов виснарг а ве-
кхавелира. Ша Iачу стоьла хьалха айъавелла, хьоме ле-
лийна чоташ лаьхкина дIа а тоттуш, боьгIна бIогIам
санна дIахIоьттира.

— Са муха ца къерало! — кочо йолаелира Луша, —
музей йиллина хилча, — гIехь Новожиловга дог а даьх-
на, — бухгалтер вац и?

— TIаккха, тIаккха, — куьг кховдийра къамелана
говза йоцчу Лушига Тамарас. — Дог лозура сан и ха-
ла гулийна «уникаш»...

Кхоьлира счетовод:

— Шун музейх-м дош хир дацара, — куьг тесира. —
Хьалхе йоккха йиэ хьо, — юьззина бухгалтеран кеп а
хIоттийна, хадийра цо.

Луша йоьхначуха дIахIоьттира (дагахь-м шек яца-
ра — важа керавар билггал дара).

Хьесталуш хьажийра цуьнга хаза бIаьргаш Лушас.

— Ма алахь, Тамара.... Петровна.

«ЭхI, соь хьажахьара и сел дог оьцуш!» — цергаш
бухо а хьекхайора.

— Хатта хIета тхан хьаькаме, — коьрта бухгалтер
Новожилов хьурмате веш, цуьнгахьа куьг тесира Тама-
рас. Юха: — О-й! Шушиь вовшийн довзаза ду моьтту су-
на, — аьлла, гергарло тасадалийтира йоIа.

— ХIун дуйцу ахьа, Тамара Петровна! — аьлла,
хIинца сапаргIат вистхилира бухгалтер. — Дамочкина
со цхьа экха, сайца культура йоцуш стаг ву моьттур ма
ду! Музейн гIуллакх ца дича дер ма дац! Собар делаш
цкъа. — Тохара гергарло тосуш, юккъе ваьлла волу и,
хIинца шен стоьла хьалха охьа а хиьна, асар деана, хье-
раваьлча санна, къарс-къарснехь чот ян волавелира.

— Шек ма ялалахь, Луша, — юкьаелира хIинца Ан-
на Васильевна а. — Культурни стаг ву хIара, цундела
музейний, школаний ахча даккха хьуьнар а кхочур ду
кхуьнан. — Тамара цецъяьлла хьоьжура кьонахен йол-
чу, хIуьмалгаш доцчу Анна Васильевне.

Ткъа вукхунна хьара, школа йиллар сацийнехь а,
ахча ца торучу гIуллакхана лур ду аьлла, бухгалтерера
дош даьккхинехь а, цунна ца лиьча, и хенахь а, атта а

хир доцийла. Ткъа ахча тахана-кхана оьшура. Цундела ца догIучу дагца хIоттийра парторго и сурт. Новожилов а велира цец. Цкъа а ца моьттурса цунна и боьршачу стеган санна хьажар, ца езачара ма аллара ира урс Iуттуш санна долуш йолун парторг ша иштта мехала а, культурни а хеташи, лоруш юй. Мухха делахь а, хIара жеро йолчоьхь алар йоьхь-кIола ма ю иза.

— ГIуллакх хиларе дог даха мегар дуй оха? — Анна Васильевнас деанарг юкьа а далош, Тамаре хьаьжира Луша, бухгалтеран цIе ца хууш.

— Аполлон Бельвед... аьлча а, Феоктистович ю тхан хьаькаман цIе, — жоп делира харцхьарачо. Цо-м кхин а доьхна эр дара, Анна Васильевнас човхош бIаьца ца йинехьара. Бакъду, я йиъ класс чекхъяккхазе юкьах-ваьллачу бухгалтерна а, я цо чул кIезиг дешначу Лушина а и хIун ала гIерта-м ца хиира.

— Мегар ду! — хьаькамана хьалха а иккхина, элира Тамарас. Юха а чот керахь Iечу Новожиловга а хьаьжна: — схьагарехь, ахча хир ду, — аьлла, хадийра.

— Лохур ду вай! — хьаькамашха кура а, доцца а хадийра бухо. Жеро мел товш елахь а ша коьрта бухгалтер вуйла, дицдалийти ца деза. Хьурмате хир ву.

Массара а тахана шена культурни ву аларна, дерриш дитина неIаре кхаччалц тIаьхьавелира и жерочунна. Ткъа Луша тохара санна дагана гилдигаш дохуш хьаьжча, — «хир ду, билггал хир ду», — аьлла, чIагI-дира.

— Школана а хирг хир ду? — аьлла, Анна Васильевнин багара доллушехь, неI елла а елла, хецаелла буьхьиг санна, чуиккхира ЗагоруйкогIеран Пашка. И Пашка ву, Машка ю кьаьстар дацара цунна хьарчийначу тишчу барзакъах ши бIаьрггий, меран буьхьиггий бен, юьхь гуш ца хиларна. Аз-м билггал цуьнан дара — цIенанний, чIогIанний:

— Анвас! Чехка лела. Хьоьга сихха дIакхача боху дедас!.. Машина ю карьере йоьдуш! Мох дарц ду, хезий хьуна в-ж-ж хьоькхуш. Со а воьду, Генка-м ца вайитина, чехка лела, чехка!

И кьайлавелира. Цунна тIаьххье, ледара ма Iелахь, аьлла Тамарига хича а йина, Анна Васильевна а иккхира ара.

Новожилов воккхавеш висира:

— Казахийн жино вайити-кх суна и кIант шен мет-

техь! — бохуш, доккха са а даьккхина, тужуркин вета а баьстина, самукъадаьлла волавелира и чухула:

— ЭхI, ма жеро а ю-кх и! — Тамарига а хьобжуш, эвхъаза дуьйцура цо дика хетарна кийрахь ца сацалуш: — И горга чIишталгаш! И тамехь хьийкына дегI, и...

— Анна Васильевна юьйций ахьа!? — ца кхетачуха беран хьажар долу сирла боьмаша бIаьргаш Новожиловна тIе а боьгIна хьаттира Тамарас.

— ДIаяккха гена Анна Васильевна! И хьахийча а хоршин чарп йогIу суна! — Векха а велла. — Музейрниг юьйций аса-м... И Илманча!.. Ткьа Iежаш санна йолчу беснеш тIехь хIуьтту клаьгнаш! Цуьнан елаялар...

НеI йиллина чу мохь туьйхира Шурас:

— Ахьа хIун до? Вайна-м доккха Iаламат хиллий!

Хала кечъяла ца дезара Тамарин: чохь арахь охьа ца юьллучу тужуркин бахтарш диккина (диснарш), коьртара бой кьевлина, дIаиккхина Шуринна тIаьххье дIатилира Тамара.

— ХIун ду хилларг!?

Шурас схьадийцарехь, ворхIалгIа барак яьккхина ца Iеш, бIо бу...

— ХIун бIо-о? Вай царна хIун дийр ду цхьа а тайпа герз карахь доцуш? — аьлла, болар лахдира Тамарас.

Пхьош лаьцна дIаозийра и Шурас: хIайттархойн бIо буй иза-м, аьлла.

— Доккха хIума а ду, хин юьхь санна адаман даржар... — едда йовьддушехь ехьа а ехьаш дуьйцура Шурас. ТIаккха ела а елла: — Суна-м баккъяла а эскар ду моьттура тIеман илии бохуш, гемаш, кетменаш малхехь кьегош уьш чу хеца... белла гича,— аьлла, Шура сецира. ХIинца Тамарас сийхора и: чехка лелахь, цхьа а Iу, урханча а воцуш — Амангельды колхозе вахна, — бовдар-м бац уьш, — бохуш.

— Кхяхь-кхяхь! — аьлла, кIажьобхуш елаелира Шура доггаха. — Ма кхералахь — тоххарехь кера архаш эцна кьобжачу човканой...

— Ой, Клавдия Ивановне хIун далур ду сила долчу адамана? Ткьа кхин мила ву?

— Дера ву хьан тешаме доттагI Гладков!

ХIара шиь дIакхьаьчча, чолактаухойн векал воцург цхьа дегI дацара гуш. ДIа ладоьгIча цу эскарх ши отряд йинера: — цхьаь Клавдия Ивановнас дIайигна бани ян...

— Ой, бани ян ма ю вайн Тамдин бердан йистехъ цо яккхийтинчу тоъли чохъ, — къамел хадош цӀийзаш йист-хилира Тамара.

— И шоръян бигна-кхи цо уьш.

— Делахъ хӀумма а дац. Ткъа важа?

— Уьш Гладковс музей ян бигна... Хьобга чехка тӀаь-хьайола а бохура.

— Мичхьа бу уьш? — дӀаяда кечъелира йол.

— Эцца аша клуб йслийнчу меттигана гена боцуш, шу тӀехъ.

Йолаелла Тамара йобхна сецира:

— Чхо яккха аша та а ца дира... ткъа цаьрга хӀун дойтур ду? Ши куьг ластийна муха гӀур ву, цхьа а план йоцуш. Со схьагарехъ цигахъ оьшуш яц, — элира тӀехъ вас хиллачу Тамарас, юханехьа а йолаелла. Тужуркин пхьош лаьцна сацийра и Шурас:

— Ой, ахьа хӀун дуьйцу!? ЧӀогӀа оьшу. И эскар эц-на дӀавоьдуш гена ваьлча вуха а вирзина дехар дора Гладковс, — чехка, чехка хьо яйита бохуш.

— Стенна оьшу со? — дегбаам база а болуш, хӀетта а дозаллийца хьаттира Тамарас. — ХӀун бахара цо?

Шурас дӀаийзош, Тамара юхагӀерташ, хӀара шиъ дӀайоьдуш, дуьйцура Гладковс шена уьш дӀанисба а, ой-ланаш иштта айъаелла латто а хуур дац, бохура, хьо бод совсориг ца хилча. Сук-сук, — бохуш эмкало санна, яккхий гӀулчаш туьйсуш уьдучу лекхачу Шурина тӀаьхьа, цӀик-цӀиканехъ хахкаделла доьдучу эсанах тера яра тӀамарш етташ йоьду Тамара.

ХУИ. ТОЛАМАН ДУЬХЬА

Фосфоритийн жагӀа а эцна, дуьххьара йоьдучу машинахъ Акаев ша вахара Джамбуле.

Цигахъ шен шина бӀаьргана гичий бен ма дарра ца кхира иза фосфориташ сел чӀогӀа оьшуш хиларх. Цо деши деанехьара а кхин хазахетар дацара заводерчарна. Схьаеана аьргал химзаводехъ кечийна йоллушехъ, «багара» йоккхий дӀакхьохьура Военни заводан гелан-чаша.

Дохург — чехка а, алсамо а фосфориташ я, бохург дара. Царех дозуш ду дерриг!

Ціа воглуш сирла сахиллалц, набаран суй ца бира Акаевс. Ойланаш йора, мича кепара, муха, хІун дича лакхаяккхалур яра фосфориташ яхарна тІехь эвсаралла, бохуш.

Акаев карьере кхаьчча, садаьржаш дара. Цо даггара динчу кьамело карзахбехира белхалой. Айъира церан ойланаш. Амма, цара массара а ма дийццара, кхин цхьаь тІо-отург ца хилча, хІинца йолчуьнца гена вахалур вац.

КІорггерачу ойланашка бахара берриш. Кортош лестабора, белш хьейора. Загоруйкос орамца дІадаккха санна, шен деха сира мекх уьйзура. ХьостагІ шай, Мухтаррий керлачу карьере вахча цхьацца хІума деара Русланна дага. Деара аьлча а, хІинца дахкарахь кху белхалойн го гІаларташ санна, ойланийн ІиндагІаш дара — цкъа гучадуьйлуш, юха тІепаза довш.

Тоба а йина лаьттачу нахана тІехьашхула цхьа гІаларт гучаделира. ХІан, и-м карачай вуй... вистхила воллу теша?

Цу инженеро юкьадаьккхинарг, тІаьхьа а ца тоттуш, кхана дуьйна, бохург санна, шоллагІачу карьерехь болх болор дара.

— Ткъа... — аьлла, цуьнан багара доллушехь, оьгІазлонан кхийсарш девлира цхьаболчийн:

— ЭхІ, ма хьекъале дош а аьлла!

— И хьанна ца хаьа?!

— Эрна бага еттачул...

Чичкьашка яхара Акаевн юьхь. «ХІинца а бу-кх и ца везаш нах, цо масийттаза дикчу бІаьрла ша гайттншехь». Делахь а, кхин човха а ца беш, куьг айъана сацийра цо луьйш берш. Са паргІат санна элира:

— Чекхвалийта накьост.

Мухтар шена ен яппарш тергал ца ян вуьйлира. Делахь а аз дегадора, кьамел кхо дага ма лаццара, шера ца далора.

Акаевна тІе боьгІначуьра бІаьрг ца боккхуш, цуьнан хьажарх деган ницкъ а, ондалла а совьюьйлуш, чекхдаьккхира цо шен кьамел.

Ма дарра цо дуьйцуцух кхетча, лагІъелира нехан оьгІазло, серлаелира Акаевн юьхь. И дара-кхи цунна а дага туьйсург — йоккха кхин цаІ тІо-отург вовшахтохар. Делахь а некъ ца гора. Ткъа Мухтара ма баххара «корима» вовшахтухуш йисина шина тІо-отургийн чор-

хана тѣ цхъа клеззиг меженаш лехча, гѣуллакх хилар магар доллур. «Ванах, Джамбулехъа некъ буѣллуш лѣлийна тѣо-отург ма яра говран даѣлахкаш санна некъан ѣнстехъ дѣакхиссина ѣохкуш».

Иштта Загоруйкоссий, Тамаргѣарий тѣо а деш дѣа-хѣѣттира шоллагѣа а тѣо-отург.

Балха тѣехъ дика девза вовшийн.

Тамарина юѣхъанца, дуѣххѣал кѣахеттера Мухтарах. Ткѣа тѣахъ-тѣахъа и дика мел вевзи, вуѣззина кѣонах хиларна дуккха хѣомсара хетара.

Мухтарна а зееллера ѣѣ. Тамаша бина ца волура и цу эгѣаза дегѣ долчу ѣѣ-стеган сел ницкъ хиларх. Деган ницкъ.

Кхоайѣора цѣ Тамара, амма яхъ ѣѣлчу текебайна и тѣсадаларх лар-м лѣра. Воккхачу вѣшин хуѣлу иштта хѣомсара, нанас лекъаш ѣина, жима хѣѣме ѣиша.

Шолгѣа тѣо-отург тахана ахъа ѣѣлало бохург дѣахезча, доккхачу ловзарга санна массанхъара дукха адамаш даѣхкира.

Эмкалш, вираш, варданаш тѣехъ, шайна а, белхалошна а тѣам хиллал жижигаш, нандараш, кхиерш яхъаш генарчу колхозашкара казахаш а баѣхкира.

Яккхий цѣраш латийна зударша, чоѣрлѣш, кульчетайш ѣина бузийра цу дийнахъ белхалѣѣ.

Яза ѣѣлчу цѣрга гѣий а биллина гѣнаха хѣвшина гѣара Тамаргѣар чѣегѣардигаш санна бекаш, шайн зудаберийн самукъане кѣамелаш деш.

Массарел карзахъѣлла, Амангѣльдина хѣахийна ю боху кхыз-ашуг яра. Бакъѣнца аѣлча, сѣльсѣветан предсѣдатель ѣѣлу иза, кхара санна тиша а, киша а мекха ѣѣлла аѣгаш, тѣо-отурган меженаш текхош гѣуллакх-м ца динѣра. Делахъ а варда хѣума а луш тѣо дѣра.

Ловзарга а массарел хѣалха еара; хѣлхарш деш, эшарш лѣѣкхуш доггах сакъѣѣрура. Тамарин а, Амангѣльдин жимчу ѣишин Алтынкин а тѣдам хаабѣлла кхыз-ашуган Мухтаре безам бахара. И тѣех мѣссазза волу, цхъацѣа забар ца кхуссуш ца гѣара ѣѣлстаг. Вукхунна-м уѣш хѣзарий хѣѣвха, хѣунда аѣлча и массанхъа а кхиа гѣерташ, гѣайгѣанаш а, коѣрта шен сингаттам а болуш хиларна, цѣ тергал ца дѣра уѣш. Я кѣчѣѣлла кызынка а ца гѣора цунна.

— Со хѣаха ѣѣллу, — эkkхийтира цѣ ела а елла мас-

сарна а, тѣхволуш въдучу Мухтарна а хезаш, — хІара инженер тѣхъавзо. Беркутах тера ву иза!

Тамара, и тѣхъяларна, эхъ хетта цІарула цІий а елла дІахилира. ХІара Мухтарах ца еша моъттуш:

— И хІинца беркѣа хиларх, кечвича хаза нехан санна жигит хир ву-кхи! — аѣлла, дош кхоѣссира йоІа юха а. — Хѣажал, цуьнан суйнаш деттачу бІаѣргашка! Ткѣа цІоцкъамаш, беркутан дІа-схѣа яхана тІамарш санна! Бат а. Дош дацара!..

Са диттина, диттина Алтынка, Іа а ца елла, хѣала а иккхина:

— Уой-бой-й! — аѣлла, цІогІа а тоьхна, бехкаш даха хІоьттира.

— И хІун ду ахѣа дуьйцург! Кумыс барамал тѣх мелла моътту суна ахъ! Елхаран кѣурдаш а деш: — собарделахъ, ас хІокху сохъта Амангельдига дІаѣр ду хьуна! — аѣлла, и едда дІаяхара.

Кызынка-м шек а ца елира — кхахъ-кхахъ! — бохуш, мелхо чуьра юьйлуш, йоьлура:

— Ядалахъ, чехка арз делахъ! И санна дерг дан а ма дац! Яла ма йоллу со и дера кулан¹ кІорда а вина!

— Дуьме ца кхаьчча, цициго бахара изза, — аѣлла йоІ хьовзийра Тимерлана, Тамарега бІаѣрг а таІош.

Баккѣал новкѣа деана Іеш яра Тамара кызынкас лелориг. Цкѣа делахъ вуьззина стаг волчу шайн комсорган сий довш санна хетара. ШоллагІа... цунна-м жоп дала ца хаьара дуьххѣар безаман зІийдиг дагахъ денделачу йоІана.

Доккха ловзар хилира цигахъ цу дийнахъ. Тайп-тайпанчу кѣаьмнийн эшарш лийкхира, хелхарш дира. Ткѣа синкѣерам кхочуш ца хуьлу лезгинка — халхар ца дича. Хуург ца хуург воллура гІорзолгашна тѣхула ког шершош, хьомечу фосфоритийн чан-кІур а хІоттийна.

Тимерлан ваьккхира, Руслана а бал баьккхира. Мухтарехѣа корта ластийра гІудалкх лелош волчу карачаевцо — И ваккха аша: цо гойтур ду шуна дуьззина халхар! — бохуш.

ВорхІ велча а ца велира инженер. Шен махка вуха цІа въдучу дийнахъ бен вер вац ша, аѣлла.

¹ Кулан — (казахийн дош) — акха говр.

Діасабекъабалалий ша-шах хІетахъ массеран а ба-
гахъ а, дагахъ а долу тіеман илли лекхира:

Пусть ярость благородная
Вскипает, как волна,
Идет война народная,
Священная война...¹

Дукха хан яра иштта доггах Акаевн сакъердалаза.
ЦІа вьодуш-м дог тіехъ лазаделира цуьнан: «Мариана —
миска сагатдеш Іа хир ю», — бохуш.

ХІокху толам баккхарехъ а, Чолак-Тау денъярехъ а
вовшашца йохъе а дуьйлуш, кІежъяьккхина болх бечу
адамашна юккъехъ ша йисна яра Мариана.

И цхъаннен а декъехъ ца хилар, цкъа долчунна шен
бехк хетара Русланна. И кхето а, цунна юкъараллин болх
марзба а ца гІерташ-м вацара иза. Ца хуьлура дош. Ца
ешара нанас коча, курачу ойланехъ кхийна Мариана
шен даржехъ боцчех.

И ешаш ерг юхаелла, куралла ялайоллу, дикчу хІух,
хетарехъ, схъаяьлла йолу Баевн зуда Ирен яра.

Шен доккха ирс а, дозалла а хетара Марианна и
Ирен а ша езаш лоруш хилар. Ирен пхийтта, ялхийтта
шо йоккха яра Марианал. ХІетте а кхунах «дагаюьй-
луш», хІара йоццохъ минотана а ца мега, кеп хІоттайора
Баевн зудчо.

Ткъа ша шех тоам бинчу Акаевн нускална и харц
зурма юйла ца хаьара.

Тахана а Руслан цІера а валийтина еьнера кхаьрга
Ирен, Мариана цхъа а хир ю, аьлла цунах къахетачуха.

Самукъа долура цуьнца Марианин. Гуттар хІара ха-
стош, кхул хазаниг, хьуьнар долуш ерг дуьненахъ а яц
мottуьйтуш, цІуьхъаралла лелош шен лаам кІел ялайо-
ра цо жима зуда.

Шеха-а гІехъ питана теснера тахана а, оццул нисъ-
елла йолу хІара ма кІезиг тергалио майрчо, бохург да-
га оьхуьйтуш. ХІара санна долу жовхІар керакхаьчча,
куьйгаш тІе а йиллина, хІума ца оьшуьйтуш, дарин, хуь-
тан, крепдешинан кучамаш йойтуш, дашо хІазарш,

¹ Кийрахъ оьзда инкарло
КІеж йоккхуш кхехкалда!
Лелаш бу халкъан тіом,
ГІазот хилла сийлахъ
тіом.

езчех кулонаш эца мах ца хеташ (ларамаза санна Марианина хаза хеташ йолу кулон хъейира) лелор йолуш берш а бу... — аьлла.

Хаьара Марианина цо мила вуьйцу, хIун ала гIерта. И исбаьхьа кетар схьаэцарна а дохкояьлла, хIинца и муха дерзор ду ца хууш халчоьх яра и. И дага моссаза деа, дог вон хуьлура цуьнан. Ша коча Iамийна дела, шена дага деанарг хуьлуьйтуш хилла дела, кхин тIаьхьалонан ойла ца еш схьайицира... цхьаь дийр ду... бохучу ойланца.

Куьг тесица Марианас — ца дуьйцур вай уьш, бохург а, ойла дIататтар а дара иза.

Кхин йист ца хуьлуш Ирен а сецира. Говза яра. Ду-кха хан ялале, цIа а яхара дIовш а тоьхна, шен бена чу дIатекха лаьхьа санна.

Доккха дов даьккхира Марианас шен майрчуьнца. Ца олуш хIума а ца дитира — боьха мел дерш. Цкьа а ца гира Русланна шен нускал сел эвхьаза даьлла, дар-делла. Ирча чIичкьашка яхана юьхь ца евзарг хилле-ра. «ХIинца куьзгана хьаьжча, ша а инзар ер яра иза» — бохург дагатесица майрачунна юккьехула.

ДIа дов ца дира Руслана, чохь и ца дезаш. Седина а дестечо юха бекхам барна а кхоьрура.

Мариана охьайижинчул тIаьхьа вехха Iийра Рус-лан шина а куьйга корта а лаьцна ойланаш еш. ТIам-тIехь контузи хилчхьана ца лозуш де ца долура, ткьа тховса санна халахетар-хIума хилча, эkkха бо-лура.

Цхьа кIеззиг гIоле яьлча, портфела чуьра кехаташ схьа а даьхна, балхана чу вуьйлира Акаев. Ца бора коьрто болх. ХIинцца иккхина дов, ешап хилла кIозарш охкийна, цIийзаш шена чу гIиртинчу зудчан сурт лаьт-тара дагахь, лерехь зов дара. Цабезамца хьаьжира Рус-лан ша карзах а ваьккхина, паргIата мерза наб ечу зуд-чуьнга.

«Иштта хуьлу зуда — деган накъост! ЭхI, хьанна моьттура гергарло тасаделлачу хенахь, Марианас хIара гIам хир ду!»

Дуьххьара делахьара-м собар ден дарий. ХIор са-рахь, бохург санна, и гIелвелла цIа веача, дов ца эkkха йиш яц. Ма эсала а яра иза Руслан кхуьнан да директор волчу заводехь болх беш хиллачу заман чохь!

Кхо болх доггах барна везавеллера директорна Рус-

лан. Шайга хьошалга а кхойкхура кест-кеста. Циггахь евзина, еза а елира кхунна Мариана. Тѣхъаѣжна дех тера яра йол. Амал а тера хийтира. Мичара! Шена там хилчхана, цхана а хуманан а бала бац цунна. Юкьараллин болххий, гуллакхашший хьахийча а ца мега.

Ларамаза юха а хьаѣжира Руслан зудчуьнга. Набаро сапаргат якккхина тейина, вуно жима а, хаза а хетийца. Бос бу богуш. Цхьа сахьт хьалха оццул ирча хилла иза, хазалла эккха йоллу. Атта метта йоглу кьона юьхь.

Тохара, хьан дагана чов хлун аьлча хуьлу а хьожуш, вон кьовзош, цо бага лееш хлумма а тера яцара хинца мас-малик хилла гуьллучух.

Ца хаьа... Шен хьекъалца бакъ лийна а хир ю иза!? Муха бахара цо? «Дахар цхьа а Галашо йоцуш сингат-таме ду шен... талант эрна йов шен...»

Гѣхь кьахийтира Русланна жимчу зудчух. Цо ма баххара дуьненан йнсте а ялийна...

Юха а, цул кегийчарна — Тамаргарна ма ца хета шайн кхуьначул мелла а хала дахар иштта Галашо йоцуш, кьен. Мацалла, халонаш йицъеш, бага са а кхаьчна массо а гуллакхана бала а кхаьчна, догах са а кьералуш ма бохку уьш — советан кегийрхой.

Хлан-хла, дика а, вон а ловш, майрчун накъост яц иза, я хир а яц!

...Я-м яра Русланан юьззина деган накъост. Бакъду, хаза а яцара, кѣзиг дешна а яра, Марианан йолу талант яцара. Амма мел тешаме, хьан гуллакхах сакъерлуш, дог лозуш, шен ницкъ кхочучохъ дакъа лоцуш...

Ткъа кхунна таханлерачу шен майрчунна доккха хетачу дийнахъ ца лиьна Ак-кулера а тѣхь адамаш даьхкинчу ян а.

Шен тешаме накъост Марианех йоьхкина кхо. И дага а йоьхна корта хьаьзира. Русланна тѣаьхь-тѣаьхьа шен зудчан (Асет олура цо а, вайнаха а цунах) дикалла, оздангалла ца гора, кхачамбацарш бен.

Мухха а кхиьна хир яра иза шех майрчуьнан дог дларх. Яхь йолуш хиларна, ша дукха везаш хиларна, нацкъара елира иза. Фронте а яхана, тапѣаьлла яйра.

Кхо шо даьлла цул тѣаьхьа — тахана а дог цийла керча и дѣаяхана де дагадеача.

Мариана дагахъ йоллуш, яа санна и езаш, шен ирсан некъ хадийна йолчу зудчунна дарвелла цла веанера

и. Стобла тѣхъ цо яздина кехат цуьрг дара: новкъа ца гѣрта дѣайоьду ша, бохуш.

Хаара пекъарна ша езаш ца ялинийла Цунна-м везара. Дукха везара. Ша везарна — нах, нохчийн халкъ дезаделлера Асетана. Юртахошна а, оьрси ю аьлла ца хеташ дукха езара, хьоме хетара. Ша цѣна нохчо елхъара а хир яцара иза сел муьтѣхъ, адамаш дезаш, юьртахошна массарна а гѣллакхана а доцуш, дика болх безаш, беш. Вуно сѣха нохчийн мотт Іамийра. Гѣллакхаш леладора, тѣхула а доцуш, царех яшарна, уьш дукхах дерш Іаламат хъекъале, оьзда хетарна, доггаха. Воккханиг лараррий, хъаша тѣе эцаррий, мел гѣлдайна и велахъ а.

Ткъа белхи! Дукха къаьмнийн ду Іедал белхи тайпа лелаш, амма нохчийн санна говза цунах кегийрхошна боккха синкъерам хуьлуш, ша-шах гѣуллакх дина а карадойтуш, хаза хѣоттийна ца хуьлу.

Гѣллакх! Ког баккха Іеммашехъ хуьлу вайнехан бер хъаша тѣеца лууш, воккхачуьнгара мохъ схъаэца гѣрташ.

Берахъ дуьйна яра Васса нохчий безаш. Цуьнан да революционер волуш, Русланан ден доттагІ хиларна хир дара и. Дукхаха йолу зама кхеран юьртахъ йоккхура Вассас. Кхул мелла а йоккха яра иза, делахъ а цхъана ловзуш хуьлура и шиь. Къеггина дагаеара Русланна берахълера зама.

Дагаеара сийначу бошмаша хуьлїина жима юрт. Ма хаза а дара цу ІиндагІаш кѣл. Уьдуш, ловзуш, аьхкенан бовхачу малхо вохвой, вага а вой, Соьлжа тѣе лийча воедура. Лийчина а ваьлла хи чуьра схъаволлушехъ, хьо ларвеш Іаш санна болчу малхо юха а кхохкаво, вохво. ІиндагІаш кѣл хуьлура буьззина там, товр. Делкъан хенахъ а тхин сирла тѣадамаш малх дѣаоза ца ларалуш, сийначу бацалахъ ма там а хуьлура дохделлачу дегІана! Вижина керчаш ши пхьарс дѣа-схъа а бахийтина хьо воллуш, шаьш карадогІура цїйделла Іежаш, ношделла, тѣе марха лаьцна, даккхий мерза хъечаш... Децас — нана-м хьалххе еллера, — гѣлмакх чай муьйлу кад бузний шийла, уьрсаца хад а мегар йолуш дика чам болу етташурій, сискаллий юьллура хьалха.

Хаза зама яра, амма ненан марзо кѣезиг ийцира. Цундела хета Седех а къа а, бехк а...

ЙоІана тѣе а вахана цѣагара юргІа тадира Руслана.

Діа-схъа а хъаѣжна тишо бой карийна, юргІа хъала а узуш, кегийчу когашна хъарчийра н. Ма дукха хан ю кІади хІума а нисийна кхо юргІа дайтахъара боху йоІана. И а карах ца долу-кх Марианин. Нана елхъара...

Юха шен нана дагаеара Русланна. ...Мерза ю нана! Ма хъобстура цо ша, беснеш тІе барташ дохуш. Охъави-жош бІаърхишца шайн гуържийн эшарш локхура. Шаьш цхъаьна моссаза диси йоблхуш хуьлура мама! Стенна сагатдора теша цо? Асет а езара цунна. ХІинца санна дагадогІу Русланна цо йоле кхечу къоман стаге маре ма гІолахъ баьхна. Реза яцара теша и шен маренна? Тар ца лора иза, — и-м жимчу Русланна хаъара, — вайнехан зударшца. Деган леткъамаш бора. Асет санна мотт а Іамийна таръяла гІиртинехъара... декъазниг... Ца хаъа...

Русланан ворхІ шо кхаьчча, шен юьртарчу школе деша хайира дас. Школа халла йиллийтира Оьздис цу юьртахъ. Уьш ерриг Нохчицохъ йиъ бен а яцара хІетахъ.

ХІинца санна, дагайогІу Русланна и. Лоха, тиша, тІе латта а тесна лаппагІа. Иштта кегий, бІаързий кораш. Итт-шийтта бен ца хоьура чубер. Уьш вуно хала гулбора хъехархо волчу дас. Дукха къахъоьгура, нахаца, дана-ношца юх-юха дуьйцуш, кхетош, хъобстуш. Халла діанислора. Амма дена чу са деана далале, — дешархой дешарна тІе а бирзина — цІеххъана духура гІуллакх. Къахъоьгучийн хъекъал серладаларна, хІуманах, гІуллакхах уьш кхетарна, кхиарна кхоьруш, дІовш тухура молланаша, Іедалан кхин болчу хъадалчаша.

Цхъана доьхначу дийнахъ есса карайора хъехархочуна школа. Дисахъ цхъа-ши бер дуьсура, кхунна уггаре муьтІахъ, хІара лоруш болчийн.

Ши-кхо де доккхура Русланан дас дог эшна, гІайгІанна вужий. «Дакъа ара даьккхича санна» сингаттамен хуьлура цІахъ. ТІаккха юха волалора Оьзди дешархой вовшахтоха. Юха дуьйцура нахаца. Уггуре цуьнга ладугІуш, тІебоьрзуш берш, хъекъал «пхьидан цІоганал долу» зударий — берийн наной бара.

Школа йолаелча, ког латтах ца кхеташ лелара Оьзди. Дикниг вара дада. Самукъа а долура цуьнца Русланан а, хьеннан а. Цунна ца хууш, аьлча а, и кхиа ца гІерташ цхъа а Іилма а, исбаьхъаллин книга а хир яцара.

Ший а дика дара: да а, нана а. Амма нис ца деллера дахар.

Шоллагичу сарахь ца веача, елаелла, екхаелла карийра Русланна Мариана. Едда дуьхьал а еана хьеста-луш, везарца бӀаьра хьовжуш:

— Аса пельменеш йнна! Леррина, хьуна еззачу кепара!

— Шуна чичиг делла мамас,— йоккхаерца Седа а лелара. Русланна хаьара Марианна и пайда боцу хӀуь-малгаш — ангалин кегий жӀаьлеш, цигигаш, котамаш, чӀогӀа хазахетий. Даха хевшичхьана, олуш Ӏедал дара цуьнан, оьшур ю уьш суна. Иштта шена хетташихь, царех цаӀ йоӀана цо яларо дог ийцира Русланан.

ОьгӀазло хах аьлла яйра Русланан дага чуьра. «Коча лелийна йолчу кхуьнан хӀун бехк бу сагатделча а. Сан-м, кӀорда а ца деш, советан ойланца кхион декхар дуй и, — шен дагахь бохуш, дезарца гӀодаюккьера а лаьцна, стоьла хьалха дигира Руслана шен хаза нускал:

— Охьаяхкал, хӀета хьайн пельменеш, — бохуш.

Стоьла тӀе тесна, тишо елахь а, кӀай шаршо а яра, кхунна ма еззара. Амма юккӀехь лаьтташ вино гича тӀех новкъа деара хӀусамдена:

— Нахана дуззалц Ӏаьржа кхаллар доьчу муьрехь, вино малар эхье, бехке ду, сан хьоме кӀорни, — хьовстуш элира цо, Мариана балдаш дегош елхха йоллуш гича.— Ахьа хьайн хазчу куьйга кечийна юург, вино ца хилча а, Ӏаламат мерза хетий суна-м...

И гӀехь екхаелла, ястаелча, шен сагатдеш дерг хаттаза ца Ӏавелира Руслан. Хьастарца шен кьоначу зудчан бӀаьра а хьовжуш:

— Ахьа хӀара жижиг мичара даьлла ца алахь, суна логал човхьа евр яц хӀорш, — бохуш, меллаша барз боьттина пельменаш ехкина бошхап дӀатеттира Руслана. — Со-м хӀорш, хьастагӀа санна картолгаш чу ехкина йина моьттуш вара.

Цо хаьттинчунна жоп ца луш, цунна уллехьо а еана, бӀаьргаш лаьтта а боьгӀна:

— Суна та-ха-на жижиг ца диъча минга дер дара.

Иза цо хало мотт тийсалуш санна аьлча а, и цӀеххьана эхь хетта цӀий елча а, даге зуз деара Русланна. «Ойн, бакъ мукъана дуй теша, суна дагатеснар?» — аьлла, шина а куьйга зудчан юьхь кара а эцна хьаьстира:

— БӀаьра хьажал суна... хӀун хилла, сан хьомечунна?

— Майрчун белаш тIе корта а биллина, лере а таЫ-на, ийзалуш, элира Марианас халла хозуьйтуш:

— Со берах... йолчух тера ду...

Шел ирс долуш стаг ца хетара Русланна. Даго хьовхура — хIинца цIийннана а хир ю хIара, майрчунна юьззина зуда а хир ю. Ткьа Седина ваша а хир...

Ма бехк ца хиллера цуьнан оьгIазлонаш, моханаш цо лелийча а...

Юх-юха хьовстуш хьоттура Мариане:

— КIант виьр вуй ахь суна!?

ХIХ. БЕРРИГЕ НИЦКЪ ТIЕ БАХИЙТИЧА

Джамбулера Анна Васильевна грузовой машина тIехь еара. Шен чу а ца хьавьзаш, йогIушихь конторе яхара иза.

— Хьо ю н, хьомсара доттагI! — хазахетарца вистхилира Акаев. Ша Iечу стоьла хьалхара хьала а гIаьттина, цунна дуьхьал вахара иза.

— Ойн, ма вон шелъелла хилла хьо, — цуьнан дахьийна куьйгаш шенчаьрца дохда гIерташ, дог Iийжаш вистхилира Акаев. — Чехкка цIа а гIой, довха чай а малнй, агIорьяла. Кху чохь, гой хьуна, корашна а, пенашна а ша бина. — ХIуьу дийцича а Анна Васильевна шен кийрара бала а, гIуллакх а охьа ца диллича дIа-гIур йоций хиьна, кьарвелира Акаев эххар а. — Дийца, хIета, вуьшта хьайн ма хуьллу — доцца!

Анна Васильевнас, ша даьхьанчу гIуллакхах жамIа дина яьлча, кIорга са а даьккхина, бIаьргаш лаьтта а боьгIна, бехкала яхана цхьацца дош дожош, элира:

— Вайна... хьеший богIу.

— ХIун хьеший!?

ПаргIато хаййтира Анна Васильевнас цхьана иттех дийнахь Джамбуле дийнна эшелон кхочург хилар.

— Царех ши бIе стаг вайн а тIеизца деза-кх.

— Делахь хьуна кхаь богIу! — векхавелла хьаьжира цуьнга Руслан. — Белхалой вайна чIогIа оьший хьуна хьайна а ма хаьа. Леррина дIа а хьаьжна. — Ойн ткьа хьо реза йоцуш санна ма ю? Белхалой...

Куьйган эшарца хадийра цуьнан кьамел парторга:

— Хьуна... мьотту белхалой баций уьш-м, Руслан. —

Корта тлетла охьабохуйтора Анна Васильевнас. Хьажжане а блабра ца хьожура.

— Суна оьглазгург хир ву хьо, амма дуьхьало ца яелира соьга... Уьш цхьа дерш... оккупацехь хилла адамаш ду... дегнаш эшна, гюрсиза, меца, фашисташа лазапехь латтийна... клелдисна... Ткьа вуьш... — соцунгла хилира Анна Васильевна, ма дарра ца алалуш. Ойланашка ваханчу Русланна хинца ца хезара цо дуьйцург. Дика боцу экаме корта цхьа хума тоьхча санна, цлехьани лазабелира. Ойланаш, хьерабаьллачу мохо дасхьа кхуйсу мархаш санна, цхьана хорша тле яха ца туьгура. Шина а куьйга а лаьцна лаьвдира цо корта Анна Васильевна, бехкала яхна луьйчура сецча, цуьнга дахьаьжира Руслан:

— Ахьа уьш тлелацар цхьана а минотана суна новкьа деана ма моьттийла хьуна, сан деган накьост, — и хьостуш кледда элира цо. — Мелхо а, ахьа тле ца лаьцнехьара, хьо хинцалц ерг хетар яцара суна. — Юха цхьа жимма ийна-а шен дагахь дерг хаййтира цо. — Со дера ла уьш мичхьа нисбийр бу, бохуш... Арахь йовха елхьара, ваьш ара девлла а, тлеоьцур бара, хьурмате беш и тайпа хьеший.

Дог дика-м ца хилира Анна Васильевнин, Акаевс ша бехке ца йой хиьча а. Кхин а охьабахара корта. «Тешнабехк бой теша аса оццул сох бло булуш волчу цунна», — бохура парторган даго. Тлера блаьрг ца боккхура хинца шекваьллачу Акаевс. «Хун хилла теша кху кьонахчу зудчунна? Ма йоьхна хлара... Хунда ца хаьа кхунна, оха... вайн комсомольцаша а, зударша а уьш эрна буьтур боций! По-отург дагаеара Русланна — цигахь хилла дезаде... Уьш, вуьш дийца а цкьа меттиг ер ю-кх сан. Ткьа хлокху сохьта хлара хумма а хезачохь яц, миска».

— Ахьа хун делаххий, Анна Васильевна, чехкка цла а глой юргланна клел йолалахь.

— Гур яц. — Хоршин чарп ярна, цергах церг ца кхеташ, лер телхина, нуьцкьаш бен йистхилалуш яцара парторг, хлетте а цла яха ца туьгура.

— Цкьа цу нахана... аша хун до... хаьалц... Уьш датарба некъ... лах... халц чу яхча а сингаттамана... кхин а оьшуш хир ю со...

— Ва нах, хьо ма юхахьарниг ю, я-м ткьа, — тлечев-

хира дог лазарца Акаев. Дехъа чу а вахана, Лушига диканиг довха чай кечдахъара аьлла дехар дира.

— Цхъа кIезиг цIе къадийча бакъахъа хир дара... джусан ян а юй вайн?

— Ю, цхъа жимма. Кегийчу наха цкъацкъа духIийн меттана, яхъа суна иза, — тахана Акаевца эвхъаза дийца мегар ду-кха, аьлла хеташ, ела а къежаш элира Лушас.

Клавдия Ивановна йолчуъра чайн буц а. еана кабинета чохъ лаьттаху аьчган пеша цхъа-ши курс жусан а йиллира Лушас. Иза латийна, минот ялале Анна Васильевнина хъалха довха чай чохъ кад хIоттийра цо. Бошхепаша дуттуш, бере санна: — кхин цхъа къурд... хIинца а кхин цаI, бохуш хьостуш малийтира Акаевс. Клавдия Ивановнас хIара коьрта дарба лору, цо аьлча, елакъажасанна юьхъ чIичкъашка а яхийтина, забар ечуха, Iожаллин цамгар йоцчунна, элира Анна Васильевнас.

ЧIогIа ца дийзира и Акаевна, делахъ а шена и забар хетачуха, шек а воцуш:

— Луша, Павел Антоновичей, Iайшегий схъакхайкхал чехка. Хъем бечохъ дац. — Иза а аьлла цкъоцкъамийн эшерехъ Анна Васильевнина тIе тидам бахийтира гIехъ воьхначу Акаевс.

Чай маларх, милла егoш, сенъелла йоллучу парторгера хъал гуш яра Луша ша а. Цунах къахеташ, легашка шад а хIоьттина, Iара иза. ХIинцалц парторгах ийзалуш йолу Луша, эвхъаза а яьлла, тужуркин нодарчий дIаюхкуш, бой таеш, куьйгаш чета духкуш, къахетарнаша муьлхарг дийр ду ца хууш хийзара. Акаевс сIихйича, едда яхана балийра уьш.

Генара хезара Павел Антонович вогIу — валенкашчуъра когаш текхош — Iуьхьи-Iуьхьи боху шен зурма а локхуш, гучавелира иза цхъана хIуманна-м дов дан дагахъ. Амма Анна Васильевнин дIабехъанчу базе а хъаьжча, Акаевн юьхъ цкъа а кхунна ца гинчу кепара пошме а карийча, Iадда ша шега йовхарш сацаяйтина, неIарехъ боьгIна гоме бIогIам санна, дIахIоьттира иза.

«Ма бу-кх сан гIоьнчий, бан-м», — аьлла, хийтира Акаевна Кочкине бIаьрг тоьхча. Воккха стаг виснарг а букарвоьлла, накха чу а кхетта вара. Каранаш тIехъ куьйгаш дегадора, ткъа дегIан даьIахкаш цо Iуьхьу мо-сазза олу, вовших етталуш санна хетара. Юха а ойла йира Акаевс: «Ма дика а бу-кх сан уьш ойла йича. ХIо-

кху Павел Антоновичан мах бан а ма бац. И хъан ца вуьтура шен къеналлица прорабан болх маьхза тӀе ца лаьцча. Цул совнаха аса шега — алапа-м хир дац, вуьш-та паек лакхарчу даржа тӀе яккха-м тарлур ду хъан (жима ши локъаммий, сахаринан таблеткий хуьлура и дийнахь) аьлча, дӀатоттучу эшарехь куьг ластийра воккхачо, ца оьшу, кегийчарна ло, аьлла. «ТӀера чкъуьйринг иштта хиларх, цъацца долчарна, баланах дукха лайна, резавоцуш велахь а, къеначу большевикан дог ду кий-рахь».

Гайша ехъа а ехъаш, иккхира чу. Аьхначу тужурки тӀехула комбинезон яра цунна тӀехь, поппаран хьобкх-наша мокха къарзӀина. Маршалла а хаьттина цӀенкъа юккӀе дӀахӀобттира иза, охъахинча комбинезонах ун дала-рна йогуш санна. Сихбина цигаьркканан кӀур бара бохуьйтуш.

— Охъалахлол, Гайша, — хъан поппарш-м тоххарехь бакъабеллий, — цуьнан ийзаяларан бахъана гуш, элира Руслана.

— Доцца — хьоме хьеший... — ларамаза Анна Васильевнах бӀаьрг тоьхча, цецвелира Акаев: и «хьоме хьеший» боху дош ма ца деза цунна?! — делахь а маьӀ-не кхиа гӀертачохь дацара. Хоршо егайо хир ю и-м ишта. Мухха а, гӀуллакх дӀа а дийцина, хаттар дира Руслана, уьш мичхъа дӀатарба беза, баракаш мича хьолехь ю, аьлла.

— Дера ца хаьа, Гуьхь-Гуьхьу, хӀун дер. БархӀ бирак тхов тиллина елахь а шайна чохь Ӏен мегар долуш яц — кор неӀ йогӀаза — аннаш ца хиларна, Гуьхь-Гуьхъа...

Йовхарш йиттина а валийтина элира:

— Ткъа адамаш чохь дехаш йолчу...

— Пенаш резинан делахьара-м, — вон кхоьссира Кочкина, бехк баккхарца.

— ВорхӀалгӀаниг-м ю чохь Ӏен мегар долуш, делахь а цу суфражисткаша школаний, детсаданий дӀалаьцна иза... уьш цкъачунна...

ГӀелъелла, чохь са дан а дуй теша кхунна эр долуш йолу Анна Васильевна шен син метта топ тоьхча санна, кхоссаелира. Корта а ластийна, куьйган эшарехь — хӀан-хӀа, дага а ма далаш, бохург ала гӀертара, ткъа дуьй-цург ца къаьстара.

— Хьаха а ма елахь школа араяккхар, — хадийра

къамел Акаевс. Шерра дагадеара цунна кхара шеца а, бухгалтерица а латтийна тIом.

— Ткъа ялхалгIниг?

Куьг теси́ра Кочкина.

Цу чохь берш юха а тоттуш, кхеран зударийн везий-ра волчу Гладковс ког билла меттиг ца юьтуш, шен экспонаташ яржийна. Йина яьл-яьлла барак керара йоккхийца... Iуьхь-Iуьхьа...

Оьрсийн маттах дика ца кхетарна, вист хуьл- хуьлчунна тIе а йоьрзуш, Iадда ладоьгIуш Iийра цхьана юкьана Iайша, амал сиха хиларна тоххарехь гIента тIера хьала а иккхина.

ТIаьххьара а кхета а кхетта, чухьаьди́ра иза, оьрсийн а, казахийн а дешнаш эдеш:

— Пуллакхаш иштта делахь деха-доца дийца ца оьшу. Баракаш — чехкка поппарш хьаьхна ялийта еза... Белмен?

— Ткъа гIуранна хIун дийр ду вай... Довдуш лаьт-тачохь олхазар гIорзолг хуьлий охьа ма дужу...

— Олхазарех со жоп лун яц, ткъа бакхатсыз¹ адамарна² тахана дуйна со хIусамаш ян йолалур ю. Тахана а дийнахь-бусий, кхана а...

«Горлера Iайша я! Бехказлонаш хIитто-м ца йоллу!» — доггах там хилла ойла йора Акаевс.

— Поппарна хIун дийр ду вай, ткъа?

— ХIай-хIай! — реза хилла корта тIийра Кочкина. — Доллачул атта ду-кхи «дуррус» бохуш уьш дийца. Ткъа гIуллакх тIе хIоьттича... поппар тIулг санна ма бу...

Павел Антоновичана бIаьрг боьгIна, цаяшарца цуьнан юьхьа тIе цигаьрканан кIур бетташ:

— Тхан нехан кица ду, — элира цо, — доггаха воьлча багарчу Iаьнаро а башабо тIулг, бохуш. Поппар-м ловзар ду. Цу адамарца хьайн кIант волуш санна ел ахьа ойла — некь карор бу. Ткъа аса хIун дийр ду аьлча, — хIинцале Iаржъеллачу аьчган пешана тIе куьг а хьажийна, — цIахь ю сан ишттаниг. Тахана цхьана цIа чу а хIоттийна и дох а дина, поппар баша а бина — цу чу хьокхур бу... бакьаболуьйтур бу... ТIаккха вукху чу... Цу адмарийн дуьхьа аса...

¹ Бакхатсыз — (казахийн дош) — декъаза.

² Адамар — (казахийн дош) — адамаш.

Кийрахъ цѣ кхерсташ санна йоллурѧ Іайша. Біаьргаш хіх буьзнѣра.

— Тѣх хала белѧхъ а, вайн сийлахъчу штуркатуро гойтуш берг бен кхин некъ бац! — хадийра Акаевс. — Делахъ ягон хІума езар ю вайна алссам.

— Суна хаьа! — юкьанккхира Луша.

— Хьан «духанѣх» гІуллакх хир дац, — ца догІучу дагца хьовзийра Луша Акаевс.

Куьг тесира Лушас: и-м сайна хаьара суна, аьлча санна. Ткьа хІинца цо бохург дара шайн музей чохъ ткьѣх активист ву. Цара Гладковс аьлча иштачу гІуллакхана вагон йоккхур ю жусан.

— Шел...

— Шел ца далиyta, куьйгаш ца дахьийта тхо хир ду цаьрца, Павел Антонович, — аьлла, гучаелира хІинццалц тѣхьа лечкьаш Іийна Тамара. — ХІара санна долчу гІуллакха тѣхъ кхио езий церан дог-ойла-м...

— Уьш хІун адамаш ду хинчий... Вай, хІун до ахьа, хьомениг, — аьлла, шен кьамел хадош Анна Васильевни-на тѣе гІоьртира йоІ. Корта оллийна гІийла Іаш йолу Анна Васильевна, хІинца чуьра са дІадаьлча санна, охьайоьдуш лаьттара... Уллохъ лаьтгачу Лушассий, Тамарассий, мара а йоьल्लीна ша хьаьстича, гІийлачу эшарехъ йнстхилира иза.

— ХІинца со тешна ю... аша уьш... дика Іалаш дийриг... хиларх. Со дІаяха а мегар ду...

ДІа-м яхалур яцара, эсала хьала а гІаттийна, марѧхъ санна дІа ца йигнехьара.

Арайолуш юха а йирзина Акаевга: «суна бѣхк ма биллалахъ», — элира цо. Халла когаш бохуш, яхара, аьлча а айьина йигири иза.

Акаев, уьш арахьарчу неІаршна тѣе кхаччалц новкьа а баьхна, дог Іийжаш тІаьхьахьоьжура. «Букар йоьлла миска». Тѣхъ тужурка а, чуьрчѣх цхьаммо тесна кортали а доллушѣхъ дукха азьяларна ира белш хаалора парторган.

Чу а веана, охьахири Руслан шен метта. Амма біаьргаш хьалха, кху чуьра юха ца ян дІаьханчун сурт лаьттара. «Массеран а гІайгІа бѣш дІа хІума ца алахъ а, хІораннах дог лозуш лелла и... ткьа цунах дог лаза а, кьахѣта а гергара стаг ца хили-кх» — бохуш, дагахь-

баллам болуш вара Руслан. «Берриг мохъ цунна тӀе бил-
ла беза моьттуш, вайнаха — воьдург лалла, бохург ду-кх
цунах дахнарг, — бохуш, къаьхъа ойланаш йора цо. —
Бехке со ву цунна... Сайна еззашехъ, хӀаллакый аса цаӀ
бен йоцу деган доттагӀ».

Сарахъ конторе юхавеача, йоккха ули-жуз¹ хӀоьтти-
на карийра Русланна шен кабинета чохъ.

— Тхо-м хӀинца а ма ярра йист яккхаза ду цу гӀул-
лакхан, — элира бехкала яханчу Шурас, Акаевн метта-
ра хъала а айъаелла, дӀанехъа йолуш.

Акаевс хаьттира:

— ТӀаккха?

— ХӀан, цу кхаа баракана поппар-м хала а, атта а
хьохур бара. Бакъа лур ма бац и цу цинцӀолге.

— Аса-м пилта йийр яра, — аьлла, хъалагӀаьттира
сонехъ лечкъина Ӏеш волу Егор Акимович, — ткъа чуй-
нан пилта цхъаь бен ма яц...

— Хьо ма дика кхаьчча кхуза уггаре оьшучу хе-
нахъ? — цецвелира Акаев.

Да вистхуьлуш а ца хезна: — хьо веанчуьра жоп му-
къане лохъ, дада, — кхоьссира, хӀокху шелах веанчу де-
на оьгӀазъяханчу Лушас.

— Вита и, — аьлла, гӀийла велакъежира Акаев. —
Тоххарехъ делла Егор Акимовича жоп.

— Апа, тхан аьчган пеш дӀа а ехъна, тоххарехъ жим-
жиманиг поппар бохбан йолаелла, — халагӀаьттира
Амангельды. Делахъ а, дийнахъ-бусий цара болх бича а
цхъаь бен кечлур яц цаьргӀа... цу тӀе и кӀелӀисарна а
кхоьру со... Анна Васильевна санна. — Корта охъа а ба-
хийтина гӀийла тӀетуьйхира. — Аша шайна лаахъ бехк а
буьллур-кх.

Цхъанне а ца хезира Руслане баьлла гӀийла узам; ца
гира кхоьлинчу лампин серлонгахъ бехъна бос.

Буьхьиги санна ког ловзош, ирах кхийсалуш карзахъ-
ьяьлла Тамара иккхира чу.

— Суна сӀойинши, суна кхаь! — бохуш, стоьла хъал-
ха дӀахӀоьттира иза.

— ХӀун хилла? — бен доцчу озанца хаьттира Акаевс.

— Тхан йоккха — ши-кхо бӀе стаг паргӀат дӀатарлур
волуш хӀусам-гӀота ю...

— Баха а бохий ахъа и, — юкъаиккхира цуьнан

¹ Ули-Жуз — (казах. дош.) — йоккха тоба.

къамел хадощ чуъраяьлла Луша, — уьстагИий чоьхь лат-
тийна боь...

— Царна-х ца лой аса иза... — Тамарин гІехь догъ-
ийшира, самукъдалар лахделира. Ша и кхаъ баьккхича,
массо а ираххийсалуш, вовшийн мара а къуьйлуш вол-
лур ву моьттура цунна. Руслан-м жимма векхавелла,
хІетте а...

Схъадийца, бохучу маьИница шеге Акаевс уьшар
йича, тохарлерчу зевне озанца доцуш, ийзалуш элира
йоІа:

— Со-м цу чу божарий а, цхьа болу зударий а б-бох-
ка йоллура...

— ХІун дуьйцу ахьа? — хІинца Шура иккхира юкъа.

— Йита и йоІалг, — хадийра Акаевс. Къахийтира
цунна, шен бер санна хеташ йолчу Тамарех. Ша сел дог-
эшна ца хиллехъара-м цуьнан и багара доллушеьхь вок-
кхаверца схъаоьцур дара цо и гІуллакх.

— ХІете, хІете, — кхоьссира Тамарас, вон дІа а хьаьж-
на: — Чикъ ма баккхалахь, Шура, со дийцина ял-
лалц.

Къайлаха гІехь мийр тоьхначух а тера дара,
Шурас ов-вай аьлла ност дІалацарх. Тамарина-м хьаха
ца оьшура цхьа а защитник.

Стоьлехъа а йирзина элира цо: — И боьха ма яц —
чан, хатт бац, ткъа пеш...

— ...ХІоттийча логгелц хир болуш бу, — велакъа-
жаза Іа а ца велла, элира Акаевс, — сан-м йиш яц шу цу
чу а доьхкина хІаллакдан.

Йоьхна лаьттара Тамара. — Соьга и план схъаоьхь-
начо вуно атта ма доьрзуьйтура дерриг, ткъа шу...

— Ткъа вай комсомольцаш дац, хатт — кхиерг дІа а
яьккхина, вешан... — Егор Акимовичехъа а вирзина, —
сийлахьчу, воккхах волчу комсомольце йоккхо пеш а
яйтина адамаш даха мега йолу хІусам ян цунах, — вист-
хилира эххар Амангельди.

Са чу деара Тамарина а, кегийрхошна а.

— И-м, кІира далале гІап санна йолу хІусам йийр
яра оха! — элира цхьаммо.

— Москварчу метрох тераниг, бахий ахьа? — сонера
стоммо кхардаме аз делира.

Лампа а айъина хьаьжира Акаев, Джамботачух ма
тера а ду аз, ма чу вогІуш хаа ца велла шена иза, бо-
хуш. ТІаккха билггал и вуйла хиъна:

— Хьо бодашкахь ма Ia, схъанехъа валахъа,— аьлла, бехк лаьцна, хъалаайавелира и шен гIента хайита дагахь. — Цхъаний кхел йийр яра вай кху доьхначу гIул-лакхан.

— Мукъа вац со, ца хин дерш дуьйцуш, эрна бага етта, цу туьйранашка ладегIа, — аьлла, кхоссар а йина шена хъалагIаьттина Руслан тергал а ца веш, хъалха Iохкучу кехаташ тIе бIаьргаш буьйгIира Баевс. Иза массаьрца а, Тамара йоцчуьнца, эсала, кIеда-мерза вара хIинццалц. Хазаетара массарна а цуьнан гIиллакхаш. Бакъду тIаьххьарчу заман чохь, шентIуз тIе бала герга бу, бохучу дегайовхоно, собар кхачийнчух тера дара цуьнан. Къаьсттана Акаевний, Анна Васильевний дарвеллера иза, шен некъаш цоьстуш уьш лела моттарна. Цхъаь-м новкъара дIаяьллачу метта ю, ткъа хIара а хIинццехь когаш а хаьдда гола вужур ву...

«ДIа-м яьллера иза, амма тIаьхъара а шен дIовш тохаза ца Iийра беженцаш тIе а лаьцна. Иза а ши бIе стаг. Шен гихь дуьсур ма ду уьш, Руслан дIаваьккхича», — бохуш, тIаьхъенан ойла йора Джамбота.

Кхара гIовгIа яьккхина болх бан ца вуьту ша хIета а, вета а, аьлла, кеп хIоттийна хъуламера схъаволавелира Акаевн гIоьнча.

«Бакъ ю-кхи Мариана иза вухавелла, сох тера а воцуш, вуьззина хъаькам хеташ ву, бохуш», — ойла йора Акаевс Жамботе бIаьрг кхарстош. — «Цуьнан хьийкьина, доьттича санна долчу дегIа тIехь товш ю и тIаьрсиган пальто а, цу ал басахь бух болу холхазан куй а, каранаш а...»

— Манекен вина тоьллачу ательен коре хIотто хъакъ вара иза, — шабарца, амма дукхаха болчарна хозуьйтуш, эkkхийтира харцахъарчо.

Баевна а ма дарра ца хезнехь а, цхъа дерг тосаделлачух тера дара, иза вон, хъастагIа кхеташонехь Вассина гинчу вастара, йоле хъажарх.

— И мотт багахь ца сацало хьоь?! — лохачу эшарехь човхийра доттагIа Шурас. — ХIинццехь хъайн сон-та корта баьккхина карабайта йоллу хьо!

ДогдаьтIа Баев, Акаевн Iудика еш тIемалойн Iедалехь коьрте ши пIелг а оьхъна, аравелира: «Собар делаш, аса бийр бу шун болх!» — бохуш, дагахь мекха а кхобуш.

Дукха хан ялале, комсомольцаш а бевлира ара, кхана дуьйна глотех Жамботан хлуьттаренна, глан ян йоло.

— Хала гуллакх лаьцна аша тле хинца, сан кьуона доттагний! — кьахеташ элира Руслана.

— Атта-м довха худар даа а дац, накъост Акаев, — кхоьссира Тимерлана.

— Берриге ницкъ тле бахийтича, лам а баккхалур бу, олу казахаша, — тлетадира Амангельдис а.

Вехха Ийра цу буса Руслан корта аглор ца боккхуш ойланашка ваьлла. Охьавижча а глайгланаший, баланой хьалаобккхуьйтура.

Цигаьрка а узий ша-шега лохха хезаш вистхуьлур: — «Хиун де теша аса — ма дукха а ю глайгланаш, кхин тлаьхьа ца тоттуш тахана дан дезаш гуллакхаш» — олий.

Блаьргаш хьаббича бларлаглаш хуьлий го бора цунна цу глайгланаша.

— Чехка, чехка бани ялийта еза! — бохуш, Клавдия Ивановнин сурт хлуттура.

— Массо а хуманал хьалха цийнах баьхначу нахана хлусамаш хилийта декхар ду! — кегийрхойн чалх чу глертара.

— Мацалла дала дохкучу адамашна аьхна кхача хилийта беза: мицчара даккхий а тоьпан молха хилийта тхуна! — бохуш Божейс хьийзавора, шен газанан маж схьаглертош.

Уьш берриш бакъ лоьра. Амма массарел бакъ Анна Васильевна яра. Цо, ши бле стаг схьавало вайн гирс бац, цундела дерриг дитина, цлерпоштан некъ билла беза, бохура.

Русланна шена а хаьара и ца торуш гуллакх дуй. Кхуза дуьххьара экспедици еана йолуш, Джамбулера Чолак-Таухьа боьду некъ болиьра. 52-чу разьезде кхачалц биллина боллушехь, тлом а иккхина, ша долччохь дисира и гуллакх.

Хинца хлуьу дина а иза, Бейли-Куле кхаччалц мукъана а, и билла йиш елхьара...

Гирс-м бара — хлетяхь дуьйна а йохкуш ма ю шпалаш, рельсаш Бейли-Кулерчу черийн артелан председатель волчу Лопатина лалашъеш. Белхалой-м бац.

«Кхарна — чолактаухошна а муха дуьллур ду и тIе!
Вуьшта а хьуьхьа а боьлла лела уьш».

ТIаккха Анна Васильевнас баьхнарг дагадеара — бейликулера кегийрхой а юкъяоза беза, бохуш. ХIан, и дийр ду вай, аьлла дагахь сацам а бина, сапаргIато агIор велира Руслан.

ГIена-кхоьлаха Анна Васильевна дуьхьалъелира, ре-захилла корта лестош, гIийла елакъежаш.

«Оф-фай!»—аьлла, хьалаиккхира хIара. Цуьнан гIай-гIа а, бала а ма бу уггаре безаниг! Бакъ ца дора даго и талур яц бохург... Схьаэккха доллур цу балин бозаллина...

Поддах корта Iаьвдира Руслана. Юха лазадаьллачу даге шашах куьг диллира. Бацара синтем. Бацара. Де-лахь а... большевикан сийлахь цIе тIехь хилча... бакъо яц шена болчу балана иштта къаьхьа ойланаш ян.

Хьала а гIаьттина меллаша чухула волавелира Акаев. Цигаьрка а уьйзира, бала кIорге кийра а бохуйтуш, шен декхар дерг — халкъан гIуллакх хьалхадаккха деза...

Син билгало гучайоллушехь, хьала а иккхина аравелира Акаев.

Кхеран кибиткина генахь дацара саксаулан доккха дитг. Цу тIе ваьлча йоккха меттиг лоцура бIаьрго.

Iедал дара Акаевн адам меттахъхьазачу хенахь цу тIе а ваьлла шен доларчу меттигана бIаьрг тухуш. Аьхка-м атта волура цу шогачу кIорга хершинаш долчу кховрана тIехула. Ткъа хIинца мелла а бIаьстенгахьа даьллачу Iаламо дийнахь малх хьожий ша билхина кевстиг якъош, буьйсанна юха гIорош ког шершара.

Хала тIе ваьлла дIа-схьа хьаьжначу Акаевна шен даго ма леххара дикчу некъаца денъелла карнийра Чолак-Тау.

Тамди бердан йистехь бани йо, бохуш, тоьла шоръеш, кIаргъеш Клавдия Ивановнин эскар дара йоккха гIов-гIа яьккхина доллуш.

Ткъа сийсара хьехийна гIота денъеш ТамаргIара бара, схьахетарехь. ДIо генна лакхахь шина а карьерехь бохку хир бу ЗагоруйкогIар. Ма хала а хир ду цунна... дукъ шена тIехь а дисина, куьйгалла дан.

Блаырг-Іуналлина мукъане а елира Анна Васильевна. ЭхІ, юх-юха а и дага йогІийца... лазийна ме-же санна.

ХІан, хІинца некъ буыллу бригада вовшахтоха еза.

— ХІара ду хъуна ахъа сатийсина тІеман дарц, — элира Амангельдига Акаевс, цуынга кехатан цуырг дІа а кховдош.

Цхъацца сизаш хъаыкхначу кехате бІаырг туыйхира Амангельдис, «суна-м боккъалла а тІеман гІуллакх ду моттара, ткъа хІара пайда боцург ма ду, бохург гойтура цуынан хъажаро».

ТІеман омра дечу кепара, хадийра Акаевс:

— Хъо отрядан командир ву, гонах мостагІий а болуш... Іаыржа, богу, амма кегийро бІаыргаш сакхо хилла биллира кІанта.

— ХІун мостагІий? Мичара бевлла уыш?

— Иза а хуур ду хъуна, ткъа хІинца ладогІал берриг тидам тІе а бахийтий. — Амангельдига иштта цкъа а вист хуылуш вацара Акаев. Гуттар а кІеда-мерза дора цо къоначу казахаца къамел. Ткъа важа мелла а везавеш хуылура. ХІинца шега хъаыкам хадда вистхилча, дикахо а хийтира Амангельдина. Ша лаыттацохъ белш дІа-схъа а йохуыйтуш, накха тІе а баыккхина, тІемало санна дІахІоыттира иза. И дара-кх Акаевс лобхург. ГІуллакхан чулацам боцца дІа а бийцина, цо билгалдаыккхира: — ХІара экзамен ю хъуна. Дика, хъайн белхаэс-кархошна зулам ца долуыйтуш, чекхйоккхий ахъа задани...

— ТІаккха? — сакъераделла хъалахъаыжира кІант.

— Аса дош ло хъуна дуыхъало ца ян.

Кхийтира и шиъ вовших.

Амангельдин отрядехъ шийтта кегийрхо вара, дукхаха берш Бейли-Кулернаш а болуш. ХІорш штабе, аылча а, разъездехъ лаыттачу цІенош чу кхаычча, садовш лаыттара. Боыха а, ирча а, шийла а яра чохъ. Шен-шен цІа шашах дагадаара хІоранна. Пешаш чохъ цІийдеш кхорзу чІерий, картолаш чуйоыхкина чІепалгашший... эхІ ма тера дацара кху чурчу хъолах!

«Собар делаш, аса метта далор ду шу», — дагадаана, Акаевс шена лелийна кеп хІоттийра Амангельдис а.

— ХІан, хъалагІовттал, бІаыхой! — буырсацу омрица

кегийрхой дІа а хІиттийна, салташа ечу кепара тіеман заняти йолійра: — Цхьаъ, шиъ! Аьрро агІор дІанисло! ХІинца — аьтто! ХІан, иштта! — бохуш, команда а деш, ваьллира уьш бохбаллалц. ТІаккха-м ловза а, лета а бевлира. Юха «отряд» шина декъе а екъна — цхьаберш джусан ян бахийтира, вуьш «кашевараш» бина юург ян хІиттийра. Вуно мерза хилира шаьш бина кхача.

ШозлагІа де церан дегнашна там бан гІерташ санна, екхна тіедеара. ХІайтъяьлла ойланаш айаелла, догІ-маш таделла бахара кегийрхой балха.

Шен меттана царлахь уггаре а тешаме, цара лоруш верг а витина, Чолак-Тау вахара Амангельди.

XX. ХАЛА НЕКЪАШ

ГІоьти чуьра араялаза а ца яьлла Іайшин пешаца цхьана барака чуьра вукха чу кхерсташ ехира буьйсана ш цхьана юкъана Вассас.

Сарахь чу еача мел аьлла хетара Вассина барака чохь. Йовха а хуьлур, поппарш башо хиш дохдеш хиларна, массо а дика а вара кхуьнца, хІара лоруш. Іайшин буьйраца еана сонехь жусан нисъелча, ча а дуьллий, охъайижайора Васса. Амма дукха хан ялале массо а цамгарш юяхъаевлира Вассин, тіедачу поппарашлахь а, тІуьнчохь а Иилларна. ХІетте а Славех ийзалуш, КосолаповгІаьрга яха ца туьгура хІара. Кхуьннан бала болуш йолчу Клавдия Ивановнас, юьхъа тіе хьокху крем оьшуш еанчу столовин заведующига хьахийра Васса. Реза хилира заведующи: чохь боршам хьакха а, херси кхаба а оьшу шена горничная, аьлла.

И полька Осицкая дика евзаш-м яцара Клавдия Ивановнина, делахь а иза хьоланна юкъяелла (цу замане диллича) хиларна, Вассина юучунна тіехь мелла а аьтто хир бу, бохуш догйовха яра.

Столовех дозуш дара Осицкаян цІа.

— Дика Іойла хир ю хьан, — эсала дуьйцура шайга еанчу Вассега Осицкаяс. Дехъачуьрчо йохъечу хІокху сени чохь Іийр ю хьо, — цо бохучу хенахь «хрю-хрю» аьлла херси аьлча а, хьакха елира къамеле. Вассина хІусамнанас хьажийначу Іуьргах дозуш хилла цуьннан хьаьвда. ЧІогІа дегаза хийтира зудчунна и лулахо. Делахь а, цамгаро кІелйитинчу кхуьннан дан хІумма а да-

цара. Цу тле итт глулч бен гена хир йоцуш АкаевгІеран кибитка а яра цу сенин корехула гуш.

— ХІуъу хилахъ а біаъсте яллалц са тохалахъ, диканг, — бохуш, кхуънан йоъхна ойла ойуш Клавдия Ивановна а яра.

Январь бутт боллушехъ цхъацца дийнахъ біаъстенан битамах хаалора глійлла. Лайх біаъстенан юъххъера яйн хьожа кхетара, стигалан бос хийцабелира, алсам лила тоъхча санна. Хъуънах чІийшший, охъаэгна генашший гулда баханчара а дийцира дитташа чІеннгаш юзош лаътта, бохург.

Балха яхале хъена кхача а биина, ша шен юъхъ ечу сохътана, Вассига чу боршам хъакхийтира Осицкаяс, Дашкина (хъакхина тиллина цІе) буракех диларш кечъ-ййтира.

— ХІан, хІинца сан яха деза, — аьлла, хІумма а эхъ ца хеташ сов Іуьйрре араяьккхира цо Васса. Аьттехъа а ца хилла фельдшерна моттаделларг.

Ша юуш йолчун дакъа-м муххале а ца дора Осицкаяс Вассина, хъакхийна доьша а-м шен біаьрга хъалха бен ца кечдойтура цо, массо а хІума Іана а яхана йоллушехъ.

Цкъа шена хъеший баьхкича алсам йиннера цо жижгхІума чу йиллина пирогаш. Іохку-уш уьш телхича, кхеллий тІе кхийсина хилла уьш поварихас. Церан хьожа а кхетта, жІаьлеша гучаяьхча хиира нахана ма дарра цо лелориг. Делахъ а эцца дижира иза а.

Хъеший, аьлча а, божарний оьхура жерочунна. Цкъацкъа хІара шиъ йинжинчул тІаьхъа, — Осицкая шен семсачу месийн гоьна тІехъ, Васса тишчу гали тІехъ, — тІух-тІух, олий кор тухура. ТІаккха дехъа чохъ эра екхура. Декара вовшехдетта стаканах, бошхепийн зов, бийларш, хъалха лохха шабар-шибарца къамел.

ТІеттІа айалора еш йолу гІовгІа, бийларш. ТІаккха бехначу нехан аьзнашца цхъа а мукъам боцу эшарш локкхура. ШолгІачу Іуьйранна дера езаеш хуьлура хІу-самнана. Юъхъ вуно еха а, леррина а кечйора. И Осицкая тІехъаьжна ткъей ялх, ткъей ворхІ шо ду эр долуш жеро яра. Хазаллех зирх бацара, амма хъийкъина а, кІай а, шеца эвхъазло а могуьйтуш хиларна, шен мо-гІарчу божаршна хаза а хетара иза, кест-кеста хьошалгІа а богІура бехначу меттехъ. Ткъа кхин дерг доцург, хъена дика кхача а хуьлура хъешашна.

Хіокху Іуьйранна а чІогІа кѣахънйгира цо цѣа жима а адамййн бос тІе байта гІерташ. Юѣхъа тІе цкѣа крем хѣокхуш, и дІа а доккхйй пудар хѣокхуш, юх-юха юѣхъ юѣлуш беснешна а цІениг дайн хѣокхуш, даза хІума ца дитира жерочо. Хъала а, охъа а Вассина дерриг гуш, хууш ду бохург хир дара цуьнан, мухха а, кхуьнга эвхъаза — тахана а, тховса а кѣаьсттана хаза хила езаш ма яра со! — эліра Осицкаяс. ТІаьхѣо хиіра Вассина и хъанна кечлуш яра сел леррина.

Сарахъ жеро цкѣа а ца хиллачу кепара тохаеллера. ТІеттІа пудар хѣокхуш, тайп-тайпана кхачанаш кеч-беш, кхорзуш, доттуш. «Мила ву теша тховса кхунна вогу верг?» — аьлла, дагатесира цунна гІо деш йолчу Вассина. Мотт хъалххе тобира — гоь самса а йоккхуш, духи а тухуш. Кхано Іаьнаран дохк хІоттош и чу веача, Тамарин вешех Славех тарвелира и Вассина. Делахъ а, бІаьрган негІар тухучу сохътана бен ца кхййтира цуьнан юѣхъах неІ йѣлллуш серло. «Тамаша бу-кх сел кура, хъуьнар долуш волу и кІант кху боьхачу хІуманна тІе хъаьвзінехъ» аьлла, аьттехъа а ца дитира цо, я бала а бацара.

Веах ца Іийра хъаша. Цул тІаьхъа хазанеха санна дарѣелира Вассина хІусамнана. Мин-минотехъ емал еш, тІечийхаш и йѣлаелча, ша новкѣа яьллий хиіра Вассина, мичча бахъанина делахъ а. Тамара-м хъалххе дуьйна а яра кхуьнга шайга йѣла, бохуш. Эхъ хеташ ийзалора Васса, нанна хІун хетар ду ца хууш. Бакъду, хъалххе дуьйна а ша и тайина, бохуш-м яра Клавдия Ивановна.

Мухха а, шен тиша тІелхигаш а эцна, цѣацца ког боккхуш, ша нуьцкѣаша юьгуш санна, цѣяна буса яхара Васса цаьрга. «ХІинццехъ бІаьсте а яьлла, паргІат ер ю хѣо», — баьхна хІара новкѣаяьккхира Клавдия Ивановнас. «Дависа цуьнан, цкѣа а ернг ца хилла и бІаьсте а! — дог Іийжара Вассин КосолаповгІар казахййн юьртахъ бехаш бара. Доккха цІа чохъ тІулгеххйй, поппараххйй йина наррий, Тамарин жима дечиг маьнгйй бен хІума яцара. Чохъ боьха а яра, бахам Вассичух тера кьен, цѣа тІелхигаш яра.

Тамарин нанас хаза гІиллакхе тІенйцира Васса. Нарі тІехъ жима кор долчухъа: — Хъан хир ю хІара маьІиг, — аьлла, охъахайра цо иза. ЧІогІа ца мегара Вассина цу буса. Шен маьІІехъ пенах дІа а таьІна: «Вай, кхузахъ мукъане йнтахъара со, вайна йохъяллалц», бо-

хуш набаран тар туйсуш Іадда Іара Васса. И стенах кхоърура аьлча — вон, харцхъара ву бохучу Славас моха а еана ша эккхорна.

Жеро йолчоь мосуйттазза меттиг хилира, цуьнан бехке хъаша д'аваххалц, арахь мохехь латта дезаш. К'лавдия Ивановне цо шена хуьлу цатамаш ца буйцура. Маьнги к'ел йоьल्लीна а цо шен г'айг'ла бийр буйла хаъара, ткъа майрчунна и луур дацара.

Д'ла мегара Васса х'инцалц — хала а, атта а. Амма тховса араяккхяхь, эцца не'арехь, кхин ког ца баккхалуш хъала ца г'атта южур юйла хаъара ша. Т'аьххъара хир хаьддера. Кхуьнан ойла а, хъал а хууш йолу Тамара тховса хъалххе еара ц'ла, Вассина дуьххъарлера буйьса яккха дегазо хетар дуй теша, аьлла, хеташ. Эшахь вешница а т'ом бан а.

Цуьрриг а дегазе вацара Слава-м. Чохь соцуш воццу цунна бен а ца хета таро яра, т'аккха а т'ле ма хъаьжжинехь, Вассина ч'ог'ла ца мегий хиира цунна. Кхин х'лума а ца олуш, велакъежира иза: ца моьттург хилира... Дукха ца Іаш и цхъанхъа-м вахара.

Шолг'аниг к'лиранде дара. Парг'ат Іуьллур ю ша, бохуш яра Васса. Са хилира. Ша Іуьллучуьра гора Вассина х'ара доьзал самабуьлуш. Массарел хъалха Тамара г'аьттира — тамаша а бац — г'айг'ланаш, г'уллакхаш дуккха а ду цуьнан!

Хазделлера Вассина цо шен мотт табеш. Луо санна к'ай шаршо нисъеш т'ле а тесна, иштта ц'ена к'ай лоччар йолу жима г'айба самса а баьккхина, д'ах'лоттий. Хотталахь я нехашлахь го ц'ена к'ай зезаг санна къаьстара цуьнан маьнга. Ша а ма ю иза кхарах йоцуш санна. Цуьнан нана — Зинаида Михайловна а елира сама. Т'ера бедарш ца йохура цо буйьсанна д'ла. Дика набарх ялаза а йолуш, оьг'лазе цхъа г'им-г'лам деш, лавтта туйнаш кхуйсуш, коьртах а, дег'лах а м'лараш хьоькхуш яьллира иза цхъана юкъанна ша Іаччоьхь. Т'аккха нари т'ера охъа а йоьссина, этт'ла пазаташ т'ехь когашна тиша мачаш туйьдина, йолаелира чохь. Корта-м кхин шар ца беш, к'озарш йовлакх к'ел лачкхийна, уггар хъалха ягон х'лумий, туьканара дан дезаш долу кхаларрий хъахийра цо.

— Тахана виходной дийнахь мукъна а цу балера со хъалхаяккха мегар ма дара аш, — элира цо, даккхий сшош дохуш, елха а озаш.

Ца вашарца велавелира Слава:

— Хьовсийша цуьнга, деш-дутьуш доцуш йолчу кхунна и цхьа пайда боцу г'уллакх дан а ца лаьнийца! — Т'аккха цигаьрка а йина, уллехь пеша т'ехь, к'лур туьйсуш лаьттаху к'ъуьдах и лата а йина, пенехь а вирзина, шен хур-хур долиьра.

— Са а хилале ма г'овг'ла яьккхина кху чохь! — т'ел-хигийн барзана юкк'ера гучабелира цхьайтта-шийтта шо хир долчу йоьлан корта. Гуьргара гучаболуну мука-дехан корта бу эр дара цунах, мохо д'ла-схьа листина ерриш чемхалгаш ира а х'уьттуш, хола санна, месаш яца-хьара, цк'а а яхк хьакха а хьаькхний теша цу коьртана аьлла дага дог'лур долуш. Кегий лаьржа б'лаьргаш ира хьажарца массанхьа а кхерстира цу сохьта.

— Схьайолахь,—аьлла, нене омра дечу тайпана йист а хилла, и т'е еача Вассина т'е боьг'начуьра б'лаьргаш д'ла а ца бохуш, цхьаь-м дийца юьйлира иза, барт хоьттуш, вон кхуьнга хьоьжуш. Т'аьххьара а — «и дара вайга даза диснарг», цо бохуш к'ъаьстира. Нана-м бехкала яхна белш хьайина, ойланашка яхара. Тера дара и дохкояьллачух Васса чуйитарна.

Цхьа жимма Ийна-а, юхадолыйра Зинаида Михайловнас шен елхар, Тамарига а хьоьжуш:

— Неха-м зудабер кхиьча, нана аттаху йолура, тк'а сан-м вац цхьа а, ур-атталла х'юкху доьхначу дийнахь баьпканна ваха а...

Шерра хаьара Вассина г'лорсиз шех «пелагра» олуш йолу Тамара тахана Гуьйрре д'ла ца кхаьчча, цара х'юттийна план юхур юйла. Масала, шахматех ловзуш, цхьа пайда боццу хеташ йолу «пешка» юкк'ера ла-рамаза д'лаяьккхича а, ловзархочун план юху. Тк'а Тамара «пешка» а яцара аьттехьа а... и суй бара, шеха ц'е хьала латайойтуш.

Текхна нари т'ера охьа а йоьссина, ша г'лур ю цига-м, элира хорш т'ехь йолчу Вассас...

— Х'лан-х'ла, — бохуш, шен божарийн мачаш схьа а эцна Тамара тохаелча, б'лаьца йира цуьнга Вассас: «хьан мел дуьхьа яхийталахь со»...

Доллачух кхийтира йо'стаг. К'ъаьхьа елаяларца, охьалахьелира.

Зинаида Михайловна цк'а долчунна бакь луьйра шина сохьтехь цу инзаречу мохехь очердехь латтар

доккха Іазап ду бохучунна тІехъ. Делахъ а Вассина кху чуъра араярлар йоккха гІоли хетара.

Кхоно гІелъелла; яхьийна Васса кхаллар а дахъаш, чуеача, хІара доьзал суттараллица кочо динчу хударе чан кхоьхьуйтуш бара. ЙоІ, Рая хиллера цуьнан цІе, Вассин карара цхьа булка вон схьа а яьккхина, Іаьржа божаберийн санна лубста цкъоцкъамаш ваьшта а далийна, дуткъа балдаш сеттош, леррина хьоьжура ца тешарца, йист яьккхиний теша, боху сурт хІоттош. Вукхуьнга а хьаьжира. Ткъа Васса шен юьхьа тІе шат тоьхча санна лаьттара, ша хІун дийр ду ца хууш.

— ТІетохьнарг хила ца езара кхуьнца!? — аьлла, хаьттира йоІа юха а.

— Сацийта хьайн бага, лаьхьанан кІорни! — тІечевхире Слава. Пешехьа букъ а тоьхна и книжка еша воьллера; йоІ, наний йовхо шех дІаялаза йолчу пилти тІе хиіра. Ша мукъа Іийча дезар дац кхарна, аьлла хеташ, нуй мукъана хьакха ша, аьлла, вайнехан Іедалехъ хи а тоьхна, меллаша хьакха йоьллера Васса. Ткъа кхунна тІехула шена ваша тІечевхина дела, вуьшта а хІара новкъа хеташ йолчу Раяс, шен юьхъ куьйгашца дІа а лаьцна:

— О-ой, ма чан яьккхина кху чохъ! — олуш, вон цІевзира, доккха къемат кху чу хІоттийнчуха. Юха хьала а иккхина, Вассин керара и нуй-юьхк озийна схьа а яьккхина, дера ша хьакха болиьра. Славех а хІинца ийза ца лора — книжки чу воьлча и воцчу новкъа вара. Ткъа нана чучча пхьаьрсаш а даьхна, йоІа лелориг цхьа беран забар йолчуха, елакъежарца хьоьжура цуьнга.

— ДІа мукъана ялахъ новкъара! — човхийра Раяс йоьхна лаьтта Васса, цуьнан когашна тІехула и девзиг тухуш. — Доккха хІума ду, вуьшта а кху готта цІа чохъ вала а, вола а меттиг йоцуш вай Іаш... аша динарг, — бохуш гІам-гІим дора, олхазар санна самукъане ека хьакъ долчу йоІа. — Вай, хІун де аса хІинца, хІун де? — бохуш поднар йисте юхаелла Іаш ведарх бІаьрг а кхетта, Зинаида Михайловне — хи да ша, аьлла, араелира юха а Васса.

ГІийла ойланаш еш йоьдуш, эвлан йисте яьллачу цуьнан гена йоцуш лаьттачу, чохъ аптека йолчу бараках бІаьрг кхийтира.

— ЭхІ, — аьлла, йоккхаеран тулгІе кхерстира кийрахъ. — «Ма хала дац и санна долу адамаш дуьненахъ

хилча!» И дага даро тлех шийла глүра а, хьовкху мох а буърса ца хетийтира. Базбелла халла текхон когаш каде хилира.

Хинца чу еача, паний, йоллий кхин яра — сакъера-луш, догдика. Хаза хьожа а яра яй чуъра схьаётташ. Вас-сина и хааеллий хууш, — цхьа дика зуда ю сан герга-ра, — дай хьажийра Зинаида Михайловнас, — цо тхой-шинна наггахь совглат-хлума яхьа... Суна оза томка а. Лаламат дика стаг ю...

Слава чувеъча, бога дуъззина кхерзина жижиг дил-лира Зинаида Михайловнас клантана.

— Кхаллар?

Кхара кера кхоччушехь йирира шайн-шайн пайка. И ца хууш вацара Слава, хинца Тамарин кхалларан эханга бляца йира:

— Аз-маз¹, — яккха шена бохуш...

Юха а хьажира барт хьоттуш санна нене: — Так-кха? Кхин хлүмма а ца еана цу къанделлачу ешапо?

Йоьхна лаьттара Зинаида Михайловна. Хинцале а гуш, кхеташ дара и жижиган дакъа а, дикачех тонка а хьанна деана, ткъа къаьркъа гуча муха доккхур ду не-хан зуда йолчохь. Куьг тесири Славас:

— Дитахь уьш, мама, — аьлла. — Хюкхунна-м дер-риг хайий. Бакъду, цхьа чикъ боккхий...

Делкъехь Тамара чуьккхича, деанчу жижигах дакъа-м муххале а ца дира нанас, ур-атталла чорпа а ца йьоттира йолана. Те довха хп а молуш шен йисина билггал «аз-маз» кхалларан юьхк йирира Тамарас. «Э-э, цунна хиллане хьо «пелагра» бохуш ойла йора Вассас. Йол нефарехьа яьлча, нанас глийлачу узамца элира:

— Хехка бен ца хаьа хьуна, цхьа жимма а хьайн цомгуш наний хлара бер-тюрзий дага льыуш хьо елхьа-ра хала а дацара...

Нана теламаш бан йолаелча, биснарг а бос бехьна, дегочу озанца хьаттира Тамарас:

— Хлун оьшу соьгара?

Нанас яго хлума яц, аьлча, корта талийра йола, дийр ду ша, аьлла. Йинстхуьлучохь-м яцара.

«Уьш хлун ю — цу йолах я къа а, я эхь а ма ца хета царна?» — бохуш, оьглазъяхана Васса халла йирира шен дагахь дерг дуьхьал адамийн кепяхь йолчу кху хлума-

¹ Аз-маз — (казах. дош) клез-мезиг бохург.

нашка ца олуш: хаъара йоІана цунах бала пайда бо-
цийла.

Цкъа йохлахъара-кх!.. Огород а йийна хьо юзо!

Вехначуъра ваставелла Слава, цкъа книжка йоъшуш
а Иийна, юха кхоъссина и дІа а яхийтина, пеша чуъра
нене кІоран цуърг а лахийтина ша Іуъллучохъ пенах и
хьекха волавелира.

Сарахъ гали дуъззина жусан яхъаш, ТамарагІар
баъхкира Тимерлана цхъаьна. Самукъдаларца карзах-
бевлла, буыйлуш, вовшийн къамелаш хедош лелийнарш
дуыйцура цара.

— ЭхІ, Слава, вон Ийра хьо цІахъ: ма хаза дара
моъттахъ! — элира Шурин жимах йолчу йишас, Іуъллуш
волчу кІантана тІе а сана.

— Ломаша санна бора оха белхаш! — кхоъссира
Шурас а.

— Кхяхъ-кхяхъ-кхяхъ! — аьлла, цавашарца чІогІа
велавелира Слава, кІегар а хууш:

— Ломаша-м ца бой болх, кхяхъ-кхяхъ, варраша
бой иза-м.

Зинаида Михайловна елаелира шен хьомечу кІанта
сел ира иза аларна. Рая-м гІадъяхана цІийзаш йоьлура.

Эццахъ собар кхачаделира Тамарин:

— Ткъа хъаькамаш — ломаш, дерриг дуьне орцах
даьлча а, дийшина Іохку?! — аз дегош цІогІа туыйхира
цо. Юха улле еана, вешина тІе а хІоьттина. — Эхъ
ца хета хьуна, берриш, къена а, къона а — профессор а
тІехъ, балхана чу боьлла хьийзаш, хьо, верстина ватІа
воллу жима стаг, цу тІе комсомолец боху цІе а хилча,
меттахъ керча!

— ...Уьшал чохъ нал санна бахий ахъа? — аьлла, за-
баре даккха вуыйлира Тимерлан. Юха пена тІехъ Славас
кІоранца дехкинчу сарташка а хъаьжна, зудберашка
бІаьрг таІийра цо: — ХІара-м мукъа Иийна ца хилла!
Хьовсал кху исбаьхъачу виран голашка.

Кхийтира мехкарий Тимерлана бохучух. Са а хаьдда
буыйлура:

— ХІорш хІун ю-ю? — бохуш. — Хъайна хаза неха
санна дика сурт дилла хуъушехъ, хІара котамо хьоькху
мІараш санна хІуманаш хІунда йохку ахъа? — Цул тхан
цициге дахийтнехъара. — элира Тамарин цхъана дот-
тагІчо. — Дийцахъ, муха дехкира писус? — хаьттира
Шурас, цу йоІа беламе хІума дуыйцур дуйла хууш.

— Хьастагла арахь тладийнчу когашций, месала дехачу цоганций башха тламарш ехкира цо, мамас хлетта метта тесначу клайчу шаршу тле. Ткъа культурина тлаьхьа йисинчу футуристийн говзаллех ца кхеташ тхан на- нас бехха сараг эцца, ша човхийча, бур-бур дора цичи- го — Ювдалаш я! — бохуш.

— Ia-ай! — аьлла, зевне бийлабелира чуьрнаш, Сла- вега бляьрг а кхарстош. Клантана и ца товвий хиъна, Зинаида Михайловна, оцу минотехь сецира.

— Сачийтал хинца! — тичевхира иза, массарел дог- гах йоблуш йолчу Тамарина. — Хьо елча а кхуьур яцара хьо цу суртийн маьлне, кхна а! Иза-м хьан воккхах волу ваша вуй, хьо а, со а кхобу верг!

Йоле боху — несана хаза, бохург дуй хууш, вуьш дла- тийра. Слава, кхаьргахьа букъ а берзийна юха а клора хьекха волавелира, ткъа Тимерлан чехка шен дечиг-пон- дар схьа а эцна и лакха вуьйлира! Цу сохьта даръелла йолу Зинаида Михайловна, ша вовших етта ихьеглаш а йитина, ладегла елира. Кегийчара-м цкъа ладоьглуш а йина, тлаккха хелхаран йиш лекхча бал баьккхира.

Кхоно дикка садайча, цла даха кечлуш, пенах кхозу чиркх а беана куьзгане хьажа йобллачу Шурин мохь бе- лира:

— Iалелай-й, кху тлехь-м кхин а дехкиний сарташ... вукхарех тера а доцурш! — аьлла.

Чиркхех жусанан кегий генаш а латийна, тлехьяьл- хира мехкарий а, Тимерлан а. Серлабаьккхира Славас клоралг ловзийна пен:

— О-ой, Мура ма тера йиллина! — аьлла, цеве- лира Тимерлан, цичиг дийцинчу йоле а хьожуш: — Тле- клел ехкина буьрканах... коьртачунна тлехь кхо-биъ тла- дам, ши бляьрг, мерцуьрг, бат-бахьана! — клажа а оьхуш воьлура клант ши куьг вовшахдетташ. — Ткъа Шура! Кхин а нийса йиллина: — Охьа шалго, лакхахь пурх ши члешалг, коьртехь хорсам!

— Хлоккхуза хьажал, — дланехьо члурам уьйхьира дегабаам бинчу Шурас.

— О-ойн, хлара хлун ду! Цхьана а лартлехь доцург! — оьглазвахара клант, — сох нал яр. И-м забар яц! — бо- хуш чугертара Тимерлан Славина. Халла сецавора иза зудбераша, Тамарас а тлехь.

— Ахьа со нал санна керча аьлча а мегарий!? —

аьлла Слава вистхилча, ваставелира иза: «Хьо а бакъ-
лоь», — аьлла.

— Сурт дукха тера дилларна, кьинтиера вала а ме-
гар ду, — бохуш, вольуш лаьттара хинна клант: — Ва-
тIийна ваьккхина со веча хIара! Уьшал чохь керчаш!
Кхахь-кхахь! Амма кхоам бу кху хазчу коьртан сел емал
бар: горга корта бахбина, бетах муцIар йина, бIаьргаш
гуттар жимбина! Схьайтал хьайн куьг! — аьлла, чIогIа
Iаьвдира Тимерлана. — Билггал воккха художник хир
ву хьох, билггал!

— ...Нийсачу новкъа валахь! — тIетайра Тамара. —
Шаржаш дика яло хьобга, тхан стенгазетехь дакъа лаца
деза ахьа!

— Стенгазетех дерг ца хаьа суна — бIаьсте ялахь
тхаьшшинна цхьа оти йийр ю аса «творчески цIа» аьлла
це а тухуш. — ХIорш ечул ша долийна сурт чекхдаккха
деза кхо...

Зудабераш дIадахча а вехха Ийра ши доттагI вов-
шех дагавуьйлуш.

Ша йина эскизаш Славас Тимерлан воцчуьнга
цхьангге а ца гойтура, ткъа Тимерлана а шен поэмаш,
стихаш йовшура.

Юха а выходной деара. КосолаповгIарах Васса а,
уьш цунах а боьллера. Рая а мелла а кIадьеллера,
къаьсттина, Вассас шена Iайшас деана кхерзинчу дIоа-
хан дакъа делча. Цу буса юззалц хьенан кхача а биьна.
Рая дегI а бодделла хьалххе набарна юьйжира, Слава
а нанас юх-юха дехарш деш тIаьххьара вахийтира дик-
чу зудчанна тIе.

Шаьш йисира хIара ши зуда. Качьелла Зинанда Ми-
хайловна, нус санна йолчо деанчу тонках йина йоккха ци-
гаьрка а узуш, шен къаьхьа прс дийца йолаелира.

— Хала дохкуш дара тхо 1918-чу шарахь. Мацал-
линий, къоьллиний гIаддайна, дас-нанас со уллохь йол-
чу Ленинграде яхийтира ижонна. Меца-м цигахь а дара,
делахь а заводехь балха а яхна, цIахь чул гIолехьо хи-
лира. Цу Путиловски заводан белхалочуьнга Петре,
маре а яхара со.

— Сан цIийнда — Петр дика белхало ларалуш ва-
ра, доьзална вон да а вацара. Гуттар воккхавеш вара
иза аса дуьхьарлера клант хIара Слава вича. КIентан
диь шо кхочуш Тамаркех хилла со берах. ХIетахь дуьй-
на дайра тхан прс. Петр Кронштадте ваханчохь чов хил-

ла тхуна пайденна воцуш кѣлвнсира. Тхешан юѣрта дахара тхо цѣрчара гѣо даре сатуѣйсущ. Мичара! Уѣш тхол а хала бохкуш бара. Тѣаккха цхѣана заштитнике за-явлени яздайтира аса — иштта а, иштта а ду — шуна паргѣато ѣоккхуш сан цѣийнда кѣлвнсна, гѣо дахѣара, аѣлла. Петрах лачкѣийна яздайтира аса — хинча и ме-гер вацара — цхѣа са аѣрта болуш вара-кхи иза, Тамар-ка санна.

— О-ой, ма алахѣ!

Куѣг ластийна — и-м шена дика хаѣара — гѣадѣяха-на дѣахѣора кѣамел Зиннаида Михайловнас.

— Дагахѣ доцуш жоп деара. Омра дина хилла Лени-на Петр Кремлан больнице вуѣллуш, ткѣа тхуна доѣ-залшна некѣан кехаташший, продукташший лолда, аѣлла.

Новкѣа девлча тѣаѣхѣ-тѣаѣхѣа чѣагѣвелира сан Петр. Ма бала а хѣийгира аса новкѣахѣ, цомгаш изний, жима Тамаркий лелош. Цу тѣе гуттар — баппи, баппи доѣхуш, гѣад-амал дайира. Тѣаѣххѣара а ѣй и сан...

— Муха? — ца кхийтира Васса.

— Иштта дѣа хилира-кх иза... Тхо Москох кхачале и сан цѣийнда чѣагѣ а велла цхѣана гѣаларчу больнице виллаза ца елира со. Циггахѣ пересадка яра тхуна хила езаш. Тхѣнца цхѣана вагона чохѣ ѣоккха стаг яра эв-лаяѣ санна мин-минотехѣ ламаз деш, дела а хѣехош. Аса тхешан стаг больнице дѣанисваллац, вокзалехѣ ѣѣѣ ла-лашѣеш, хѣуманаш — цхѣа жима тѣорказ бен дацара ти-ша салпал чохѣ, — ларѣеш Иийр ю аѣлла тѣелецира ѣок-кхачо...

— Тѣаккха? — снхѣора Зиннаида Михайловна Вас-сас.

— Тѣаккха... майра больнице а виллина, со вокзале кхаѣчча ѣц ѣѣѣ, тѣорказ а дацара.

— Вай! — аѣлла, цѣѣѣа делира ларамаза Вассига. Юха Тамара ѣолуш хилар дага а лаѣчна, хаѣттира: — Муха карийра хѣуна иза?

Зиннаида Михайловна наб ѣѣѣлуш яра. Бага гѣеттош, цхѣа дош ѣлий наб-тар еш, хала чекхдаѣккхира цѣо кѣа-мел.

— Ўѣѣий, тѣорказзий кара а ца дина, цхѣа-ши де даѣлча цѣийнда а велла, дан хѣума а ца хилла юха цѣа яхара со. Циггахѣ, тхо цѣера доѣлуш аса шеца Слава витинчу хѣехархоcho заявленеш яздира массанхѣа... ца карийра ѣѣѣ.

Кхо шо хьалха хаам беара. Тамарка дIа а кховссина, тIорказ эцна йоккха стаг едча, милиционеро детдоме йигина хилла. Цигарчу воспитательницана и еза а елла, цунах шен йоI йнна Iеш хилла и. Ткъа ша ялайоблча, дерриг а дийцина.

Наркомпросо хаам бина Зинаиде Михайловне.

— Дешна яллалц Москох йитира аса иза. Херо а йоблла. Юха шен бала боцург лелийна эццахь хьуна... Дийша вай, — аьлла, гIовла тайира шена хIусамнанас: — хьуна ма... хаъара тIамтIе нисъелла, чов хилла лаьнкъа а яьлла... еана цIа... Тхox йоцуш санна ю иза... Iовдало-о, — олуш дерзийра Зинаида Михайловнас.

XXI. КХОВСА ЛЕВСИ!

— Кховса левси! Тоха варзап!

Геннара дуьйна хезара Акаевна гIоти чу вуссуш и маьхьарий.

Буно генахь гIийла сегара серлонан къуьда а. Чу вoьдийлана гена йоцуш. тохара БожейгIар Iийначу чохь хиллера аьчга пхалгIа. Цу чохь хIайттанехь хийзаш онда мохь бетташ волчу Грцах кхийтира хьалха Акаевн бIаьрг.

Нуьйжанна тIехь, шен накъостийн гIоьнца аьчган бехон орцха а хийзош карачай Мухтар а воллур.

Ца вевзарг хилла иза-м хIокху йоцпачу заманахь. ЭгIаза, уккал воьлла хилла волу иза, хIинца зoьртала хеташ вара. Шуьйра дIа-схьа яхана белш! ТIебаьлла на-кха. Кура боьгIна корта! Самукъадаларца къежна гу-чуьяхна шекар санна кIай цергаш!

— Цхьаннен а хам-пусар дийр дацара вай! — эвхьаза вистхилира Мухтар Акаевх бIаьрг ма кхийт-ти.

— ХIинца мукъане хIун деш ву хьо? — инзарвелира Руслан. ХIокху сохьта кхоччуш жоп ло ша аьлла, шен гIончийн накъосталлийца морзахашца хьалаайъана меллаша дIанехьо соне такхийра МухтаргIара инзаре йоккха коьчал.

ТIаккха вукхьарга чехка хIара аьчган пилта вай ца яхь Клавдия Ивановнас вайна дендерг хаьа-кх шуна, аьлла и нуьжанна тIехь нисъяйтира цкъа инженеро. ТIаккха ши куьг чилгIоца цIан а дина, юьстах а ваьк-

кхина цигахь loxкучу bloГамашна тle охъахайра цо Акаев.

— Карьер дlакхоъссина со лела ма моъттийла хъуна, — аьлла, бехказа а ваьлла, ша кхуза хlor буса эхар хlун ду аьлча, оьш-оьшу коьчалш ца йнча болх юкъах болу дела, аьчган пхьалгlи чу марзвелла ша, элира Мухтара. Шен куьйгалла ца хилча и хъуна гуш йолу, экскаваторна ремонт ян оьшуш йолу дукха чолхе йоцу меженаш ян таро хир яцара.

— Экскаваторна ремонттий? — цецвелира Акаев, — стенна оьшу иза кху сохъта, масала, ремонт йнча а?

— Кегийрхой шайна клуб янза Iен ца бохку, — аьлла, долнийра инженеро.

— Ткъа цара болийнчу некъаца уьш итт шарахь а бевр бац.

— Цундела цхъаца меже тоеш ремонт ян тlелаьцца ас экскаватор а. Юкъа-кара, коьртачу зала чохь йинчу пешана пилта яр а. Пеш ю-кхи тхан еш, — аьлла, коьртачу зала чу вигира Мухтара начальник. — Цкъа собардел. — аьлла, Акаевн пхьарс лаьцна, сацийра иза инженеро. — Хlоккхуза гола тухучохь, вуно атта тилвала тарло. Ша ма ярра — лабиринт ю-кхи хlара. Хlан, хlинца дlакхача-м воллура вайшнъ...

Мухтаран эшарехь хнира Русланна и цхъаь хатта а лууш, ийзалуш вуйла. Соцунгlа а хилла:

— Схъадийцал, доттагl, хъайн дагахь дерг, — дуьххьал дlаэлира Руслана. — Сох бло ца булу хъан?

— Со-м... хьо нохчо вуйла а хиъна...

— Дера ву-кх. Тlаккха? Дийций вала, вайна дуьххьал цхъаь вогlуш ву, — аьлла, сихвира Акаевс инженер. Ткъа важа хатта ца хlуттура, халла тасаделла гергарло дохарна кхоьруш.

Хъаькамо цкъоцкъамаш ваьшта а даллийна, бlаьргаш тle богlча, лохха хезаш, эххар элира цо:

— Нох-чий а... бу ма боху... махках бохуш.

— О-ойн, дийца а дуьйций ахь и санна дерш! — кхосавелира вуьшта собаре волу Акаев. — Цаьргара хlун даьлла?

Мухтаран юьхь ца къаьстира Акаевна, амма и жонлуш цхъана а тайпана вист ца хилар, цо цхъа халла саделар деза ца делира цунна.

— Нохчийн къам хьалха дуьйна а тlех майра а, пар-

гІато езаш а хилла, сан кьона накъост, — бохуш, кхето вуыйлира и карачай. — Дендай а тІехъ шайн синош ца кхоош, паргІато яккха гІерташ лелла. Революционни халкъ ду хьуна тхайниг, ду те! — гуттар карзахвелира Руслан.

Ца тайра Мухтарна дукха доккхачу дозаллийца Акаевс и дийцар. «Тхан кьам муха хета ткъа хьуна!? Уьш берриш Іедалан мостагІий бу ала-м ца воллу хьо?» — ала и кечвелла волуш, тІе а веана улло дІахІоьттира, кху шинна генара дуьйна вогІу гуш хилларг. Амангельди хиллера иза. Шашах хедира кьамел.

Кхин вист а ца хуьлуш, уккал воьлла, корта охьа а бахийтина, пхьалгІи чу вахара Мухтар. Шек воцуш, ша бакъ волчуа, Акаев, гІотин кІоргехьа волавелира некъ гойтуш Амангельди а волуш.

Бакъду, кхоно дийнахъ лелла гІуллакхаш дагалоцуш, цІехьана цхьаммо кьажийна гІаж Іоьттича санна, ша Іуьллучуьра хьалакхоссавелира Руслан. ЮьхьІаьржачу хІоьттина, ша-шех ка деттар долуш, хьере хиллира иза. «О-ойн, ма эхъ дара, ас цуьнан эшпийна дог! Ма юьхъ йоцуш дийцира ас, дийца-м! И хІун дара? Са мукъане хилхьара чехкка, карачаевна тІе а вахана, бехказа волуш, цуьнан дог эца». Ткъа вайнах махках бохур бу, бохург дицдалийтира цу юьхьІаьржоно.

Тахана, АмангельдиГара кхачам боллуш, ца мовттучу кепара гІоти дика тоярна, ког лаьтташ ца кхеташ, воккхавеш воьдура Акаев кІантана тІаьхьа.

Лохачу неІарехула божарий Іачу бирзира хІорш хьалха. Юьхьанца хІумма а ца кьаьстира Акаевна цу чохъ, лелаш гІаларташ бен.

Нацкъарвала дагахъ аьрро агІор сонехьа гІоьртина Руслан, цхьана дІотІана тІе Іоттавелира.

— Улхоз дай сан! — цІогІа делпра, охьа а таьІна, кхаьргахьа букъ а берзийна воллучу вукхуьнан.

Велакъежира Акаев — кхеравеллачух тера вара и стаг халла тайина хІусам шегара дІаяккхарна. Иза тІе тесначу латтанна леррина пистигца шарам беш воллур. Цунна уллохъ кхин а вара иштта шена хІусам таеш.

— Цхьа а порядка ма яц шун балха тІехъ, — эсало билгалдира Акаевс.

Цкъа долчунна ша тІелаьцначу гІуллакхана, Амангельди дохко ваккха а ца лаьара Русланна. ТІаккха де-

лахъ хІорш нштта ловзар дна лелча, эвакуировани берш схъабахкале хІусамаш ца йовларна а кхоьрура иза.

— Уьш-м Аральске кхаьчний хІинцале! — элира Акаевс тІаьххъара а.

— Кху «метрон», — велакежира Амангельди, — хъаькамаша магнийна-кх белхаш нштта — кегийрхойн сакъерлачу кепара байтар.

Мухтара къаднийнарг Іаьткъина волчу Акаевс тергал ца йира Амангельдис ен забар. Хъаькамех волчу цхъанна тІе вигаша хІета, аьлла-м элира цо. Егор Акимовичана ша тІе вигча, цхъа кІезиг ойла екхаелира Русланан. Везара цуина и дог къона маждада.

Важа-м коьртачу цІа чохъ йинчу йоккхачу пилтина гонаха хьийзаш воллур, сихвелла мастерокаца тІехула шарам беш. Пеш латийна а йолуш, тІера, МухтаргІара йина пилта, йовхонан Іа етташ яра.

Егор Акимовиче маршалла а хаьттина, сел леррина и кеч ца йича а хІумма а ма дацара, элира Акаевс воккхачух къа хеташ.

— Э-э, хьоме Акаев, — аьлла, хъаласеттира Егор Акимович. — Пеш-м цІийнан са дай! Гой хъуна берриг а кхузахъа гІерта.

Дан а дара кху чохъ хьийзаш дукха адамаш. Бригадашка а бекъабелла, гІуллакхаш вовшашлахъ декънера кху чуьрчара-м. Цхъа болчара гІотан пенашца серийн керташ йора. ТІуьна латта охъа ца эгийта. Вукхара тІехула пардош санна буткъа поппарш хьовкхура сиха бакъабалнийтархъама. Кхин берш дІо сонехъ бохкурш боккха поппар хъуьйш бара. Ткъа ТамаргІара яккхий гІорзолгаш экхана тІе а юкхуш, белхалошна тІе кховхъура.

«Кхуза а кхаьчна-кхи «фосфоритогорскахо»! — дагатесира Акаевна. Бовхачу безамца а, кьинхетамца а хьовжура иза чІешалгаш санна йолу меженаш йолчу йоле.

«ХІиницехъ, настаран ихенаш а хаьдда, охъаюжур ю-кх и декъазниг. Егаш ма ю цуьнан настарш а, ихъаьрсаш а. Цуина хІун дийр дара? Цхъаболчарна преми тайпана луш йолу пайка шена а ялар сацыйча, лата гІерташ ю, бахара иза.

Кхоно массанхъа чекх а ваьлла, хІоккхузашхула ара волуш, пешана уллохъо генаш тІе а хевшина Іаш болчарна юккъера схъахезира Тамарин хаьлла йиш: «Мегар дац! Мегар дац!» — бохуш мохъ хьовкхуш.

Тевеача, кегийрхошна юккъехъ Клавдия Ивановна

гича хи́пра Акаевна и политкружок ю́йла. «Кочкингле-
ран саксаул кхачийна хир ю», а́лла, дагахь вела́велира
Русла́н.

Ара волуш херхан зов хааделла, йоккхачу учина аьр-
ро аглор йолчу тоьлехьа хьаьвзира Русла́н. Цу чохь деч-
ган пхьалгIа хиллера. Пхи-ялх кIант вара корашна ке-
гийра рамана́ш еш. Тимерла́н а гина цунна тIе вахара
Акаев и ма йоккха коьчал ю цо йийринг, а́лла, хеташ.

ДIа-схьа а хьаьжна, лере а таьIна, халла хозуьйтуш
(мичара волу а ца хууш гучаволу-кхи Павел Антонович)
шаьш иза студияна яр а хаййтира Тимерла́на.

— Студи ечохь ду вай! — реза воцуш элира Акаевс.

Гуттар кьарзийра шен баккхий цигонийн бIаьрга́ш
кIанта: — Хьо хьуо ма вара, Русла́н, Советан Iедало,
мел луьра тIом кхехкаш хиларх, искусствон гуллакх
юкьахдуйтур дац баьхнарг. Дукхах дерг хьан цу деш-
наша ойланаш айьарна ма гIертара тхо-м.

— Мичхьа ю шун и студи, я мукъана? — а́лла, хьаь-
камо хаьттича, уллорчу доккхачу цIа чу вигира Тимер-
лана и.

Хаьштиг латийна, чохь серлаяккхича, пенах кхозуш
кхо-днй сурт гучаделира, футуристийн сарташ тайпа.

— Э-с-с! — а́лла, вухавелира Акаев, цавешаш куьг а
тесна, — уьш-м Iетто молха хетара суна. Я дош а дац.
Советски художнико, ша вуьззина стаг велахь, нахана
шегара пайда балахьара, бохуш, халкъан хьекъал кхуь-
учу кепара лело еза исбаьхьаллин говзала. Ткъа кхара,
Тамарин ваша санна волчо, лелораш акха ойланан, хар-
цхьара некъ бу. Кхоам бу-кх цуьнан хIаллак дечу талап-
тан а! — Цо-м диканаш дохкий сарташ ала воллуш волу
Тимерла́н тебаш лечкъаш чу вогIу Слава а гина, бетах
буй тоьхча санна, воьхна сецира доттагIчуи кьайле гу-
чаяккха ца ваьхьаш.

Слава-м чехка аранккхира, амма ойланаш йора ша
шеца — ва нах, сайн боккъал талант юйла хпъча, дита а
мегар ма дара... цхьадерш.

Цу чуьра ара воллушехь:

— Здрасти Акберды¹! — а́лла, мичара ели а ца хууш,
Тайша елира Акаевна гуча. Багара охьа ца юьллучу ци-
гаьркнанан кIур а туйсуш: — Хьо лаа веаний кхуза? —

¹ Акберды — (каз. дош) — цIе — совгIатана велларг. Несар-
ша йоккхучу тайпана тиллинера казахаша Акаевна и цIе.

аьлла, хаьттира штукатуро. Тлаккха Акаевс ша деана гIуллакх дийчица: — Со-м бакьдерг аьлча, хьо ган лууш яра, Акберды.

ДIа ладоьгIча, иза кхуза шен йишйохна хьийзачу кIанте Амангельдига бIаьрг тоха йогIуш хилла. Цунна дага хIума ца данйта цхьацца бехказлонаш а лелош.

— Ткьа хIун ду хьо йогург? — баккьала а кIептан бала а кхавчна, чехка хаьттира Акаевс. — ХIоккхуза балха веачхьана Iexa а велла, тIаме вахар ца хьахадо цо-м хIинца.

— Ван-м ву и кху сохьта балхах Iexавелла воллуш, амма дог даларна кхоьру-кх, — халла хозуьйтуш гIийло элира Iайшас. — Хьуна хьайна ма гарра кхечу кегийчу нахах тера вац иза...

— Вац те, — хадийра ненан кьамел Руслана, — со-м ца кхуьу цуьнан дуьхе, — аьлла, ши куьг дIасадахийтира Акаевс.

— Э-э, Акберды, аса дуьйцур ду хьуна цуьнан пошме хиларан бахьана-м. Охьахаал. — Доцца хадош хуьлура казашкин кьамел. Воьллера цунах-м Акаев а, вуьш а. Куьг тесира шайна уллорчу левшикийн борзе. Ший а охьалахделча, шен кийрара бала балхнийра Iайшас. 1916-чу шарахь дуьйна кхуьнан марда а, цIийнда а, хIара ша а герз карахь Имановн отрядехь хилла. «Ма халонаш лайна хиллене кхо, — бохуш, ойла йора Руслана. — Бакьду, хIара кхеран саксаул санна, чIогIанний, кьарлур йоцушший, доьналла долушший-м ю, я-м».

1921-чу шарахь маршо а яьлла, цIа бирзира берриш, хIорш а тIехь. ЦIийнда халкьо хаьржина, юьртан председателъ вича, ордица¹ лела тар а ца делла, туп тувьхира кху доьзало, кетауна² гергахь. Хаза баха охьахевшина хиллера уьш, кхо схьадийцарехь доьзал бертахь, нахана хьурмате хеташ. Амма... лаьхьанан бен кхоччуш бохоза бара.

Марша а бевлла хIорш баха хевшинчул тIаьхьа, цхьана бIаьстенан юьххьехь, ирчачу буса, хьаша тIе оьций аша аьлла, цхьаммо кор тоьхна хилла.

— Ткьа хьуна хаьа-кх, Акхберды, тхан кьомо мел хазахеташ...

— Хаьа, хаьа, — аьлла, тIетайра Руслан.

— «Оьцу, кьорIанор», — аьлла, шена тIе чапан а

¹ Орда — (каз. дош). — Тоба, тайпа.

² Кетау — (каз. дош) — Iа дсскху меттиг.

озийна чехка аранккхина хиллера Амангельдин да. Iайша бодашкахь бедар кера ца йоглуш хьееллера. Коре а хьовжуш Iеш волчу кIентан цIеххьана дуьне датIo санна ирча цIогIа даьлла. ХIун хилла хьуна аьлла нана тIе гIоьртича, иза дIа а тоттуш мох санна чехка аранккхина Амангельди: — Ата, Ата! бохуш хаддаза лерга поттарчий а хIоттош, мохь а бетташ. Цунна тIаьххье аранккхина Iайша а.

— Суна... гинарг ма гойла... цхьанна а... — аьлла, куйга тIе а биллина корта ластийра Iайшас бехха. Кьонаха, болат дог хеташ, забар хIума а кхуссуш йолчу Iайшин кийрахь лаьтта ша хIинца бен ца хаабелира Русланна. Казахашна а, оьрсашна а «байбище» а хилла лелааш йолу иза, ма инзаречу балехь хилла. И схьадийцина а ялале хиира Акаевна Iайшина цхьа Iаьржа кьемат гиний.

Меттаеана цигаьрканап кIур а тоьхна, дIадехьира кьамел Iайшас. Бурса уьйриг биша вовших хьерчаш хилла кхуьнан цIийндай, «хьеший». Башха хIума кьаьсташ ца хилла цу Iаршмайданахь, амма доьлучу сих, лохха доьхучу неIалтех, еттаху баганех, уьш дуккха а буйла хаара, шен майра вуьйш лаьттийла а гуш дара. Ткьа хIетахь исс шо бен хир доцуш волу Амангельди аьрзонан кIорни санна мостагIех тасавелла воллуш хилла цергаш юккуш, мIараш кьийзош. Шен сил дукха ве-заш волу майрий, кIанттий хIаллакьхуьлуш ву-кх, бохучу ойланех, кхетамах йохийна Iайша акхаяьлла хаддаза цIогIа а детташ, Амангельди схьайизош йоллуш хилла. Ша дIатасвелларг, дIа а ца ховцуш, ненехьа а вирзина:

— Яда чехка орца даккха, орца даккха! — аьлла, цо кхоьссича меттаеанчу Iайшас данма шеца лелош йолу тапча киснара схьа а яьккхина, патарманаш кхачадалалц йиттина. ТIаккха а ша цу юккье яхна, ша лаза а йина юьстахкхоссалц яьллина. Орца а цу сохьта кхаьча. Бакьду, басмачаш уьш тIе кхоччушихь бевдда, — ткьа... майрчунна Iожаллин чевнаш хилла...

Кхин дийца а ца луш, ши куьг охьа а дахийтина, оллаелира Iайша, дог кIадделча санна.

«Да виса хьан, ма ца хаьа вайна вовших доллург-кийрахь дерг, бохуш, сихха цигаьрка а йина, кховдийра и декъазчу зудчуьнга Руслана.

Шега ладугIуш, хьовжуш Акаев а гина меттаеанчу

Гайшас, цийнда сахилале кхалхар а, Алтынкех берах йолу ша ехха цомгуш а Иллина, таялар а дийцира.

— Кхетам чу ца веара хьан цийнда? — лаамаза буйнаш бина, д'алата дагахь санна айгавелла, ачано кийра багийна лаьттара Руслан. Казашка йистхилла ялале кхин а хаьттира цо. — Шу кьиза хьийзпйнарш бовза мукъане ца бевзира цунна?

Шпъ бен ца хиллачух тера дара, схьадийцарехь. Цхьаь ведда ваьлла шеца хиллачун дакъа кхоьссина Тамди чу а дохуйтуш.

Ца! вевзинчух тера ду Гайшпн цийндена, амма кхетош ца дийцалора мискане. Цхьа тема дора: бай, бай, бохуш. Текхаьчначу следователо н-м шашах хууш ма ду, ц'е яккха, ц'е яккха аьлча а, юха а изза дуьйцура.

— Ца хезара теша цунна, ца къаьстара шега хоьттург? — бохуш, карзахваьллачу Акаевс хаьттича, — муха хезар дара лерг... поттарчий... дохийна, ерриг юьхь аьтта даббаз яккхича... — Хьалапккхира Гайша, яда дагахь санна. Пхьарс лаьцна охьаханйра п юха а Акаевс. Лере а веана, белш т'е куьг хьоккхуш, лохха элира: дийца, дийца Гайша. И дийна велахь аса лохур ву иза. Гена ца ваьлла хьуна. Юха, уллошхула — цхьаь хаавелча санна, д'асахьаьжира — «п мила вара?» — аьлла.

— Цхьа а хила йиш яц кхузахь. Тарделла хьуна.

Акаевн дагахь долчух кхинна:

— Х'ума ца даккхаделла следователе, ткъа важа — мупир-нункер¹ г'ийланиг хьийзавеш... цкъа а сема ца хуьлу. Дисира п г'уллакх. Масане дуьсу иза. Ткъа к'ант кхин йина... чов йоцшехьа...

— Т'аккха?! Дийца!

— Цу ирчачу г'уллакхо... эсаро човхийна ховха г'ла санна висна. Ч'ир екха нигат дина. Да вийна мостаг' карваллалц... Маьлхан дуьне мерза дуур доцуш, ца оьшуш ву. Иштта ду г'уллакх. Акберды... Цунна ву сан к'ант буьрса а, пошме а.

Ойланашка дахара ший а.

— Дешар мичахь, муха Гемина цунна цу заман чохь? — хаьттира Акаевс цхьа жимма Ийна-а. Хаьара Русланна шайн бажаца кхерсташ леллачу казахийн школаш х'етахь хилла ца хилар.

— Яцара школаш, амма цуьнан да Ийр волуш ваца-

¹ *Мупир-нункер* — барт хотту малик.

ра шен кІанте ца доьшуьйтуш. Божеке а вара и лууш. Эвла-Атахь а яцара уьш хІетахь, амма кхуьнан ден тешаме дика доттагІ вара — оьрси. Иза хІун стаг вара аьлча, хІетахь махках баьхна бахкийтина революционераш бара Казахстанехь. Царех цхьа берш Октябран революци хиллачул тІаьхьа а цІа а ца боьлхуш—доьзалш, гергарнаш беллий, байинний хиларна, кху Казахстанаш шайн Даймохк тарбелла, кхузахь бисна. Царлахь цаІ ас вуьйцу оьрси вара. Цо дешар Іаморал совнаха, кІант нийса а, дог-ойла цІена а кхнавора. Тхан цІа кхузахь хІинца долчоьх хилла, ткьа кишлак Эвла-Атана 10 километр бен гена яцара. Цкъацкъа Божеке свугура Амангельди шен доттагІчунна тІе, цкъацкъа аса айса. Амма цхьа шо далале, ша вуьззина стаг хеташ, тхан Іуналла дола хеташ дуьхьал велира тхуна кІант — ша оьхур ву, бохуш. Божаршна тайра цуьнан и стогалла. Аса Іалелай боххушехь, волавелира сан 8 шо а кхачале волу кІант Эвла-Ате ша эха. Сайна хаа суна дог кхоьруш цІийла керччашехь айса диттина са, цу кхаа боьрша стагана ян дуьхьало, инцкъ ца кхочуш.

Юха шарахь тхан кишлак Чолакх-Тауна уллохьо яьлча, кхин а хала дара — со йнси хьуна со, ша яьккхинчу бедаца хьйза котам санна, цкъа цуьнан дуьхьа кишлаке йоьдуш, тІаккха хІусаме кхуза эвла уьдуш.

Хьуна ма хаьара Казахстанехь климат дийнахь иттаzza хийцалуш ю. Цкъацкъа Іуьйранна кІант новкъа волуш бІаьсте йолу моттуьйтуш сов хаза хуьлура. Ткъа цуьнан цІехьа верза везачу хенахь, я новкъа ваьллачул тІаьхьа Іаьржа кьемат хІуттура. Тила ма тилахьара аьлла дага догІий, Божекех лечкьий хийлаzza дуьхьал йоьдура со тхешан жІаьла Кхумай юххе а доккхий...

— ХІинца дерг-м дац и? — хаьттира Акаевс.

— Цуьнан нана... Цкъацкъа Эвла-Ате кхаччалц йоьдура со. Масала, дарцо дуькъа дохк хІоттадой генара кІант ца кьаьсташ тІеІоттаелча, цуьнан боьршаллех дуьзинчу дагана хІума ца тосадалийта лечкьадора аса айса юьхьар лаьцнарг... Цу оьрсичо дешар Іамийна ца Іеш, стаг вира сан кІантах... — Са а даьккхина: — Ша вахана меттиг декьал хуьлда цуьнан. Цо

¹ Эвла-Атан — (каз. дош) — эвлін да... Джамбулах олуш хилла.

Іамийна сан кІант, хуна хайна а ма хаъара, уггар хьалха шен Даймахкана ирс лаха.

Ткъа тІемало а, партизан а, цул тІаьхьа гІараваьлда таллархо а лелла волчу Божекес цхьаъ бен воцчу кІенткІантана шен хуьнарш Іамадора. «Ма дика разведчик хир вара кІантах тІамтІехъ»,—лаамаза дагатеси́ра Акаевна.

— Ма дика болх бира ахьа, Акхберды, и тІамтІе ца вахийтина. Гой хуна профессоро а ма боху, шайца Амангельди ца хиллехьара, аьттехьа а далур дацара шайга йоьхьар лаьцнарг! — баркаллийца Акаевн бІаьра а хьоьжуш хьалагІаьттира Іайша, — зама-м яйна аса хьан а, сайн а, — аьлла, бехкала яхара...

XXII. ШЕНА ЛУЪУЧУ ХЬОВЗАЙО БУХГАЛТЕРО СМЕТА

Анна Васильевна йоьжна цхьа кІира даьллачу хенахь бухгалтере веара Гладков.

ВогІушехь, чуьра цхьа а тергал ца веш, хьаьккхина Новожиловн стоьла хьалха дІахІоьттира иза, верриг ве-кха а велла. Шен доккха сенделла дахыйна куьг бухгалтере а кховдийна:

— Лацийтал соьга хьайн хьанала куьг, — аьлла, ницкъ маббу Іаьвдира и.

НеІарехь йолчу стоьла хьалха Іеш йолу Тамара цецъ-ьяьлла хьоьжура Гладковга. «Цо хІун леладо? ХІилла хьовзо цунна ца хаьа, ткъа...»

Тамаша бина бухгалтер а ца велира — хІиницалц ца ваьллачу денний бен вистхуьлуш воцу хІара Іилманча ма мас-малик хилла лела? — бохуш. ДІа хІума ца алахь а, дикка новкъа хетара Новожиловна ша геологаша хьакъ ма варра ца ларар. Гладковс а, тиша, вовшахьяьлла эткашший, цІагара пальтой юьйхина ша леллашехь, йорийца куралла!

Ткъа Иван Дмитриевич воккха цІуьхІар хилла, бухгалтерна хІилланца го бохуш воллур. «ХІинцехь цхьогало къийгана санна хьан хаза мара, хьан башха месаш... баха там бара цо», — аьлла, хетара Тамарина. Са а кІамлора цо хІун леладо ца хууш. Схьа а ца хьожийца! Къайлах бІаьрг мукъане таІабахьара ургІало!

— Массо а, Чолак-Таухь мел волу культурни стаг хуна баркалла бохуш ву, — аьлла, долийра Гладковс,

к'лел йисинчу Анна Васильевнас шена т'ле диллина дипломатийн г'уллакх. — Ахъа музей а...

Хи чуъра баъккхннчу ч'леран санна кхоълина болу бухгалтеран б'лаъргаш ц'лехъана чу са деана д'лахиттира. Зурма тайна ша лаччохъ тохавелира иза:

— И-м дийца а х'лунда дуьйцу — музей ч'лог'ла оьшу. — Юха ша-шен къамел хадийра: — Музей бохуш ца воллур а хъо? Д'ладе хъайн къамел.

Х'локху к'лезигчу заманчохъ Гладковга безам алсам бахара Новожиловн. «Езаш йолчу йоб'лан кертара ж'лала а» ...бохург хир дара н. Мухха а Гладковс музей моcсaз-за хъахий ч'лог'ла там хуьлур а бухан дагана.

— Доцца аьлча, — сихвелира Гладков вистхила меттиг яьллачхула, — дерриг дуьне..., — х'и-х'и-къ, — аьлла, Тамара елаялар хааделла, — аьлча а, ерриг Чолак-Тау ю хъуна баркалла бохуш ахъа музейна а...

— Х'лаъ, х'лаъ, — вела къежаш, — музейна...

— Школана а...

Хъаланккхира бухгалтер, корта д'ла а тухуш:

— Муха-а? Х'Iун школа?!

«Х'ла-а!» — х'инца кхийтира Тамара, школа хъахийча. Делахъ иза Анна Васильевнас кхоъссина х'Iета кху чу. «Х'Iун хуьлу теша?» Новожилов чуъраваьлла хъавъзича, Тамарега хъавъзира Гладков, кхин д'ла ца бахъало х'лара цкъа а лелийна боцу некъ, ала санна.

— Майрра чу хахкало! Со ю хъуна г'ло дан кийча! — уьшар йира корта т'аюш, буйнаш беш (берийчул кегий) Тамарас.

— Ахъа школана а лур ду ца аьллера нахарташ? — кхоъру-уш юха долнйра парторган векало.

— Асий? Школаний? Мичара доккхур дара аса иза?

Овкъар басахъ волу Новожилов дарваларна а, догдат'арна а юьхъа т'ле ц'лен хъоькхнаш х'иттина, г'лента т'ера хъала а г'лаьттина чу г'ертара Гладковна.

Т'аккха цхъа жимма метта а веана. Тамарехъа вирзира:

— Хаттал сан счетоводе, цо эр ду хъуна ахча даккха меттиг елахъ-яцахъ.

— Ахчий? Хъуна г'уллакхана, накъост Новожилов...

Бухгалтеран стоьла т'лехъ Iуьллу смета ка тоьхна схъа а эцна, шен хъаькамашна «дукха муьт'лахъ» х'илла: — хъайна лаахъ кху «культурни хъашташна» бохучунна т'ера а мегар ду — 2000 сом ду кху т'лехъ...—Ново-

жилов пизаре бѣаьргаш кѣаьрзина шега хѣаьжча: — хѣу-на клезиг хетахъ — «дагалацамаза ен харжаш» бохучу статья тѣхъ ду вайн бѣе туьма сов. Делахъ и кхо бѣе туьма дерриге церан школана дала сайна догѣучу де-кѣана, со-м реза яц. Дера яц-кх янне а! Сан шийла да-кѣа хилла...

Гладков корта а ластийна, шега бехк боккхуш хѣаьж-ча, сецира йо! Ткѣа Иван Дмитриевичана хѣинца билг-гал кѣа хетара бухгалтерх. Новожилов, бѣаьргаш хѣе тѣе а бевлла, шина а куьйга стоьлан йист а лаьцна лаьт-таш вара, тентиг а ваьлла. «Со эгѣийна теша? Хѣара хѣун ду ткѣа? — бохуш дагахъ.

Гладков-м водучу кѣаьччера эхъ хеташ, шаш хѣий-зош волчу бухгалтерх. Амма... школан гѣуллакх чекх ца даьккхича а ца долура. Кхуьнан, аьлча а, музейн жи-гархой-бераш дара да воцу бажа санна лелаш. Уьш школе дерзо дезара. Цу тѣе дешна хилча царах музейна болу пайда шиъ алсам бер бара. Цомгашниг мегар яца-ра йист ца йоккхуш, хѣара вуха вирзича.

Хѣетте а шен кѣегина сийна бѣаьргаш, Новожиловна тѣе а ца хѣажалуш, лаьтта боьгѣначуьра ца айалора Гладковга. Новожиловс-м тѣаьххѣара чу са а деана, ди-кане сатийсарца Тамаре а хѣаьжна хѣтттира:

— Бакъ дерг алалахъ, Тамара Петровна, аса шко-лан хѣокѣехъ парторгаца кѣамел деш, кху чохъ яра-кх хѣо, ткѣа...

— Дера яра, Пашкас и дѣайнгалц. Цу тѣхъ тешаме теш ву хѣан, сийлахъниг.

— Хѣай, хѣай! Делахъ, аьллий аса школана нахар-таш лур ю аьлла?

Бухгалтерна тѣе хѣаькаме хѣажа ма еьзара бѣаьргаш боьгѣна хѣьдда жоп делира счетовода:

— Ала-м аьлла-кхи ахѣа, хѣоме накѣост, делахъ а кхо бѣе туьма дала со-м...

— Ой! — шина а куьйга корта а лаьцна, цѣогѣа хѣаь-кхира Новожиловс. — Хѣо ма тентигѣаьлла тахана! Я хѣо, я со — вайшиннех ца! — эгѣийна-кх билггал!!

— Эсала хѣаьжира Тамара цуьнга:

— Алахъ? Делахъ чехка фельдшерана тѣе ваха веза хѣо! — Бухгалтер ша а вара шен балхана шек. Охѣа а лахвелла, гѣийла Иван Дмитриевиче дѣа а хѣаьжна шен кѣа-бала балхо хѣьтттира и:

— Доккха хѣума ма ду суна тѣаьхѣарчу заманахъ

хилларг. Хуманна а, хуна ма гарра вицло со. Бларса а телхина догу, бларгашна дуьхал цха тамашена, чуьркаш санна йолун цинцолгаш хьйзаш сагатдо.

— Ахьа баккъала боху? — аьлла, гиллакхана Иван Дмитриевич вистхилча, шен тешаме чьташ схьа а хилийна, бларгаш кьарзийна дуьхал хлуьтту чуьркаш тайпа ягарья вуьйлира бух: цхьаъ, шиь кхоъ... догдайт-та длатеттира чот. — Уьш-м цхьана метта а ца совций! Неалт хиларш!

Гладков лелла ца волуш, сахьйзара челахчу Тамарин.

— Школана хун сацадо вай. Аполлон Феоктистович, — (там хуьлур бухгалтерна шен юьззина цле яккхича) аьлла цо хьаттича, тергал а ца йира вукхо-м, шен кьамел деш.

Цеххьана Новожиловна Луша хазьялар дага а деана, собар делахь, кхин цхьа некъ ма бу хьан даге боьдуш, — аьлла, ойла йира Тамарас. «Илманча оха цунах йича, хьехархо яр а бен болх бац, аьлла Гладковга хаттар дира цо, Новожиловна хазийта».

— Лукерья Егоровна а ю моьтту суна шун шкоলেখь? — аьлла.

— Ю дера, — доьхна-а далнийтира Гладковс. Ян а яра-кхи Луша шкоলেখь юкь-кара болх бан тле лаьцна... уборщицин.

Цу сохьта векхавелира Новожилов:

— Баккъал ю? И ма хуьнар долуш стаг хилла! Хила-м ткъа. Музейхь — Илманча, шкоলেখь — хьехархо! Цу тле хаза а! Цуьнан и горга, жима клаг хлуьтту бесне! Хьийкьина дег!

Схьайцира чьташ бухгалтеро — тлах-тих... Хирира Тамарина хьовха, Гладковна а, школана жимма-тлам ахча хир дуйла.

Клавдия Ивановний, Вассий сарахь аптека длакьовла кечлучу хенахь, тлах-тих, аьлла не! а тоьхна чувелира коьрта бухгалтер.

Шен бала балхийра цо фельдшере: — хуманна вицвалар а, бларса талхар а.

— Уьш-м ягарья а, учете эца а ца тарлой, — бехкала вахна дуьйцура Новожиловс. Доллучул новкъа и

чуъркаш учете эца шен хьюнар ца далар хетачух тера дара бухгалтерна.

— Куызганаш яздахъара ахъа, — дехар дира цо.

Дѣа ладоугѣа куызганаш оышуш ца хиллера. Бѣаьргашна хъалха кегийрачу мозех тера хлуманаш хлѣттар хъѣца цѣий кѣезиг хилар ду, элира Клавдия Ивановнас.

— Ой, цунна хлун дан деза? Бѣаьрса дика ца хилча мегар ма дац. Со-м бухгалтер вуй! И ханый хъуна? — бехк баьккхира Новожиловс. Шен а бѣаьрса ледара долу дели къахыйтира Вассина цунах.

— И-м шех доллу стагах, — билгалдаьккхира фельдшѣро. — Ахъа аьхна, пайдехъ кхача а баахъ, коьртах, дегѣлах цѣна хлѣа кхетийтахъ ша ма-дарра хир ду хъан бѣаьрса, коьртбух, — яйн забар йира Клавдия Ивановнас.

— Ткъа хлун яа еза?

— Коьртана шекар дика ду... делахъ а цхъа хан дѣа-ьялча, иштта аьлча шовзткъа шо кхаьчначо шекаран меттана моз даа деза.

Цо и аьлча, вуьйхира Новожилов. Чехка чот йира — моз шозза деза ду шекарал.

— Сан-м хлѣнц-хлѣнцѣа бен ца кхаьчий шовзткъа шо, — дехарца хъаьжира бухгалтер фельдшѣре: — магйитхъара шекар, бохучу дагахъ.

— Шекаро, гой хъуна, гай тѣе мохъ йиллар бен... (чу уьйзира къонахчо ге) — коьртана пайдѣнна хлума дийр дац.

«Хлун де аса?» — ойланаш йѣра бухгалтерѣо, — бакъ-ду, моз дууш аса цунна там-м бийр бац.

Важа-м йѣрт эцѣа йѣьдура:

— Цул сов, къаьсттана дика налхий, кѣалддий ду...

«Бакъ дуй техъа», — ойла йѣра цхъацѣа шарамаш беш, сѣма ладоугѣуш йѣлчу Вассас, — цѣ хѣьхурш лѣлийча бѣаьрса дика хир ду бохург? Керлачу дуьненѣ тѣе яьлча санна хѣтар дара суна и таделча». Хѣьбгура бухгалтерах: — Ирс яѣ. ницкъа-х кхочур бай шортта алапа догѣуш волчу цуьнан моззий, кѣалддий эца!

Бухгалтерна-м ца хѣтара ша хлѣмма а ирс долуш. «Ма веана велѣра со кхуза, хлѣкхуьнга и туьйранаш дийцийта... Цхъаь ала дагахъ бага гѣаттаеш, юха, вѣстхуьлийла а йѣцуш, ваьшта ялош висѣра иза-м. Вуьшта а дукха луьйш йѣлу Клавдия Ивановна, хлѣнца гуттар гѣадъяханѣра. Шѣна бѣаьрсѣх хуург, зѣделларг цкъа

чехка, чехка охьадиллаза Ийр яцара иза хІара дуьне доьхча а.

...Іаламат пайденна бу бІаьргашна стоьмаш, кьаьстина бІараш, ткьа...

— Сацийтал хІинца! — цІевзаш мохь туьйхира Новожиловс. — ТІехъяьлла хьо! Уьш-х со миллионер а во-луш эца йиш хилча а карор яцийца кху дала шех сардам боьллинчу «Бетпак-Далехь!» Ткьа сан алапа! — Каде хьевзина киснахь лело кегий чоташ схьа а эцна, чот туьйхира цо. — Гой хьуна! Аьттехьа а дац хьуна хетарг!

Клавдия Ивановнас хьехначех цхьа керла хІо до-цург — иза а бІаьсте яьлча, хІумма и тІе ца ийцира бухо.

— Цул куьзганаш язде суна. — Юха а — тІах-тІнх аьлла чот йира. — Хьажал хьо, деза-м ду уьш, бІе туьма бохург кІезга ахча дац-кхи. Делахь а, тІнк-тІак... хІаь! Чотто ма дарра гойту — куьзганаш толар. ТІаккха ца вешаш: — Хьан налхий, мозний, бІарашший диъча, хІуьшт аьлла, аса мел ІаІийнарг довр дара...

Кхин цаІ дара куьзганашка цуьнан ойла хьовзий-нарг. Іилманча а, хьехархо а йолчу Лушина а ша хІинцалцчул хьурмате хетар ву, маьІа го а болуш куьз-ганаш лелийча. Мелла а хІара а тера хир вара-кхи царах.

Павел Антонович цІера ваьлла хиларна, дІа ца яхийтира Клавдия Ивановнас Васса.

— Бевзарш-безарш ма бу сан, хІетте а хьовца санна даггара кьамел деш тІекере йолуш вац цхьа а, — аьлла, гІодаюккьера а лаьцна хІума яа охьахаййра доттагІ. Чехка, чехка пхор динна Пастеран хьокъехь книжка еша охьахиира и шиъ.

Кхоно охьайижча, са карзах даларна, наб ца кхеташ ехха Іиллира Васса. БІаьргаш хьаббинна а болуш, ша кІе-дачу меттахь, довха юргІа тІе а тесна Іилларх дегІана там а хилла, Іара иза ойланаш еш. И ойланаш, бІаь-стенан юьххьехь ловзу мархаш хилла, керчаш хьийза-ра, цкьа пошме, гІийла, тІаккха, мархаш юккьехула схьакъеда маьІхан зІаьнарш санна, синтеме, самукъа-не. «Ма вон еара со кхуза, коре моццаза яхана, даге муьрг еттийта... Дерриг а цкьа а ца хилча санна, дижи-нера... Ган-м го суна хІор буса, бохург санна, йоІий. майрий. Руслана-м Мариана берах юйла хиичхьана и мича юьллур ю, хІун яор ю ца хууш куьйган тІе а йил-

лина лела йо. Цкъа а, шозза а фельдшерна тле а далийра шен кьона нускал. Ткъа важа йиснарг а качъелла. Седа тохарлерчул аьттехъа а тергал ца йо. Марианас клант вахъ, янне а йийр яц. Клант бохург доккха хлума ма хета вайнехан стагана. Культурни волчунна а.

Седа... сан са. Кхин а азъелла миска. Маргал доьлла хелиг санна ю-кх. Ткъа со? Нана ю бохуш ма ю, амма пайденна яц цу декъазчу салларна. Дера яц. Хлун далур ду соьга, сайн денца? Хлан, гуча а яьлла схъайоккхур яра аса-м и... Амма сайн дег! ца кхабалуш йолчу соьга, хлун далур ду! Шен дега санна лелалур ма яц и соьга... аьттехъа а, йедало мел гю дича а. Дика болх бер бац цу йола-цуьргана».

Таккха гуттар къайлах дагахъ кхобу ойланаш денъеллера «Ма хир дара — бляьсте а яьлла, со та а елла»...

Юха Новожиловга Клавдия Ивановнас баьхнарш дага а даьхкина. — цо бох-бохург деш, моз, бларашший дууш, бляьрса а таделла со кьонъелла длайолаелча, цхъа дика болх хир бацара теша, Руслан а...

— Ой, уш хлун ю суна дагаяьхкинарш! Ца хиндерш! — бохуш, бодашкахъ а ций а елла, ша шега кхъардаш тлома яьлла ойла юхатоха гюьртира Васса.

XXIII. ПОЧТА ЕАНА!

Керча Чолак-Таухъ дахар. Белхаш бу кхехкаш, клеж-йохуш, толаман де тлеозархъама.

Сиха а, самукъане а белхаш глоти чохъ бо. Цхъа болчуша цлераш ехкина глорийна латта кладдеш, юха лобмашца и отуш луьста аракхуьйсуре. Даккхий баьрз-наш хилира цуьнан-м. Вукхара — пенашца серийн керташ йора латта охъа ца эхийта. Бийларш, дека аьзнаш, херхийн цийзар юртахъ а хезара.

Цеххъана дуккханийн цлогла делира:

— Почта еана! почта еана!

Хинца-м сацалур вацара цхъа а! Хин юьхъ санна дуьйладелира адамаш почтехъа. Массанхъара а. Мас-со а. Баккхийнаш. Кегийнаш. Зударий. Божарий.

Оьглазе, буьрса воккха стаг Кочкин вьодура ведда, вехъаш, схъадала санна детталуш долу дог куьйга се-

цош. Іуьйранна хІара шел ца валийта. Клавдия Иванов-нас леррина логах хьарчийна кашне, яста а елла, мохо тІам ловзош охьайожжа йоллура. КІантера кехат кхачаре сатесна уьдура воккханиг. Дукха хан яра и даза. Чолак-Тау почта яза ши кІира сов зама яра.

И тІаьхьавуьтуш наной уьдура. Мел кьенанаш а хьалха бовлура тІемашка а бевлла. Цхьаберш-м кхавьнаш хезна тІе йовха бедар ца юхуш чохь ма барра уьдура. Цхьаь чами а керахь яра. Ца хаалора тахана лубра шело, я хьобкху дера мох а. Мохал чехка уьдура.

Йистехь бехачаьрга школерчу бераша, музейн жигархоша кхавьнаш дохура:

— Почта еана! Почта еана! — бохуш.

Почта чохь йолу лаппагІа конторана уллохьа яра. Керлачу газеташка сатуьйсун волю Руслан массарел хьалха инсвеллера цу чу. Дукха хан йоццуш цига балха еана йолу Баевн зуда Ирен яра кехаташ чехка лубстуш.

«Куралла, кочалла яла йоллуш, хьолана юкьаелла зуда хІунда еана теша кху чу балха? — аьлла, цкьа дагатесира Русланна. Пайкин дуьхьий, баттана лучу йиъ бІе грамм шекаран дуьхьий и ца еаний-м хаьара шерра. Цуьнан кочара исбаьхьа кулон йобхкича масийтта доьзална баттахь баа хьена кхача хир бара.

Делахь а, башха ишттачу гІуллакхийн бала ца хиларна, газеташна тІе вуьйлира Руслан. Ткьа Иренас ша сиха йоллушехь, и хІуманна тидам бан муькьа ца вита, керл-керланиг цунна хьалха коре дуьллура.

Наггахь Руслане сема бІаьрг а бетташ, ховхачу, хазачу куьйгашца шен ма хуьллу чехка кехаташ кегош йоллура и. ЦІийнда а кхечира гІоьнна. Уггар хьалха «тобанан» куьйгалхойх дуй хьовса дезара кехаташ. Чехка! Чехка! Адамаш тІекхачале, Руслан-м хьесап вацара.

— Хьажал, хІара хІун тайпа ду? — дІакховдийра Иренас майрчуьнга Киевера кехат.

«Цаьргара» дацара иза-м. Цундела кхоно паргІатехь хьожур-кх, — аьлла яьшки чу кхобссира и Баевс. Ткьа хІинца чехка, чехка вуьш листа деза. Оьшури схьа а кьастош. Чехка! Чехка! Адамаш чу кхачале...

ХІан, вой даьлча санна, схьадаьржи хІорш-м. Почтин цІа тІанк аьлла дІалаьцнера. Дехарца куьйгаш

кхийдадора. Шайн, шайн фамилеш йохура. Дика хьовсар доьхура юх-юха а.

Газеташ ца дешалора хӀинца Акаевга, адамаш тергал деш.

«Эх! ма деана делира кхуьнга деанарг! — аьлла, хийтира цунна, уллохь лаьтта йоккха стаг тергалйича. Ирча кхаь беана цу декъазчуьнга! Вукху сонехь лаьттарг а ю иштта бос бехьина, ша дӀатевжинчу пенал кӀай а елла. БӀаьргаш хӀиттина... акхадевлла. Карахь кехат... сел чӀогӀа са тийсна кехат!

Ӏадийча санна лаьтта дӀо сонехь жима зуда. Тахана Ӏуьйрре гира-кх и Русланна баракехь поппар хьокхуш. Дукха самукъадаьлла, эшарш локхуш, цхьацца хабарш дуьйцуш, массо а бийлош. ХӀинца цхьа а тергал ца веш, дӀа-схьа лела адамаш ца гуш, лаьтта и. Дуьйбинча а, ма дарра хӀоьттинчух кхназа ю и...

ДӀавирзира Руслан дог лаза а даьлла. Ценкъа юккӀехь лаьтташ кегийрхой гира цунна, Тамарина го а бина, гӀоддах буьйлуш. ТӀаьхьо хиира Акаевна цуьнан доттагӀчо архитекторо яздинчух сакъералуш уьш бийлиний. Ша гӀолехь а ю, бӀаьста «Бетпак-Дале» яза а Ӏийр яц. Шун гранатан цхьа-ши хӀоз байта ойла а ю шен, бохуш забарш а еш яздина хилла цо и кехат.

ДӀо ша лаьтташ волу Мухтар ву, схьагарехь, сакъералуш шена деанчу кехатех. Юьхь екхаелла, гӀехь вела а къежа. Хьаьнгара ду теша цунна деьнарг? ДоттагӀчуьнгара? Я зудчуьнгара?

Эх! юха а шийла мохь хьаькхна аранккхинчу зудчух бӀаьрг кхийтира!

ХӀан-хӀа, доьшучу газет тӀера бӀаьрг кхин хьалабохуьйтур бац ша, аьлла, чӀагӀо йира Руслана.

Газеташа догдика дора. Хаза хаамаш бара дукхах берш. Ӏаламат дика. Малхо ша гучабалале, кхаььнаш дохуш, яржайо геланчаш-зӀаьнарш санна, толаман билгалонаш газето а гойту дог сема долчунна.

Го бира Акаевна, чу ихинчу белхалоша, дешахьара газета тӀеранаш коьрт-коьртаниг мукъане а, бохуш.

Йистехьо, ша цхьанна а ма гахьара, бохуш профессор а лаьттара. Газета деша ца хууш а, кӀезиг дедахь а, даккхалур доцуш а вацара и. Дуьххьал, паргӀат хьомечу Руслане хьобжуш, цуьнан цӀенчу озане ладобгӀуш сакъералора-кх.

Доьшуш, важа багахь дуьйцуш, шеха-а газета тӀера

хаамаш хьебира гіншлойн хьяамамо нахе. Кхин а малх-бузехьа вайн эскарш довлар, заводаша кхин а алсам яккхий тоьпаш яр... Военни заводашка кху тIаьхьарчу хенахь алсамо кхочу аьргалш — фосфориташ бохург хилла газеташ тIехь. Къаьсттина цунах сакъерделла бохкура чолак-таухой.

— Уьш-м билггал вайнаш хир ма ю дукхах ерш! — эkkхийтира цхьаммо.

— Хир юй, накъост Акаев? — хьаттира вукхо а. — Масийтта машина ма яхьийтира вай шолгIа тIо-отург юкъайоблчхьана.

Йилхина блаьргаш бестийна Матрена Афанасьевна еара тIе.

— Шун ма дика сакъерало!? — бехк баьккхира цо Акаевна го бинчарна. — Ца го шуна хIара Iаршмайда?

— Иштта ирча денош кхин хирг ца хиларх, къералой тхан-м са, — жоп делира массарна хьалхара профессоро. Доцца, аттачу маттахь цуьнга бийцира профессоро гучабевлла хаамаш.

Цо дуьйцуцуьнга ладоьгIуш тергалвора и Матрена Афанасьевна. Вацара и баккъал сакъералуш. Къинхетамца блаьрг кхерстабора декъазчу зударшка. Бос бехьна цуьнан, юьхь а озаелла. Ойла йира бригадиро. Дера деза ша цуьнга шен садууш дерг ала, аьлла, цIеххьана дагатесира цунна. ТIаккха гонах болчу белхалошна тIе а йирзина:

— Шуна а чехка шайн балха дIадахча дера тоьла. Шун боцман ма ву хьере а хилла оьгIазвахана. Пуллакх гуттар сиха ма ду! Вайн хьеший Аральске кхаьчна, ткъа царна хIусамаш хIинца а кечъяза ю...

— Собардел цкъа, — сацийра, дIабовда кечбелла белхалой, царалахь воккхачо. Почте йогIучу Клавдия Ивановнах блаьрг кхетта хиллера цуьнан корехула. И неIарел чохьа йоллушехь, массара а цунна тIе а бирзина, цхьана багара долуш санна хаттар дира:

— Муха ю? — аьлла.

Гийла корта ластийра фельдшеро: — дера ю Анна Васильевна ледара. «Южаллин меттахь Iиллича санна-м, хьо а ма ю, йиснарг а мажъелла, юьхь лубстачу хебаршка а ихна», — дагатесира Акаевна.

— Со-м цунна Ленинградера кехат даре сатесна ма еара, — аьлла, и Баевн зудчунна тIе йолаелча, сацийра Акаевс:

— Э-э, и деанехъара-м оха тоххарехъ дІакхачор дара. Ца деана-кх. ТІаккха-м цхъа а молха ца оьшура цунна.

«Ой, ма дукха а дуйцу кхара н Ленинградера кехат!»—бохуш, ойла йора кху лилбаз-адамо Иренас. ЦІехъана дагатеси́ра — шаьш сихделлачу меттехъ, аьрро агІорара яьшки чу кхийсанчаьрца хила там бара н, аьлла.

Цхъанхъашха вукхара дечу къамеле сема ла а доьгІуш, къайлах хьулдинчу кехаташка леррина хьежа елира Ирен. «ХІа-а, хІара хила там бу н. Анна Васильевна бохучу парторге яздина а ду-кх... Амма Киевера... Яьшки чуьра схъа а ца доккхуш, даста а даьстина чехка дийшира цо нза.

Кехат парторган йоІера хиллера. Иза ноябрь батахъ, ша йина гІала — Киев паргІатъяьккхиний ма хьнхъ цига яхана хилла. Толлуш дай-наний Джамбуле дахний а хьна, цига яздина йоІа кехат. Ткъа Джамбулерчу почти́н нача́льнико кхуза дайтІина.

Йоккха а еш: «Дош дан а дац-кх иштта ша-шах ца нисделча гІуллакх! Зовкх дера дара цу «пурстоьне» н дІа ца кхочийтийла! Ткъа йоІ Іийр ю юха жоп даре хьобжуш, ладоьгІуш... Шена ма луьу дегІа. Иза а хир ю-кх лаьхъанан кІорни!» — Дагахъ н а аьлла, этІийна, эзар дакъа дира цо яла йоллучо сатийсинчу кехатах.

Кхин кхузахъ бан болх а бацара. Карьерарнаш сарахъ бен богІур бацара почте. Шел а еллера хІара, мац а еллера. Ткъа чохъ кхара буучух тера а боцуш мерза кхача бара. ТІе мала дикачех малар а дара, делахъ а... ХІорш дуккха а гулбеллачуьра кхин хІумма а дера дацара теша, бохуш, сеццера Баева Ирен, бахъанина кехаташ, газеташ кегош.

Делира кхунна хІума.

Матрена Афанасьевна тешамечу накъосташна уллехъ тІе а хилла, лоххачу азца йистхилира:

— Шуьшиъ кІорггера дешна а ву, Клавдия Ивановна а хІуманакхуьуш а, кьинхетаме а ю. Иштта меттиг суна атта нислур яцара...

— Дийца, дийца хъайн бала берг, — шех ийзалой теша аьлла хеташ, профессоро ша эвхъаза яьккхича, къамеле елира йоккха стар.

— Алийша соьга... и хІинца сел дукха хьоцуш йолу тоьпаш, самолета́ш, кхин болу тІеман гІирс а шен хеннахъ... хІунда ца хийцира теша...

«Ой, аьлла кхеравеллера профессор,— цхьана а лар-тлехь ма дац кхо дуьйцург-м, иза а Баевана хезехь. И хIун стаг ю а ца хаьа. Хаза гIиллакхехь елахь а, безам ма ца лета цунах»,—бохуш, Матрена Афанасьевне бIаьца а еш, кьамел хадю вуйлира иза. Мицара! Вал текхна чухьаьдда хин тача санна, хецаделлера кийрахь дехха сецийна кьаьхьа дешнаш:

Къайлах Ирене хьаьжначу профессоран дог дуьй-жира. Билггал сема ладоьгIуш яра иза-м! Буйлина пха санна дегI! Гажа а гежна цигган баьцара бIаьргаш! Э-э, ма чIогIа сакх ю и...

Ткъа вукхо дIахьора кьамел тIаьхь-тIаьхьа аз а ойуш:

— ХIунда ца бира хьалххе кечам? — бохуш.

ХIинца вуно шера кьаьстира Баевн зудчунна йок-кхачо ден хеттарш, кьамел.

— Дика ду... дуьйцур ду... парIата тIаккхахула, — бохуш арахьа дIауьйзура профессоро Матрена Афанасьевна. Ткъа кхо лелочух ца кхуьуш, дагахь хIума доцчу Акаевс мелхо а Iаьткьинарг дийцийта дагахь се-цайора йоккха стаг.

ЦIогIа а детташ дуьйцура Матрена Афанасьевнас:

— Хийла эрна хIаллакхилларг виса мегар-кх... ПIом а тоххарехь чекхбаьлла а хир бара.

Сеца а ца луш догIа санна бIаьргех хиш хьаьвдира йоккхачуьнан. Халла цхьацца дош олуш, чекхдаьккхи-ра цо:

— Тхан хьоме кIант Алеша а... дийна висар магар доллур...— Вохначу профессоро ша хIун дийр ду ца хууш, хIинца сонехьа Акаев уьйзура, амма иза гIарчI аьлла чхар хилла цхьана меттехь лаьттара. «ХIун де те-ша ша?»—бохуш, эзар ойла йора профессоро. Кхоьрура, хьаьвзина некъ ца безачу хьомечу Руслана, ма дарра нийса, амма бехке жоп даларх.

Клавдия Ивановна тIаьхьо профессор вохар бахьа-нах ша кхетча, йиснарг кIай а елла, дегочу балдашца, кхин цул бакъхьарниг дага а ца догIуш, юх-юха олура, Акаевн пхьош а пйзош:

— Хьобга Анна Васильевнас чехка ша йолчу кхача бахара, бахара...

ЦIога а гуш дара кхара лелориг, мекарлонан хIорд йолчу Иренна хIета а, вета а.

«Iа-й-й, далла хастам бу, хIинца баьхкина хIорш сан

буйна!» — бохуш, вочу дагахь йоккхаера иза. Ма варра гучавер ву хьо а, «майра кавказхо» (билггал муьлхачу кьомах ву ца хаьар-кхи дукхахболчу нахана Руслан) бохучу ойлану гилдагаш дохура цуьнан Iаьржачу дагах. Ларамазу Ирене бIаьрг тоьхна Акаев а велира цу алмазах шек. Амма тIаккхий бен карзах ца велира вайнехан кура кIант.

Дага еара Русланна 1941-чу шеран бIаьстенан юьхь. Погранични отрядехь болчу кхарна а гуш таттаелла хьаьлхира дозанехьа тоьлла фашистийн дивизеш. Эзарнаш ала мегар долуш — танканаша, яккхийчу тоьпаша дIалецира нана дуьне. Билггал дара уьш лаан ца лелий — тIамна кечлуш буйла а.

Дага баьхкира шаьш юх-юха а Сталине бина хаамаш.

Къаьхьачу ойланца дага деара цо уьш лере ца охьар. ХIетта дуьйна кхетта веара Акаев.

Ткъа тахана цу къеначу нанас далхийначо дерриг карладаьккхира. КIежйоккхуш хьере хиллачу даге кхин са ца тохаделира. Профессор дIа а тоттуш, метта буьххьехь долуш санна, ондда хадийра цо:

— Дера хилла уьш, Матрена Афанасьевна, хьалхарчу муьрехь вайн коьртерчо тIеман бехкамаш нийса ца ларар бахьанина!

XXXIV. НЕКЪ БУЬЛЛУШ

Церпоштнекъ буьллуш бохкучеран чIогIа сагатлора Амангельди дIавахча. Ца хаьара керлачу урханчина Лопатинна вукхунна санна тIом бан а, занятеш дIаяхьа а. Цу тIе кхача а тIаьхь-тIаьхьа ледаро хила болабелира. Кхачийра цIера деана кхехкийна хIоаш, деттина чIерий, пирожкеш.

Гуттар эрча даьллера гIуллакх, цхьана сарахь хIорш милла а, мацалла а бала цIа баьхкича дама а, жижиг а, тонка а цхьаммо лачкхийна карийча.

Бакъду, дуьненна а дарбелла лелаш тIаьхьо иттех килограмм дама чохь гали карийра царна. И муха нисделлера аьлча — охьабуьйшуш жусан хьорсура цара лаьтта, ткъа гIуьйранна юха соне дIахьокхура. Цу кIел лаьттина дама чохь гали дара иза.

Хинца цунах коча худар дой и дуура. Вузар ца хуь-
лура, тоха жижиг я хьоналла йоцуш. Ткъа болх Гала-
мат хала бара. Массо а хIуманал новкъа тонка дахьар
хетара.

Амангельдис шен меттана витина кIант Лопатин,
доггах церан ойла айъа гIертара. Шаьш тIамтIехь хил-
лехъара а Юттаяла там ма бара иштта меттиг, бохуш.
Цкъа а буззалиц затируха олун худар даа доцуш хIокху
тIаьхьарчу кхаа баттахь хаддаза болх беш болу чолак-
таувхой дагалоьцуьйтура. Дарбелла — лере а ца ухьу-
ра!

Цу дийнахь дера, вовшийн бIаьра ца хьожуш, къа-
мелаца кIоршамен, наггахь бен дош ца далош бара уьш,
къаьсттана Лопатинца. И вара царна гергахь, мас-
со а хIуманна бехке, хIунда аьлча, Амангельдис баьхн-
нашехь дежурни ца витарна. Сацам цхьаьний бира ца-
ра, дIа ма вахханехь, и совнах дерш ца лелон. Шахь
Iаш зударийн гIуллакхаш дечул, цIерпоштнекъ билла
лаьара хIоранна а. Сийлахь дара иза, цу тIе сихо а хир
яра. И сацам бечу хенахь, хетара мила вогIур вара аьл-
ла кху пана арахь йолчу церан лаппагIи чу?

Буса наб ца кхеташ, дийнахь минотана а синтем бо-
цуш лелара Лопатин йоьхначу ойланца, ша хIун дича
бакъахьа ду ца хууш. ХIан, Бейли-Куле а вахана,
шайгара хьал а дийцина дахьар-м дара сурсаташ. Кол-
хозехь а дацара иштта Iана а дахана массо а хIума,
хIетте а колхозникаша шаьш меца Iийна а, лур яра
шайн ерг. Кхунах хаза нехан санна бехк боккхур бара.
Иза а ловр дара. Лопатин стенах кхоьрура аьлча — на-
ной карзахбовларна. Шайн сил дукха дезаш, хьоме ле-
лийна бераш мацалла дойу бохуш, тIеламашца, тий-
жаршца схьалелха а тарлора уьш. Ткъа вуьшта а, дег-
наш эгна болу кегийрхой дегаза бохур бу — тIаккха
хIорш дIауьдур бу... ЭхI, ма доккха эхь ду и! Ма
кхаьрдар бара гонахъара нах! Южур яра комсомоль-
цийн сийлахь цIе!

Дагадеара бейликулхоша шаьш новкъа дахар. Ер-
риге и жимчу юьртан майда сийсош да-наной, мехка-
рий гулбеллера. ТIамтIе боьлхучарна санна пондарча а
валлийна, цуьнга эшарш локкхуьйтура. Иза-м мехкарий
тIаьхьа а хIиттийна шен баянца эвлан йнсте кхаччалц
веара хIорш новкъа бохуш.

Дама а кхача а дIна, хIорш гIелбелла, дарбелла

бохкучу дийнахъ веара кхарна хъажа-хІотта Амангель-
ди.

Болх-м бора кегийрхоша гІоддах. Къаршннехъ дет-
тара тІулг санна долчу гІорийначу лаьттах лобмаш.
Тиша бехчалгаш тІехъарчийначу куьйгашца хъалауьй-
ура шпалаш. Хъалххе кечдинчу бенаш чу йохкура уьш.
Шпалаш-м вуно леррина яхка езара, царна тІе рельсаш
цхъабосса нислурриг. Шена улло цаІ воккхий, аьчган
штангица толлура Лопатина уьш нийса яхкар, та а йо-
ра. Шпалийн юкъаметтиг цхъатерра хила езара.

Цхъаь мукъана яга а йнна, цкъа дохлур дара, —
бохура гІаддайначу кегийрхоша. Вуьш нилхо яхкарах
хила хІума а ма дацара, аьлла хеташ. Иза аьттехъа ца
дитира Лопатина. Фашисташа байаза бисина вайн хъе-
ший, и а дйна, хІаллакбар дара вайга даза, — аьлла.

Гуттар хала — рельсаш тІеяхкар дара. Уьш еза хи-
ларал совнаха, схъаэца хала яра. Цхъана минотехъ сов
куьйгаш тІехъ дитча, тІера чкъор долура. Дукханнийн
хІинцале даьІнаш хилира. Ша вохар ца хоуьйтуш, говр
шпалех дІа а тесна, балхана юкъавуьйлира Амангель-
ди. Ца догІучу дагца, бегаш а, забарш а ян гІертара.
Делахъ а кхунна а дарбеллера мацалла бала бохку
бейли-кульцаш.

— Гай сатталц кульчетай а йнъна, — аьлла, долий-
ра цхъаммо Амангельдина а хозуьйтуш.

— ХІета, хІета, — тІетайра кхин цаІ, — бехк а бац
забарш ян дог деача а.

Вукхара кортош а тІеюш, гІам-гІим а деш шавш а цу
дагахъ хилар билгалдо.

Ца вевзарг Лопатин а хиллера: схъа а ца хъожура,
халла хІаь я хІан-хІа, олий букъ берзабора цо. Дера ча
санна лаьттах лом деттара.

ТІаьххъара ницкъ тІе бахийтина бохий хъара
Амангельдина уьш, церан сеттинчу баккъашка, дуьй-
линчу пхъаьрсашка, хъаьжча. Массеран а тІедевлла
мочхалш, чубахана бІаьргаш, Іаьржъелла беснеш яра.
ХІетте а схъа ца дуьйцура, дарвелла волчу Лопатина
а. Цхъаь хиллий-м хъара Амангельдина.

Болх беш некъаца гена йоцуш Іохкучу шпалийн бор-
занна тІе ваха сихвелира хІара. Гуш дара Лопатин цар-
на тІе ваза ца волийла. Иштта хила а хилира иза.

Некъехъа букъ тоьхна, ша бина шпала схъаяккха,
хъерваьлча санна, лом а детташ, дийцира Лопатина

доцца, хилларг а, шеца хІорш гамбаларан бахъана а тІехъ. Дийцира, хІара кхозлагІа де ду шаьш меций, тонка доцушший, барт боьхний Іеш хилар а, дукхах берш бовда кичча буйла а.

Хиира командирана — мацаллел совнаха, кхин цхъа ирча, кхерамен хІума доьллийла комсомольцийн цІенчу, сирлачу, оздачу дахарна юкъа. Церан уьйр йохош, цхъа мекха йоьллий а.

«Иштта хуьлу командир? — бохуш, ша шена кийрахъ ка детташ, къаьхъа ойланаш йора Амангельдис». — Ма чІогІа бІобулура шех Акаевн а, парторган а! Экзамен-м муххале а ца яьккхира чекх! ТІамтІе а вохуьйтур вац хІинца Акаевс... Дагатесира Руслана мостагІийн хьокъехъ аьлларг. Ла ца дуьйгІира...

ХІинца хІун дан деза?!

Шеггара хІумма а далур дац, накъостех дага ца валахъ. И ойла а йина, къайлах Лопатине цхъана-шина дийнахъ хІуьу дай совцабе, Іехабе уьш, аьлла, говратІе а хиина, мох санна чехка Чолак-Тау вахара иза. Воьддушехъ комсомолехула шен заместитель Косолапова йолчу вахара Амангельди. СабІарзделлера, цІахъ мукъана а нислахъара и, бохуш. Цхъадика, кхин адам дацара чохъ — бодашкахъ сонехъ Іуьллу Васса-м ган йиш яцара цунна.

— Цхъа а тайпа резерваш йисна моьттуш вац со, — сингаттамечу озаца хоьттуш санна элира цо, ша беана бала бийцина ваьллачул тІаьхъа.

Хьаланккхира Тамара:

— ДІавалахъ, хІун дуьйцу ахъа! Ца кхачабелла ницкъ комсомольцийн дегнашкахъ! Я кхача а лур бац, — тешначу дагара элира йоІа. — Шун нанас далон кица деана суна дага, — элира цо пеша тІера, хІетта якъо ехкина мачаш, пазаташ, ка тоьхна схъа а оьцуш.

— ХІун кица? — гІиллакхана хаьттира сихвеллачу Амангельдис.

— «ГІуна чуьра ахъа дукха мел даьккхи алсам ІаьІа сирла хи» — олу цо. И санна — ницкъ ІаьІа тхан дегнашкахъ!

Эткех шед етташ, охъа а ца лахлуш лаьтта Амангельди сиха вуй хууш:

— Хьайна кара вогІург ахъа а лаца, ах сахът дала-ле тхо а дІакхочу вайн штабе, — аьлла, дІавахийтира комсорг Тамарас.

Тіеда пазаташ тіе а ийзош Тамара йоллуш, цара дийцинарг хезначу Вассас, кіегар а хиъна — лаахъ а, ца лаахъ а ша цига яхийта бохуш хьовзийра йоІ.

Аьттехъа а ца дитира и Тамарас, нари тіера халла текхаш охъаюссучу Вассега а хьовжуш.

— Пура, мацалла, дарделла адамаш!.. Маггане а мегар яц хьо цигахъ, — куьг тесира цо. Васса къаръяллане къар ца елча, тіетуйхира: — цу тіе балхахъ ма ю хьо.

Амма хаьттича Клавдия Ивановнас цхъана а кепара дуьхъало ца йира.

— Суна хетарехъ, — элира цо цецъяьллачу Тамарега, — дарба а, беркат а дер ду шинхъарчашна а, вай Васса цига яхийтича. Дийнахъ-буса а ойланаш кхобу цо, шегара а цхъа коьрта пайда балахъара, бохуш. Юьстах яьлла Іен тайпа яц и зуда.

Амангельди, гуьйренан малх санна, гуча а ваьлла, юха цу сахъта діавахна кхозлагІа де дара и. Къаьсттан хала а дара и цІерпоштнекъ буьллуш бохкучарна.

Тіаьххъара ницкъ кхача а бина, собарийн хир хаьдда бохкура уьш. Вовшашца а, къаьсттана Лопатинца чІогІа инкарло йолуш а бара. ХІоранна а тіехъ долу мискъалан зарратал жима сакхат деста а дой, инзар доккхура.

СадоІучу минотана, шпалийн штабельна тіехъа хьовкучу мохана гІолехъа хир ду бохуш охъалахвеллера Лопатин. «Хабар-кост а дац цигахъара, — гІийла ойла йора цо, Чолак-Таухъа біаьрг а тухуш. — Дош хир дацара цунах-м, — аьлла, хетара цкъа. Тіаккха а — кьонах стаг ма ву и Амангельди — гІо даза Іийр вац и. Бакъду, шаьш а тіехгІаддайна ма бу уьш» олий дагатосура. Ойланаша а, лаьттаху ирчачу гІуллакхо а йиш а йохийна, «ЭхІ-хІай-кх, оза йоцу цигаьрка хьо!» — аьлла, кисана ларамаза куьг дахийтира Лопатина. Дацара томка. ГІаддайна цу чуьра схъалехъийра цо баьпкан а, куртан а цуьргаш, кхин цхъацца нехаш. Уьш кехат юккъе а хъарчийна — тонкан хьожа-х йогІий кхунах, аьлла цигаьрка тайпа йира. Цо кІур боккху а гина, сигналаца атаке доьду эскар а хилла, хІара ца безамца ларвеш болу кегиьрхой, тіебеттабелира бригадирана.

Оззийна багара цигаьрка схьа а яьккхина, аьтта длаваккха санна, кьинхетамаза цунна буйнаш, когаш беттара. Ткъа Лопатин воьхнера, мелла а ша бехке хеташ хиларна а, цлеххьана уьш тле хьалхарна а. Энаша лаьцча санна висира и длуьта.

Бакъду, цхьаммо шен лаг ювдуш хааделла, хлара-м бегаш тлера дла ма даьлла хинца, аьлла метта веара клант. Дарвелла, чу са а деана юха тоха вуьйлира Лопатин шех тасабелларш. Цкъа хьалха тлод санна тлетта лаг лаьвдинарг гюддах лаьцна кхоьссина длавахийтира цо. Вуьш — цхьанна марша тле буй тухуш, вукхунна шен нуьцкъала ког тухуш и воллуш, ладийча санна юьстахбевла лаьттарш кхуьнгахьа а хилла, эшийра жлуга.

Са дайнера хлорш цхьацца ког боккхуш, цлехьа буьйлабелча. Шаьш бечу, схьахетарехь, цкъа а чекх бер боцчу балхана а, глорийна, пенашна йис йиллина, чохь энжедимох ловзуш йолчу ирчачу хлусамна а сардамаш доьхуш, текхара кегийрхой. Массо а лазапал хала мацалла яра. Хлара доьалгла де дара хлораммо а, юучу рожанна пхи-ялх лайг, хьоналлекх зирх боцу диларш дуу. И дага деача, цхьаболчийн дегнашкахь юха а инкарлонна тулгле глоттура массарна а тлехьа а хлосттина воьгучу уппада ваьккхинчу Лопатинна.

Диакхачча бокхуш, уккал боьлла боглучу кхарах цхьаммо, ларамаза корта а айана, цлогла-мохь туьйхира. Длахьаьжча кхеран шийлачу хлусаман туьнкалг чурьа буькьа клур аратуьйсуш гира массарна а.

Бакъ мукъана а дуй теша хлара, аьлла хеташ, цкъа ладийча санна вовшашка хьожуш лаьттира бейликульцаш. Глан-набарх-м дац хлара! Минчара баьлла клур? Цу тле буькьа, доь ца доьш, йоккха йовха ало дага йоуьйтуш! Хьалабоьдура и хаза клур лекха, лепачу седарчаша кьагийначу стигала.

Чехка юм эцца, шайн глелбалар, дарбалар дицдина цлехьа бевдира уьш. Хинццалц мохо дла-схьа етташ лаьттина арахьара не! чухула зайл боьल्लीна карийра царна.

И-м цу сохьта йиллира. Нелсагlin тлехь блаьргаш бен гуш боцуш, стомма бой а хьарчийна лаьтташ йоккха стаг яра.

— Чудуйлийша, бIогIамаш санна а ца лаьтташ!— аьлла, йиш хаьлла доллушеха самукъане Тамарин аз хезира царна.

Чубевлча, цкъа а ца хиллачу востара йовха яра, ден цахь санна. Цу тIе кхехкачу жижиган Iаламат хаза, тамехь хьожа а яра схьаётталуш.

— Охьаховша, охьаховша, — бохуш, цецбевлла хьоьжуш лаьттачу кхарна гIентийн меттина баган де-чиган генаш дара схьатуьттуш.

ХIинца мотт баьстира:

— ХIара хIун ду?

— Жижиг мичара даьлла?

— Шу мичара дисси? — бохуш, хеттарш эгада-ла дуйлира.

Пеша чуьра комаршачу царо хIинца гучабехира кхин а мехкарий — подхозера Шурий, Амангельдин нускал ларалуш йолу казашкий, Алтынкий. Царца цхьаьна веана Тимерлан а.

— Аса лур ду жоьпаш, — аьлла, охьахевшинчу кхарна дуьхьал а хIоттийна йолаелира харцахьарниг.

— Тхо... маликаш дуьссучуьра дисси. И цхьаь дуйшуна.

— Жижиг таллархойн союзан председатело, иштта аьлча, Божейс данитина.

— ХIара... сонера ларча такхийна схьа а еана, шад баьстина цуьргех дина доккха юргIа даьккхира йола, — краеведаша данитина.

— Царна мичара даьлла иза? — шого аз хезчийн бен ца хаавелира ТамарIарна Лопатин.

— О-ой, уой-бай Миша! — аьлла, цхьабосса цIогIа делира хьешашка, — хьуна хIун хилла? Юьхь хьан Iаржийна хьан? Йиттина хьуна?!

— Кхоно, кхоно, — аьлла, велаваIа гIортарна юьхь ирчачу чIичкъашка а яхна, куьг ластийра Лопатина. — Цул а чехка яахIума ло тхуна!

— ХIокху сохьта! — сихделира зудабераш. Схьага-рехь, гIорсиза, энаша лаьцна, царна дуьхьал яьлла йоккха стаг доггах лелара юург кечьеш. Ценкъа юк-къе гатанан шаршо а тесна, цу тIе кедаш, Iайгаш дехкина а яьлла яй чуьра жижиг схьа а даьккхина чоме хьаьжира и. И кхихкина а карийна цу боккхачу яй чу

нисъелла бурула можа, Шурас йилина юв хийцира. Тимерлана баьпкийн булканах хедош барз баьккхина охьадухкура цастарш.

— Хинца чехка довхачу хица хлокху теса чохь куйгаш а дилий, дарстаханна тле хила, — аьлла, Алтынкас беамен и омра дича, хайтъаьлла буьйлабелира кегийрхой. Ткъа зудабераш, йнжарий а хилла: — «хлан, гата хьакха», — цхьаммо олуш, — «хлан, сабанан чкъуьйриг ю хьуна», — олий вукхо и кховдош, зевне декара. Таккха кхийра боганах чу цхьацца жижиг дакъа а дуьллуш, нисъелла, йовха, хьена юьккъа чорпа йотта йолийра цара.

Буьзинчул таьхьа, — «эхI, хинца, цигаьрка бакъахьа яра» дагадаара кегийрхошна. Вовшашка а хьаьжна бийлабелира мехкарий.

— Ма хьегабе уьш — охьадиллал тонка! — аьлла, Шура йистхилча, пешана юххехь лаьттаху тускар чуйра тюрмиг схьа а баьккхина беара Тимерлана. Хоранна цхьацца стака хиллал дийкъира.

«Кхин хилла хорш», — бохуш ша юьллучохь ойла йора Лопатина, церан цу сохьта тле беанчу басы, самукьадаларца къегачу бляьргашка хьоьжуш. Меттах ца хьалуш, ша виссиншехь, тоххарехь гечдира Лопатина шена йиттинчарна. Бакъду, цуьнан «бишка» хьакхаделарш а бара яххьаш къарзъеллий, цхьаннан мара, вукхуьнан бат, я бляьрг бистиний лаш. Хлетте а шайна динарг ца гуш, хлокхунна там бан глертара уьш, бехкала а бахана. «Хазчу йолана санна хьийзийца гонах», бохуш шен дагахь воьлура Лопатин. Цуьнан баккъала а сагатдеш, шен легаш лаьвдина, билггал вен дагахь хилларг мила ву ца хаар дара. Леррина къайлах массо а тергалвора цо, бляьрг кхарстош. Ткъа билггал хууш, дага воьлуш ца хилча, хун дан деза!

Цунна чул бала Тимерланна хилира, ма дарра гуьлакх доттагчо Лопатина дийцича. Зуьйр ду ша, карор ву шена и ямартниг, чир а юьккхур ю! — буьрса хадийра кланта.

Са хилале дладахара зудабераш хаза гина ган санна. Васса йисира. Лопатин воцург — пхийтта-ялхийтта шо кхьачна бераш дара уьш, шайн бабагляьрца ле лемина. Цундела Вассах хоранна шен баба а тарьелла, бертахь яьккхира цара йисина зама.

Зудабераш цу тайппана дахкаро, денвечу молхано санна, айъира бейли-кульцийн дегнаш. Доккха хIума ду шен меттахь доггах дина накъосталла. Тохабелира хIорш хаза нехан санна. Вовшашца йохье бевлира. Церпоштан некъан йисина кийсинк шина бригаде йийкъира. ХIинца болх кIежйохуш кхехкаш бара, я цуър-риг беа а ца хетара, хала боллушехь.

И хIунда хетара хала, — Iуьйранна бовха кхача банйна, екъа цIена пазат, хIума лата а йина шайга схъа луш «баба» хилча. ЦIа баьхкича — пешахь кхехкаш, мерза хьожа етташ, дика хъена чорпа шайна кийчча хилча. Дуьззина наналла дора царна Вассас, ша а сакъералуш, Iехалуш цу гIуллакхах.

— Тхо дIадоьлху, баба, — олура кегийчу белхалош-на тIаьхъа хIоьттина воедучу Лопатина. — Ткъа хьо дIатаIа. Схъахетарехь, ахъа наб йина а яц, сахиллац тхан тIелхигаш юьттуш, якъош, летош.

Амма Вассин дIатаIа йиш яцара — гIуллакхаш дукха дара. Шарам бан безара, мерзо пхьор кечдан лаъара. Цул совнаха жусан яра IаIо езаш, балхара цIа баьхкичарна йовха хIусам караяйта. Са а ца гатлора наб юхаоза езарх. Сакъерлора-кх. Ша а ю хIинца юкъараллин балхахь, олура цо ша-шега.

Божабераша чIогIа хама-пусар дора Вассин тIаьхъ-тIаьхъа еза а лора хIинца ирча а ца хетара. Къасттина цуьнан хама беш Лопатинний, кхин дестечунна хъалха кхиина жима кIанттий вара, гуттар бабех хьерчаш, цунна а дукха везаш.

БIобулуш цо шаьш ир-кара хIоттош хилларг а, хIинца а питана туьйсусхь верг а вийцира Вассега. Ткъа Вассас къайлах и Лопатине гайтича, Iаьржачу буса ткъес тоьхча лапъаьлла дуьхъал тосу хIума санна кхунна хъалха хIоьттира вен гIиртинарг. Уггар эсалниг хиллера хила а.

— Хий, лаьхъанан кIорни! — олуш, буйнаш а бина Лопатин цунна чу гIорта тохавелча, халла сацнира иза Вассас.

Разведчицан болх кIезиг бинехь а хъаьра цунна ишттачу меттехь шен бага шеган сацо езий (куьйгаш а).

— Цхьаммо лоеьлуйту иза, — элира цо Лопатине. — Зен везара.

Цу шимма, хIара гIорсиз Васса гуттар кIелйисин-

чуха, цомгаш хиларан кеп а хІоттийна лаг Іаьвдинарг дежурни ван сацийра вовшашлахь. Цхьадика вуьш санна дуьхьал ца волуш даим а хуьлура и цу балхана реза.

Іуьйранна ахІи бохуш, корта лазарна біаьргаш ца боьллуш моттаргІа а хІоттийна, юьйжира Васса. КІанта реза хилла тІейцира дежурничун гІуллакх.

Сонехь, генаш тІе и доккха юргІа а тесна кІеда мотт биллина, йижийра кегийрхоша шайн баба. Дежурничуьнга дерриг дитий а Васса дика Іалашье а баьхна, балха дІабахара берриш. Ткьа важа шен ма хуьллу, цомгашчунна хьалха юург юьллуш, чай дуттуш воллура. Цхьа жимма Іийна, Вассас хІинца корта гІолехь бу, наб ма йогІу шена, аьлла, біаьргаш а хьаббина чІогІа и кхетта сурт хІоттийра.

КІеззиг чухула волавелла а лелла, Вассина наб боккьал чІогІа озийний хьажа, меллаша вистхилира кІант, Ца хезира «цомгашчунна» тІитІ а. Неларехьа волавелира кІант кест-кеста юха а хьожуш.

И араваьлла минот ялале, ша Іаччоьхь, хьала а айаелла, яьІна яхйинна коре хьаьжира Васса. Вацара кІант гуш. Дехьа чу а яхана вукху агІор доьгІначу коре а хьаьжира — ца гира. Декхначу цу дийнахь гена гойла яра. Ца хаалора эсалниг. «Делахь билггал Бейли-Куле вахна иза» — дагатесира Вассина, сиха и кьайлаварна.

Біаьрго ма лоццу йолчу аренгахула дІа-схьа хьаьжира иза. Вацара.

Цхьа сахьт даьллачу хенахь Бейли-Кулехьара зирх санна йолу хІума хааелира шерачу есачу арахь.

Йоккхо го... Кхин а йоккха... Кхин а. ХІан, и ву иза. Вехьа а вехьаш кІант чу ваьлча «сама ялаза» яра Васса. КІорггера ойланаш йора цо. «ХІан, цІа вахарх, лечкьина вахарх а хІумма а-м дацара, кхана Іийча бани хир ю аьлла Бейли-Кулера кхарна хабар деьна хІорш хьала а, охьа а цига боьлхуш бацахьара. Цу тІе цо хьийзо кхин цІога, хаза зурма локкхуш питана тийсар, Лопатинан лаг Іовдар... Цу дерригено и лаа ца леллий хоуьтура.

Массо а охьавижинчул тІаьхьа Лопатин дехьа чу а ваьккхина, шена тосаделларг, дагатеснарг дийцира цуьнга Вассас.

Мел юх-юха ойла йича а, билгал дара гІуллакх лар-тІехь цахилар. — Делахь дика ду, кхана Іийча мас-

саърца Бейли-Куле вахча, гѳуллакх талла хьожур ву
ша, аѳлла дош делира Лопатина Вассина.

Ткъа кхана...

ШолгIачу дийнахь хьалххе бахара къона белхалой
ѳIа. Кхана шайна хуѳлучу дезачу дийнах — денѳIа да-
харх ѳIогIа сакъерлуш, ког лаѳттах ѳа кхеташ, боѳлху-
ра уш. Банехь лийчаррий, мерза мел болу кхача нано-
ша шайна хьалха буѳллург хиларрий, кIордаяллати
наб яррий... дара церан дегнашкахь.

Ткъа оршотдийнахь тIаѳххьара мур чекхбаккха кху-
за догIур ду керлачу ницкъаѳа. Шорта хьокхамаш,
кхерзина ѳерий, кхин болу мерза кхача бахьар бу юха-
боързуш. Васса а юзор ю. Юьхьанца мухха а хеттехь,
тIаѳхьа езаеллера кегийрхошна и зуда. Хир хаѳддачу
меттехь еара и царна. Шаьш юьхьарлаѳцначух дог ѳа
долуѳтуш, адамаллин, ѳъздангаллин амалш кийрахь
ѳаѳрга кхобуѳтуш яра иза Лопатинца ѳхьаьна.

Сакъералора ѳIа кхочуш ѳо латийначу пешан кIур
хьалагIуѳттуш; корехула чиркхан эсала серло схаькѳе-
даш. Там хуѳлура ѳхьа доьзал хилла дастарханна го-
нах ѳхьа а хевшина, Вассас бина бовха а, мерза а кха-
ча бууш.

ТIаккха, сапаргIат маьнгин пружинаш санна сетта-
чу баганан дечиган генаш тIехь дIа а таьIна къамелаш
деш Iеш... мерзачу набаро теваллаѳ.

Уш... ѳхьа а ѳа хилира царна ѳу сарахь. Бацара
хьалаѳхуш кIур. ѳе а яцара. Дохийначу корехула
шийлачу мохо ѳу лайн чимаш хьѳкхура.

Ткъа неIсарIехь дIа-схьа кхийсинчу пхьаърсащѳа
Васса Iуьллурѳа.

Кегийрхойн маьхьарий девлира:

— Вай! Едла!

— Йийна...

XXV. ГОВРА ТIЕРА IУНАЛЛА¹

КIира сов хан елира Тамарех массара а Анна Ва-
сильевнин ѳамгар ѳIагIъялар лечкъош. Делахь а гу-

¹ Говра тIера Iуналла — (Казахийн киѳа) Коьртачу бежIуьно
говра тIера до куьйгалла шен карахь болчарна.

чадалаза ца дуьсу и саннарг. Клавдия Ивановна йол-
цохь юйла а хира Тамарина парторг.

Цкъа а йоьлхуш йоцу йол цлогланца иккхира жимчу
больници чу.

Тюм а болабелла ша цийнах, цийнадех, йолах
яьлчахьана, хинций бен ца хиллера Анна Васильев-
нин садоуьйла а, дика йойла а. Стаг давахчий, я ва-
ла воьлчий бен ца бо ма барра цуьнан хама. Хинца
массо а кхеравелла вара и келйисарна — йоцуш ца
терг ма ярий иза!

Шен-шен ницкъ кхочучу кепара накъосталла дора
цунна массара а. Егор Акимовича ши сахът далале
пеш а йина иза дахьоттийра кечдинчу цла чу. Лушагла-
ра оьшу шарам бира. Чоь йовха латто жусан а, луста
а беанера цара. Джамбуле вах-ваханчо стом-хума а
яхъара. Божейс жижиг-долах ца оьшуьйтора. Оцу дер-
ригенах а тоам хуьлура бери чул а хума ца кхоллучу
Анна Васильевнина.

Юучу хуманел дарбане хуьлура цунна шен кхузахь
йуьллашехъа чу оьхачу белхалошкахула дерригенна а
тлехь йуналла дан йиш хилар. Ша хаьал хилчхьана
чехка кхехкачу балхана чу йоьлла йолу иза, мегар а
яцара хаьдда юкъахъяьлча. Говра тлера йуналла до,
олура цунна казахийн гиллакхех, маттах боьлладу
фосфоритогорцаша.

Шена гюле ма хиллинехь, ша йуьллучуьра куьйгал-
ла дан йолаелира Анна Васильевна.

Гладковвий, Луший бухгалтерна тле дахьитинарг а
и яра. Таллархойн союз йиллинарг а и яра. Таханний,
кханий, хларний важий нисделчхьана бохуш Павел Ан-
тоновиччий, Божей гуллакх дина ца волура. Ткъа и
союз цлогла оьшуш яра. Цкъа делахь Божейс ма бахха-
ра, акхарой хинца цуьнга даьа ца лора тохара санна,
ткъа берзалоша бажанна зуламаш дора. Таккха де-
лахь — мацалла дала доллучу адамана кез-мезиг жи-
жиг а кхочур дара.

Парторгана хинца парлат зама а яьлла таллархой
вовшахтоха оьшург, кераюкъ санна гуш дара. Чу веь-
веанчуьнга язлал кху сохъта, — олий омра дора. Кхо-
виь цхьаьна ма кхиттинехь — кезиг беллахь а гирс шун
бу, некъахо Божей кийчча ву, тховссахь гло талла», —
элира.

Дено-дено стамлора союз, хунда аьлча, хьалха яз-

беллачара яйинчу архарийн кульчетайн чам тай-
нера.

Иштта — некъ буыллуш болчийн терго а йора. Маса-
на дара уш.

Тамара йоълхуш едда чуеача, чIогIа сакъераделле-
ра цомгашчун. Сагатдора цо йоIана. ТIех сагатдора.

Тамара-м еха ца йилхира. Цхьа жимма метта а еа-
на, Анна Васильевна леррина тергал йича, вочу яьлла
ца карийра цунна и. Мелхо а тоелла хийтира. ТIехьяж-
на а яра Анна Васильевна бос тIебеана, юьхь мелла а
горгъелла.

Елакъежира цомгушниг йоIа шена хеташ дерг дIа-
аьлча. Са даIарна а, ша дика кхабарна а хир ду иза,
аьлла, Клавдия Ивановне схьа а кхайкхийтина, шун
хIоттийра йоIана. Цецьюйлур Тамаара, дуьненахь
йолуш хилла-кх хIорш, бохуш, хьоьжура тайп-тайпанчу
дааршка. Дуткъачу баьпкан цастарна тIе паюсни эриг
Iов ахьаькхна йоIе уьйхьира и Анна Васильевнас.
Юучунна тIехь вуно оьзда йолу йоI яа ца туьгура, мел-
хо а шен декхар дара, бохуш хIума ян, делахь а, юьтург
а ца хилла, и бутерброд кхаьллира цо.

— ХIара ахьа элийн даар ду боху, паюсни еза Iов,
хьо ца ешаш волчу Баевс еана. ТIаккха! — Iоттар еш
дозаллийца кхоьссира Клавдия Ивановнас.

— Iа-ай! — аьлла мохь тоьхна цу баьпкан цуьргана
хьаькхнарг дIовш долуш санна, ерриг егаеш, лаьт-
та кхоьссира мацалла кIелийсинчу йоIа и цIин-
цIолаг.

— Тамара! Ма эхь ду ахь лелориг, — бехк баьккхи-
ра Клавдия Ивановнас. Хьаланккхина йоI етталушехь
охьа а хаййна, коьртах куьг хьоькхуш хьаьстира цо.—
Шена вайн Анна Васильевна хьоме хеташ, гIиллакх
лаьцна леррина Джамбуле а ваха...

Корта а ластийна «кьоьжачу човкин» куьг вон дIа а
тосуш, хьаланккхира юхахьарниг.

— ХIаь, чIогIа хьоме хета! Дукха еза жIалийна ци-
циг санна! — мохь хьоькхура йоIа фельдшерна чу а
гIерташ. — Я цхьана а Джамбуле а ца вахана иза! Вас-
сас дийцинарг дага ца догIу хьуна? Царна хьаха ца
оьшу цхьанхьа а баха а! Латтош ю царна мел оьшург
шайн... ГIура-дадас! — Юха охьа а лахьелла, лохха
гIим-гIам дора: — Я гIиллакхана а ца еана, цкъа а ца
кхета йолу...

«Іовдал», — аьлла, хьуна цо дагахь, шен доттагІчунна бохуш гІийла елакьежира Анна Васильевна.

И тоьур вукхунна кхин а даръяла;

— Клавдия Ивановна-м вайна ма йовззара ю, ткъа хьо муха Іехаелла теша? — цомгашниг хьовзийра хІинца Тамарас. — Уьш-м мекарлонаш яй! Ю дера. Кху паюсни Іаьвнах шуьшнІ Іехо гІиртина н цхьогал. — Клавдия Ивановна йистхила дагахь, бага гІаттийча, н а сацийра. — Ма лелахь суна! Ткъа Анна Васильевне хьо юьззина партин стаг, къонах хеташ ма яра со. Ахьа хІунда ца тухура хІара паюсни цуьнан ерстинчу хьакхин марш тІе! Тоха а!?

Клавдия Ивановна, сера дайна котам санна, хьийзара ша муьлхарг тейийр ю ца хууш. Тамарина юххе гІорта а ца яьхьаш, куьйгаш оьхьуш, хичаш еш кІеза санна хьесталора, цомгушчунна кхо лелориг новкъа дарна кхоьруш. Амма хІумма а оьгІаз ца йоьдура йоІа-на Анна Васильевна. «Шен да велахь а дуьххьал дІа эр долуш ю хІара. Тап сан декъаза Галя», — бохуш, дагалобцура йоІан амалш.

Кхоно, цу хІуманех Анна Васильевна Іеха ца еллий а, н паюсни Іов схьаэццарг и ца хиллий а хнІча, кьинтІера елира Тамара.

Клавдия Ивановна аптеки чу дІаяхча, ша беана кхаьбийца хІоьттира йоІ. Цу Чолак-Таухь мел волчунчул хьалха хнІна хилла цунна хІокху февраль баттахь ерриг Ленинградски область фашистийн орам бакьош, паргІатъяккхар.

— ХІинца-м хьан йоІ, тешам боллуш, кеста схьакхочур ма ю! — элира Тамарас дог дуткъаделла чІениг а егош. Куьг тесира Анна Васильевнас. Дийна елхьара, Ленинградана блокада дІа ма яьккхинехь йогІур юйла хаьара цунна. Цунна-м дог диллира аса, бохучу кепара, корта корехьа а берзийна, елхаран кьурдаш беш Іийра иза цхьана юкьана.

ТІаккха ша шен метта а ялийна, схьайирзина, хьеше хаьттира цо.

— Схьакхочуболчех хІумма а дуй хезаш?

ХІуьу дича а «эвакуированни» ца алабора парторге, богІу берш бертаза «хьеший» хилар хууш.

— Уьш-м кхана-лама схьакхочур бу! — сакьерлучу азца кхайкхийра йоІа. — Оха кечам а бина-кх.

— ХІан-н, — доккха са а даьккхина, ша шеге санна

дохха элира Анна Васильевнас: — Делахь... со хІинца... дІаяха еза... къайлаяла... еза.

— Ой-й, ахь хІун дуьйцу-у? — бохуш, цомгушнинг кхетамчу яло дагахь, цуьнан белш хьееш, цІийзара Тамара. Йобхна кхераелла, чомахь йист ца хилалуш йисира иза. Чуеанчу Клавдия Ивановнина йоІа дегочу балдашка бІаьрг ма кхийттинехь хийтира цхьа лартІехь доцург хиллий теша, аьлла. Амма Анна Васильевнас сапаргІат санна Акаевгий, Амангельдигий схьакхайкха аьлча, жимма синтеме елира.

Пхи минот ялале схьавалийра Тамарас ший а. Акаев-м билггал кхеравеллера, Анна Васильевна дІа-яла йоллу теша, бохург дагадеана. Вехьа а вехьаш чу кхаьчча, шен даганна массарел гергара хетачу накъосте юх-юха леррина хьобжура иза. ХІан-хІа, тера яцара иштта-м парторг дІаяха йоллучух. Цигга даьлча-м тІехьаьжна дуккха а цул оьшуш Клавдия Ивановна яра.

«Стенна сагатдо кхо мукъана а», — дагатесира Русланна Клавдия Ивановне а хьаьжна. Парторгаца шен санна юкъаметтинг цуьнан ца хиллий хаьара цунна. КІантера дуккха хан йоцуш кехат деаний а хаьара. Ткъа хІун ду хІара! Кхоччуш даьІахкаш-м хІара гуттар а ю. Кхуьнан хийцаялар, бІаьргаш чохь цхьа боккха сингаттам гуш хилар дара. Схьа а эр дацийца ворхІ велча а.

Анна Васильевнас-м шен къамел дІадолийра. Везаш, тешаме хеташ мел верг, кху чу гулвеллачуьра, цхьа чІорІа дагахь баллам болуш дерг дийца лаьара шена, аьлла. Массо а сакх хилла бІаьргаш боьгІна тІевирзира. Цхьа халла садовІуш, цхьацца дош бен ца алалуш и йолаелча, дуьхьалъелира Клавдия Ивановна, хьайна ницкъ ма бахьара ахьа, бохуш.

Къар ца лора Анна Васильевна:

— ХІан-хІа, сан цхьа ког коша чохь ма бу...

— Ма дийцахьа уьш, ма дийцахьа, тІе а кхетта, догІа санна йшлхира Тамара. — Хьо дика ма ю...

Халла и тейира. Ткъа Анна Васильевнас шен гІовла а тояйтина, долийра къамел. Цо дуьйцучун коьрта маьІна, шен цІийнден чІир екхаза дІаяха ца лаьа шена, бохург дара.

Юха а соцунгІа хила дийзира цуьнан йоІ теялалц. Велха са лаьтташ Руслан а вара. Боьрша стаг хиларна дерриг шен доьнаІла карладаьккхина, дог чІагІдина,

Іадда-м Іийра халла. Кест-кеста саца а луш, са а до-
луш, шен кийрахъ Іаѣткѣннарг дийцира Анна Василь-
евнас. Шаѣш Киевехъ дехаш хилар, хаѣа-кх шуна кху
чохъ болчарна, аѣлла долиѣра цо къамел. Нахана
вуѣззина стаг а хеташ, доѣзална дика а волуш, цІийнда
вара шен, жима ѳоІ Галя а яра, хІинца Ленинградехъ
ерг...

Кѣурд а бина — хІан, и ца юѣйцур ша, и... шен эрна,
тешнабехкаца хІаллакххилла цІийнда вийца декхар ду
тховса, бохура цо.

Іза циггахъ цу Киевехъ даѣхнилелочу Совхозехъ
болх а беш, цу гІуллакхах воккхавеш а хилла, кхо
схѣадийцарехъ.

— Ткѣа тІом болабелча, тхешан хаза хѣоме Киев а
йитина, эвакуаци даха дийзира тхойшиннен...

— Цхѣана гІойла хилирий шун? ѳоІ-м яцара шуѣ-
ца? — хаѣттира Тамарас. Вуѣш-м хІара цомгушннѳ
кхоош, хІарий, хІарий хаѣттича, новкѣа ма хилхѣара,
бохуш, Іадда Іара. Амангельди ша стенна валийна ца
хууш дІавада кийчча вохавелла вара.

Корта ластийра Анна Васильевнас Тамарас хаѣттин-
чунна. И Іаткѣарна гуш бос байна балдаш дегош йист
ца хилалуш йисира и цхѣана юкѣанна. ТІаккха ѳоІ
тІом болабалале хѣалхарчу шарахъ деша яхана яра
Ленинграде, элира. Ткѣа шен цІийнда дикачу хІух до-
лу даѣхний, Іуналла а деш ша ца дигча сатуѣйр долуш
вацара. Іза Джамбуле вахара — бежалуѣ а бара цуѣн-
ца, баѳ-м, ткѣа сан Караганде яха декхар дара.

— А-а, циггахъ вевзина хир ву хѣуна накѣост Акаев
а? — юкѣаиккхира Тамара.

— ХІаѣ, — корота таІийра парторго.

— Дийцахъ, дийцахъ, — сихѣйра и хІинца Акаевс.
Дуѣззина доттагІалла дара цу шиннен, хІетте а цкѣа а
кийра бассош тахана санна ца йийцира шен къаѣленаш
Анна Васильевнас. Цундела хІинца мукѣане а ма дар-
ра хаа лаѣара Русланна дерриш.

— Джамбул станцехъ тІаѣххѣара гира суна иза.
ТІаѣххѣара. Кехат-м деара дукха хан ялале цуѣнгара
Караганде.

Цхѣа а вист хила ца хІуттура. Амма массо а бІаѣрг
тІе а боѣгІна Іеш вара. Тоххарехъ шен къѣначу доттагІ-
чуѣнца тайна и мара а къуѣйлуш Тамара а яра сема
ладоѣгІуш. Акаев ша Іаччохъ, тІе а хилла, боккхачу ти-

дамца а, кѣнхетамца а хьобжура, тѣаххъара Іай а ца хаъа вай иштта, дагахъ санна. Амангельди йистехь Іаш вара, ойланаш дІа а яхана.

— Джамбулера, оха хІоттийнчу планаца, цига со йолчу ван везаш вара сан цІийнда,— аьлла, дІадира къамел Анна Васильевнас.—Цо даийтинчу кехат тІехъ а дара изза дуьйцуш. Шаьш хъелий совхозе дІа ма деллинехъ, Караганде йобдучу поезд тІе хаарал хъалх цхъа а хІума дийр дац ша, бохуш. Харц хили цуьнан иза.

— ХІундий? — Іа ца елира йоІ.

КІорга сауьйзира цомгушчо жоп даларан меттана. Дакъаделлачу балдашна сихдинна мотт хьобкхура.

— ХІан, чай мукъане малахъ,— аьлла, катобхна шен дарба уьйхъира фельдшери цуьнан бете. Цхъа къурд а бина, дІатеттира кад Анна Васильевнас. Ша ца кхпарна кхобруш санна дийцира:

— ХІиттинера сан майрчуьнца берш. Джамбулерчу совхозера директоро тоьъарг нахарташ, продукташ елла, дІабахийтира уьш.

— Ткъа хъан цІийнда? Даьхний? — цхъабосса хаьйтира Тамарассий, Акаевссий. — Цу совхозан директоро шена-м ца дитина уьш?

Корта ластийна ца Іеш, куьйга эшарехъ а, аьттехъа доцийла хаййтира Анна Васильевнас.

— Майрчо ша даийтинчу кехат тІехъ дукха хестош вуьйцура и директор, цуьнан гІиллакхаш...

— Эш-ш, ца ешаш цІингаш кхобссира йоІа. — И гІиллакхаш...

— Хьобца-х ма дац уьш мискъалзарратал а! — човхийра Тамара Клавдия Ивановнас цуьнан марохъ Іаш-шехъ.

... ЧІогІа куц долуш, зортал дегІахъ, вухавелла, хаза ву бохуш вийцина хилла парторган майрчо и директор, ткъа...

— Тап шун кавалер Баев! — Іоттаза ца Іийра йоІ. Тергал ца йира цхъаммо а.

— Дийца, дийца, диканниг, — бохуш, карзахвелира Акаев.

— Ткъа колхозан директор ца везавелла хилла цунна — чамбоцуш ву, бохура — эргІада, хъакхин санна, прча кІай бІаьргаш а болуш...

— Даъхнех хІун хилла? Минча дехъна? — бохуш, тІевирзира хІинца Амангельди а.

— Ца хаъа... ва ца хаъа, хаахъара... — аълла, бІаъргаш хъаббеш куьг ластийра цомгушчо.

— Вай и йита еза тховсенна, — шабар дира Клавдия Ивановнас. Массо а хъалаайъавелла воьхна лаьт-тара. ЧІогІа хаа дезаш дара даъхнех хилларг. Русланна уьш далийнарг парторган цийнда хиллий тховса дуьххъара хезира. Массо а хІуманал бехке и хъелний шаьш схьадалийнчу совхозе дІакхачийта дезар дара. СССР-н Совнарком, Партийн ЦК-с а цу тайпана бина сацам ма бара хІетта кхуза кхаьчна.

ЦІеххъана ша Іуьллучохъ тоха а елла, шуьйра бІаъргаш а къарзийна неІаре куьг теси́ра Анна Васильевнас:

— НеІ етта! Ца хеза шуна!? Витийша и чу чехка... ша воІгІур ву ма бахара цо! — бохуш, лер доьхна йист-хилира иза.

— И-м мохо етний сени чуьра неІ,— дегочу озаца жоп делира Тамарас.

Клавдия Ивановна едда тІе а яхна, пхъарс кІел градусник юьллуш, цуьнан богучу коьртана куьг хьоькхуш йоллура. Поддах фельдшер дІа а теттина вон мохъ хъаькхира цомгушчо:

— ВоІгІуш ву иза-м, даъхний а далош!! Ца хеза шуна дека церан кочара горгалеш.

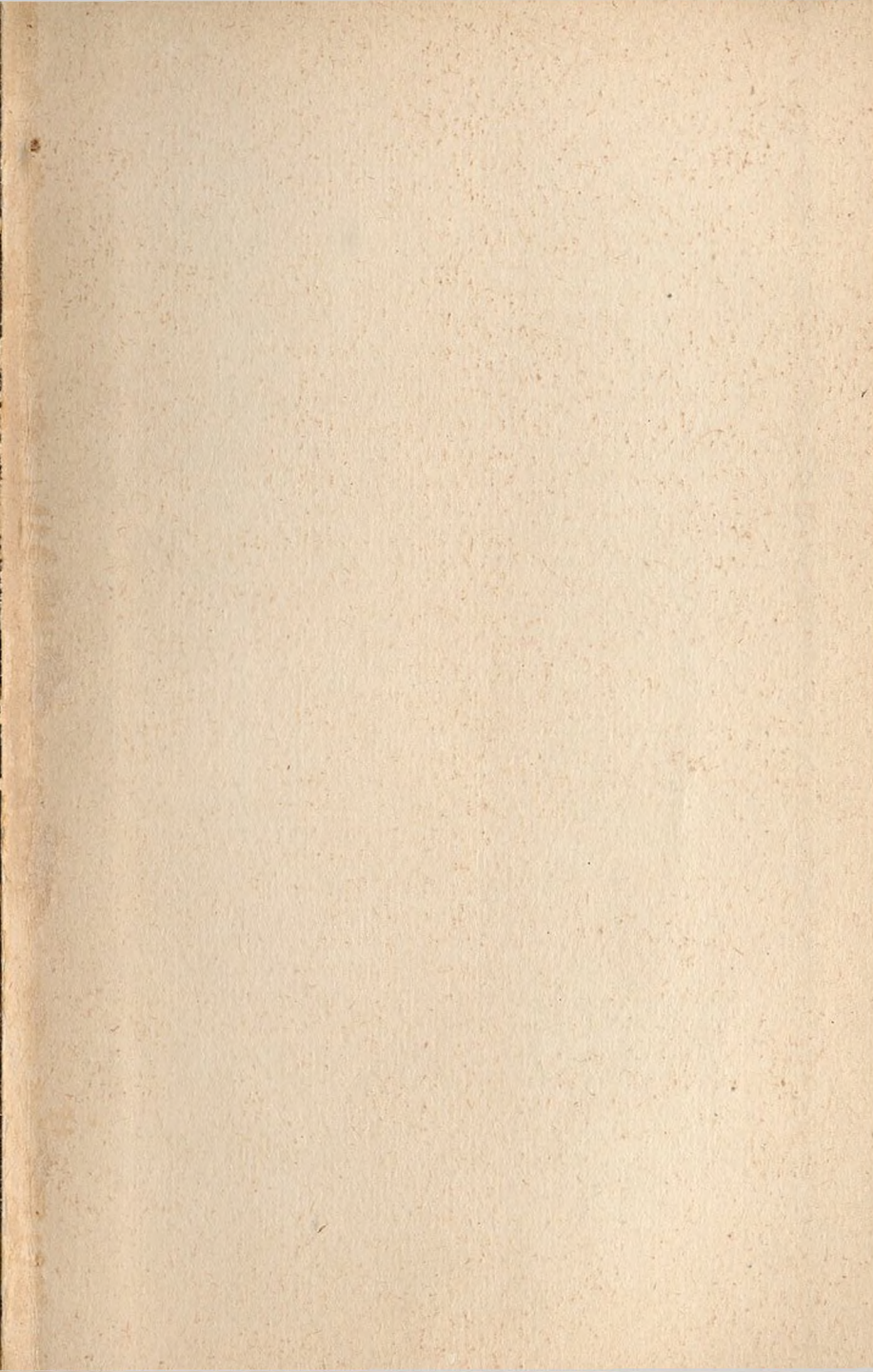
Клавдия Ивановна юха тІе а яхана гаррехъ егочу Тамарига пхъарс а лацийтина, градусник охъа ца йожийта, молха мало гІерташ йоллура цхъа бур-бур а деш.

— ХІаъ, воІгІу, воІгІу... даъхний а далош.

— Ой, и даъхний а ма дац, я декаш горгалеш а ма дац,— и шиь кхето гІертара Тамара.— Уьш-м малхехъ дилхина, хІинца гІорийна саксаулан генаш дай вовшех хъекхалуш!

...Вехха лаьттира Акаеввий, Амангельдий арахъ ойланаш еш. БІаьстенан хъу кхетта денлучу дуьнене бІаърг бетташ. Дукха хаза дара дуьне. Хаза хьоьстуш бай хьоькху мох, эзар-эзарнаш лепа седарчий, къегина го Тянь-Шанян, Кара-Таун шан баххъаш! «Ткъа сан деган накъост дІаяла йоллу!» — дагатуьйсура Русланна.

Хъалхарчу книжкин чаккхе.

Мах 60 кеп.

КОРЕНЬ СЧАСТЬЯ
(на чеченском языке)